

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

Clementsfejden og
Caspar Paludan-Müller
af Mikael Venge

Storbritannien, U.S.A. og
skandinavisk forsvar 1945-49
af Nikolaj Petersen

Oppositionsindlæg ved
disputatserne

Omkring den socialdemokrati-
ske historieskrivning 1940-45
*debat mellem Hans Kirchhoff
og K. B. Andersen*

Anmeldelser og litteraturnyt

HISTORIE

Jyske Samlinger

udsendes i reglen to gange om året. Abonnement tegnes ved indmeldelse i:

Jysk Selskab for Historie,
Vester Allé 12,
8000 Århus C
Tlf. 06-12 85 33

Selskabet udgiver også kvartalsskriftet *Nyt fra Historien* samt selvstændige skrifter, som tilbydes medlemmerne til særpriser.

Abonnementspris for de to tidsskrifter under et: 110 kr.

Manuskriptet til HISTORIE og bøger til anmeldelse sendes til redaktøren

arkivar, cand. mag. Ib Gejl

Erhvervsarkivet,
Vester Allé 12,
8000 Århus C.

Clementsfejden og Caspar Paludan-Müller

Af Mikael Venge

De færreste historiske fremstillinger har overlevet i en grad som Caspar Paludan-Müllers »Grevens Feide«, der mere end 100 år efter sin fremkomst i 1853 stadig hævder sig som standardværket på sit område. Alligevel var »Grevens Feide« i virkeligheden forældet næsten fra udgivelsen. Ikke ved synspunkter, metode eller fremstillingskunst, der har gjort værket til en af klassikerne i den danske historiske litteratur, men på grund af det nye kildemateriale, som vældede frem netop i 1850'erne og de følgende årtier. Med udgangspunkt i det lille Ringkøbings formodede brand tegner lektor ved Odense Universitet, dr. phil. Mikael Venge, et mere nuanceret billede af Clementsfejden – den jyske fase af borgerkrigen – som den tager sig ud set med den viden, vi har i dag.

I sit store værk om Grevens fejde berørte Caspar Paludan-Müller ganske kortfattet Johan Rantzaus jyske felttog i december 1534, der førte til de oprørske bønders underkastelse og Skipper Clements fangenskab. Mens værket var i færd med at udkomme, fik Paludan-Müller imidlertid af den tyske historiker Georg Waitz, der omtrent samtidig arbejdede med sit værk om Grevens fejde, sendt teksten til et brev fra Johan Rantzau, hvori han selv skildrede felttoget. Denne vigtige kilde nåede Paludan-Müller altså ikke at indarbejde i sin fremstilling. I stedet gengav han brevet i et tillæg bagest i værket, således at det dog var tilgængeligt for senere historikere.¹

I dette brev omtaler Johan Rantzau bl.a. overgangen over Skjern å og hærens ankomst til Ringkøbing, som i øvrigt lå øde hen, forladt af indbyggerne. Om Ringkøbing siges videre, at byen havde megen skyld i oprøret. Måske var det denne bemærkning, der forledte Paludan-Müller til at foretage en rettelse i teksten, som åbenbart forekom ham uforståelig.² Om opholdet i Ringkøbing skrev Johan Rantzau egentlig: »Dor

---

1. C. Paludan-Müller, *Grevens Feide* I. Kjbh. 1853, s. 285ff, II. Kjbh. 1854, s. 468ff, G. Waitz, *Lübeck unter Jürgen Wullenwever und die europäische Politik* II. Berlin 1855, s. 186ff, 376f, jf. karakteristikken af Paludan-Müller og hans værk i O. Olsen, *Et utrykt forord til »Grevens Feide«, Festskrift til Astrid Friis*. Kbh. 1963, s. 185-97.

2. Det er ikke sandsynligt, at den tyske kopist, der har foretaget afskriften, skulle have givet sig af med at kommentere teksten, jf. kommentaren til afstanden mellem Varde og Skjern.

kakeden wie unnd richteden suluen ann«. Den sidste tilføjelse skal sikkert opfattes galgenhumoristisk. Meningen må være: »I Ringkøbing lavede vi mad, og« – føjer Johan Rantzau til med et glimt i øjet – »vi rettede selv an«. Bemærkningen levner os et fængslende indblik i de uendeligt primitive forhold under felttoget. Hæren bivuakerede i den forladte by og har indrettet sig bedst muligt. Måske sigtes der også til, at man slog sig ned i borgernes huse og tog for sig af, hvad der var levnet af madvarer, selv om man vistnok førte proviant med sig fra Varde, som vi siden skal se. Men under alle omstændigheder virker bemærkningen ganske naturlig.

Anderledes Paludan-Müller. I teksten indsatte han i parentes sit eget forslag til en dæmonisk rettelse, således at Johan Rantzau og hans tropper herefter ikke selv rettede an, men i stedet antændte byen – »richteden suluen ann« blev til »stichte den suluen ann«. Rettelsen er aldrig udtrykkeligt blevet dementeret, selv om den både sprogligt og sagligt strider mod al rimelighed, og således opstod Ringkøbings brand under Grevens fejde, der endnu i vore dage ulmer i populære fremstillinger.

Skønt vi allerede mener at have fundet en fornuftig forklaring på Johan Rantzaus ytring og følgelig ikke har behov for Paludan-Müllers rettelse, skal det dog i al korthed påpeges, hvorved denne også i sig selv er urimelig. Udsagnsordets form er forkert, og »den suluen« kan aldrig gælde Ringkøbing. En by er som bekendt hunkøn på tysk, men Johan Rantzau bruger om Ringkøbing meget forståeligt – hvad ingen forhåbentlig bliver fornærmet over – diminutivet »stetlin« (Stadtlein), som er intetkøn. Tilsvarende taler han umiddelbart inden om »dat sulue stetlin«. Både Holstebro og Skive omtales i øvrigt på samme måde. Værre endnu bliver det, hvis vi betænker rettelsens historiske konsekvenser. Johan Rantzaus brev skildrer nøgternt marchen op gennem Jylland, kulminerende med stormen på Ålborg den 18. december 1534. Herom hedder det, at fjenderne alle nedhuggedes. Men bortset fra denne krigshandling forekommer grusomheder ikke i teksten. Paludan-Müller tillægger virkelig Johan Rantzau en utrolig kynisme, når han lader ham omtale madlavningen og i samme åndedrag stikke Ringkøbing i brand for dernæst at fortsætte beretningen med hærens afmarch næste morgen.

Felttogets klare formål var at sikre bøndernes underkastelse og slå Skipper Clements styrker. Både om sit ophold i Holstebro og i Viborg meddeler Johan Rantzau, at han lod bønderne i omegnen hylde Christian III. Da Ringkøbing og vel også omegnen synes at have ligget øde hen, har det ikke været muligt her. Men da området var sikret for Christian III, ville det være fuldkommen meningsløst at brænde byen af. Paludan-

Müllers rettelse må følgelig i enhver henseende afvises, hvilket næppe nogen vil beklage. Det lille Ringkøbing får lov at blive stående, og feltherren Johan Rantzau fremstår i et mildere, eller skal vi sige mindre odiøst skær.

I sit brev omtalte Johan Rantzau, som allerede nævnt, overgangen over Skjern å. Videre skrev han, at hæren den følgende dag drog til en lille by ved navn Ringkøbing. Mange år senere – som universitetsprofessor – strejfede Paludan-Müller atter Clemensfejden og Johan Rantzaus Jyllandstogt. I sine forelæsninger over de ældste oldenborgske konger gengav han i oversættelse og i øvrigt ganske uformidlet Johan Rantzaus beskrivelse, som ikke var nået at komme med i bogen om Grevens fejde.³ Den pågældende fredsommelige bemærkning fik her en drejning, idet hæren ikke længere drog til, men »gik løs på« Ringkøbing og stak byen i brand. Tilsvarende skrev Heise i Dansk Biografisk Leksikon, hvis 1. udgave udkom en generation senere: »Ringkjøbing blev derpå beskudt(!) og opbrændt«. ⁴

Denne misforståelse virker helt ubegribelig, når man ser, at Johan Rantzau uanfægtet i det følgende beretter om, at man i Ringkøbing hverken fandt kvinder, børn eller mænd hjemme. Retfærdigvis bør det nævnes, at Heise meget snart kom på andre tanker. I hans store samlede fremstilling af Danmarks historie i middelalderens sidste årtier, der udkom få år senere, er alle spor af Ringkøbings brand omhyggelig slettet, og Johan Rantzaus ironiske bemærkning citeres fuldt korrekt.⁵ Ikke desto mindre lever misforståelsen i bedste velgående. I den sidst udkomne brede fremstilling af Clementsfejden, afsnittet i Politikens Danmarkshistorie, er ligesom hos Paludan-Müller det meste af Johan Rantzaus brev gengivet i oversættelse som hans egne ord, og her finder vi atter den barske feltherre, der går løs på Ringkøbing og stikker byen i brand.⁶

Misforståelsen skulle hermed forhåbentlig være rettet. Dens utrolige sejlivethed er vel et udtryk for den usikkerhed omkring Clementsfejden, som tilsynekomsten af Johan Rantzaus brev har givet anledning til. Det har naturligvis ærgret Paludan-Müller grusomt, at hans meget ambitiøst anlagte værk på denne måde allerede fra starten var belemret med en fejlagtig fremstilling. Hele Jyllands-felttogets kronologi måtte herefter ændres. Mærkværdigvis er det ikke sket endnu, selv om der har været enkelte tilløb hos Heise og andre. Paludan-Müller selv orkede det ikke.

3. C. Paludan-Müller, *De første Konger af den Oldenborgske Slægt*. Kjbh. 1874, s. 586ff.

4. C. F. Bricka, *Dansk Biografisk Lexikon XIII*. Kjbh. 1899, s. 453.

5. *Danmarks Riges Historie III*. Kbh. 1896-1907, s. 360ff.

6. J. Danstrup og H. Koch, *Danmarks Historie VI*, 3. udg. Kbh. 1977, s. 68.

Endskønt flere vigtige kilder, der yderligere supplerede Johan Rantzaus brev, var blevet publiceret i de mellemliggende årtier, nøjedes han i værket om de oldenborgske konger med at citere sin gamle fremstilling. Også senere historikere har flittigt udnyttet brevet, men konsekvenserne af konfrontationen mellem den nye kilde og Paludan-Müllers afsnit om Clementsfejden er ikke rigtig draget.

Endnu en gang må Politikens Danmarkshistorie fra vor egen tid holde for som afskrækkende eksempel, selv om det egentlig er uretfærdigt at skyde på et populært værk. I »Grevens Feide« skrev Paludan-Müller på grundlag af Arild Huitfeldts sene »Christian III's Historie«, at en af oprørslederne, Skipper Herman, blev fanget og dræbt i Varde. Denne oplysning gentages troligt i Politikens Danmarkshistorie, endskønt det lige er fremgået af citatet af Johan Rantzaus brev, at Skipper Herman fulgte oprørshæren, der forskansede sig i Ålborg og snart efter nedhuggedes.⁷ Hvorledes han under disse omstændigheder skulle være nået til Varde, fremstår mildest talt uklart, og Paludan-Müller ville givetvis selv, hvis han havde haft lejlighed til det, have revideret sin oplysning.

Johan Rantzaus brev må være skrevet kort efter stormen på Ålborg den 18. december. Til sidst i brevet omtales, at Skipper Clement var sluppet ud af byen på en hest, men at bønderne udleverede ham, videre hvilke skibe, der forefandtes i det erobrede Ålborgs havn, og endelig at Hans Wilcken – en af Skipper Clements officerer – også var blevet fanget. Herefter afsluttes brevet af et »etc.«, men der er næppe grund til at formode, at andet end afslutningsformlerne er blevet skåret væk.

I sin nuværende skikkelse kendes brevet fra en afskrift, som en udsending fra Danzig sendte rådet i Danzig fra Hamburg den 5. januar 1535. I denne udgave indledes brevet neutralt med et »Leve ohem« – kære frænde – og er, som nævnt, uden afsluttende formler. Der er formodentlig tale om en standardbeskrivelse af felttoget og den afsluttende, betydningsfulde sejr, der blev vendepunktet i Grevens fejde, som Johan Rantzaus straks efter stormen har sendt først og fremmest til Christian III,

7. Anf. arb. s. 70. Det må bemærkes, at Johan Rantzaus ord i Politikens Danmarkshistories gengivelse, som vist bygger på Paludan-Müllers oversættelse i De første Konger af den Oldenborgske Slægt, har undergået en uheldig forenkling. Skipper Herman nævnes to steder i brevet, men den anden og afgørende gang, nemlig ved flugten til Ålborg, er udtrykket »schipper Clement, schipper Herman mit erem anhang« blot gengivet »bønderne«. Uheldigt er det også, når Politikens Danmarkshistorie i fortsættelsen drager bonden Hans Gregersen frem som et eksempel på en uberettiget henrettelse i retsopgøret efter Clementsfejden. Hans Gregersen blev tværtimod henrettet af borgerpartiet som forræder og på Lolland, hvor et helt sogn skal være mødt op for at slå ham ihjel (T. Dahlerup. Det kgl. rettertings domme (jf. note 10) I. s. 262f).

naturligvis, og dernæst til en række andre notabiliteter, hvorfra beskrivelsen atter er blevet spredt i afskrifter. Johan Rantzaus tilsvarende relation om slaget ved Øksnebjerg et halvt år senere kendes således i en afskrift fra arkivet i Weimar og har altså været sendt til kurfyrsten af Sachsen.⁸

Af afskriftens karakter følger, at Johan Rantzau selv ikke nævnes ved navn. Brevskriveren kan imidlertid ikke være andre, da han tydeligt nok er identisk med feltherren og udtaler sig med stor selvfølelse om sine dispositioner. Nogle karakteristika, der ligeledes peger på ham, er et par humoristiske vendinger, der minder om tilsvarende ytringer i flere af Johan Rantzaus breve. Om sit første møde med bønderne (ved Varde) bruger han udtrykket, at de »rappede« sig. En skriverkarl eller en mindre fremtrædende personlighed ville blot have meddelt, at bønderne flygtede. En tilsvarende respektløs ytring forekommer forud for stormen på Ålborg. Om den natlige rekognoscering hedder det, at han enedes med befalingsmændene om tidligt næste morgen »at ville spise en morgensuppe med dem«.

I sit værk udtalte Paludan-Müller den største beundring over den hurtighed og kraft, hvormed Johan Rantzau undertvang Jylland. Således havde han regnet ud, at felttoget på højst 27 dage strakte sig over 62 mil, d.v.s. 16 km om dagen. Han henviste videre til, at det gennemførtes på den værst tænkelige årstid og ad datidens primitive veje, der næppe har været andet end hjulspor. »Så får man store tanker om hans dygtighed som hærfører og begriber lettere det held, der overalt fulgte hans banner«, udbryder han.⁹

Paludan-Müllers beundring ville givetvis have været endnu større, hvis han dengang havde vidst, at felttoget omfattede en væsentlig længere strækning, end han regnede med, og at hæren medførte artilleri. Endvidere kan det temmelig nøje fastslås, hvor hurtigt Johan Rantzau rykkede frem. Brevet om Jyllands-toget er ganske vist blottet for datoer, men alligevel er det muligt at opstille en omtrentlig kronologi, i hvert fald for felttogets sidste del. Efter at hæren havde passeret Skjern å, anfører Johan Rantzau omhyggeligt, hvor mange »nætter« han var undervejs, og da afslutningen kendes – stormen på Ålborg den 18. december – skulle det være en let sag at regne tilbage. Overgangen over Skjern å fandt da formodentlig sted den 7. december, idet hæren på ti dage nåede foran Ålborg, en strækning på ca. 220 km. Virkelig en imponerende præsta-

---

8. C. Paludan-Müller, Aktstykker til Nordens Historie i Grevefejdens Tid II. Odense, 1853, s. 99f.

9. C. Paludan-Müller, Grevens Feide I, s. 285.

tion, når man betænker, at bøndernes edsaflæggelse blev gennemført på vejen. Endda var der kræfter i behold til at storme straks den følgende morgen.

Det skal indrømmes, at tropperne efter tidens forhold var usædvanlig stærke og veludrustede og oprørsstyrkerne langt overlegne. Men måske burde vi – efter disse indledende kritiske betragtninger over tidligere historikers beskæftigelse med en hidtil dunkelt oplyst fase af Grevens fejde – vove at stikke hovedet op af skyttegraven og skitsere oprørsstyrkernes og Johan Rantzaus operationer i Jylland, således som de tegner sig i det fyldigere materiale, der står til en nutidig historikers rådighed.¹⁰

Krigen i hertugdømmerne var med freden af 18. november 1534 endt med en halv sejr for Christian III's våben. Ganske vist måtte Lübeck føre krigen videre i Danmark, men til gengæld tillod freden, at også Christian III kunne koncentrere sig om krigsførelsen i kongeriget, hvilket i det lange løb viste sig at være afgørende. Det var således med Christian III's bedste tropper, der hidtil havde været bundet af Lübecks belejring, at Johan Rantzau nu i ilmarcher rykkede op i Jylland.

Mens Christian III foreløbig kun havde hævdet sig i hertugdømmerne, var borgerpartiet i Danmark, der kæmpede for Christian II's sag, indtil

10. For oversigtens skyld anføres her en række af de vigtigste kildeudgaver, der supplerer Paludan-Müllers fremstilling i Grevens Fejde og er udkommet efter dette værks fremkomst.

T. A. Becker: Tegnelser over alle Lande 1535-36. Danske Magazin 3. Rk. IV, Kjbh. 1854, s. 177-220, V, Kjbh. 1857, s. 23-82, 89-146, 252-325, VI, Kjbh. 1860, s. 28-81, 97-159 (Kongebreve udstedte til enkelte personer).

J. Grundtvig: Bidrag til Oplysning af Grevefejdens Tid. Danske Magazin 4. Rk. III, Kjbh. 1871, s. I-XXXVIII og I-412 (Regnskaber, kvitteringer m.v. vedrørende Christian III's hær og flåde).

H. F. Rørdam: Kong Christian den Tredies Klageskrift mod Danmarks Biskopper, Historiske Kildeskrifter I, Kjbh. 1873, s. 143-99 (Indeholder bl.a. en interessant kritik af biskop Stig/Stygge Krumpens holdning under fejden).

H. C. P. Seidelin: Diplomatarium Flensborgense II, Kjbh. 1873, s. 255-58 (Fragment af regnskab fra Steinburg amt med bl.a. Johan Rantzaus udgifter i Jylland november-december 1534).

Kr. Erslev og W. Møllerup: Danske Kancelliregistranter 1535-1550, Kjbh. 1881-82 (De »åbne« kongebreve).

G. Galster: Reynold Junges Møntmesterregnskaber 1534-1540, Kbh. 1934 (Regnskaber bl.a. over sølv oppebåret i Jylland februar 1535).

T. Dahlerup: Det kgl. rettertings domme og rigens forfølgninger fra Christian III's tid I (1536-40) og II (1540-44), Kbh. 1959-69 (Se i værket registre under Grevens Fejde!).

Hanserezesse 4. Abt. I, 1531-1535, bearb. v. G. Wentz, Weimar 1941. II, 1535-1537, bearb. v. K. Friedland u. G. Wentz. Köln/Wien, 1970 (Medtages for fuldstændighedens skyld – indeholder i modsætning til seriens tidligere bind kun perifere meddelelser om danske forhold).

dette tidspunkt gået fra sejr til sejr. Den 22. juni 1534 havde den lübske flåde anført af grev Christoffer af Oldenburg gjort landgang i Skovshoved nord for København, og i løbet af forbavsende kort tid sluttede hele det østlige Danmark sig til ham. Også Fyn erobredes i begyndelsen af august af grevens tropper, efter at borgere og bønder havde rejst sig mod adelen. Kun Jylland forblev endnu roligt. Stærkt ansporet af rigshofmesteren, Mogens Gøye, og efter at udviklingen i Østdanmark havde kuldkaftet alle planer om et lovformeligt kongevalg, udråbte de jyske medlemmer af rigsrådet på egen hånd Christian III til konge.

Det skete ved et improviseret hyldningsmøde i Horsens den 18. august, om hvis karakter vi desværre er yderst slet underrettet. Historieskriveren Arild Huitfeldt hævdede senere, at repræsentanter for købstæderne og bønderne i hvert herred havde været til stede.¹¹ Men det kan ikke bevises og er vel heller ikke sandsynligt, krigssituationen taget i betragtning. Nok er det, at Christian III havde sin klare interesse i at hævde, at Horsens-hyldningen havde været bindende for alle Jyllands indbyggere, ikke mindst, da grev Christoffer og hans tilhængere snart efter tog skridt til, som det syntes, at fuldende Danmarks erobring i Christian II's navn.

At det ikke var sket tidligere kunne for så vidt undre. Netop Jylland havde helt tilbage til Christian II's sidste år, da uroen rettedes mod ham, været et urocenter i riget. Det var herfra, navnlig det nordlige Jylland, at oprøret mod Christian II 1523 udgik, og i de samme områder forblev uroen i hele Frederik I's regeringstid meget stærk – nu til gengæld ansporet af den landflygtige Christian II's tilhængere. Til den oprindelige utilfredshed med de økonomiske byrder, Christian II's styre havde pålagt befolkningen, føjedes desuden en voksende opposition imod det gejstlige og verdslige aristokrati, der netop i disse år strammede grebet om fæstebønderne.¹²

Hertil kom endelig den uro, som reformationsrøret fra midten af 1520'erne gav anledning til. De lutherske prædikanters løfte om tiendefrihed og hele den tvivl omkring kirkens ejendomsret, som Luthers lære såede, virkede – med Heises udtryk – som en brandfakkell, der kastedes

---

11. A. Huitfeldt, En kaart historiske Beskriffuelse paa hues merckeligt som sig aarlige vnder Kong Christian den Tredie ... haffuer tildragit. Kjbh. 1595 (= Christian III's Historie, 1976), s. 70.

12. Se A. Heises afhandling, Bondeopløb i Jylland i Kong Frederik den førstes Tid; Mogens Gøje og Mogens Munk, i Historisk Tidsskrift 4. Rk. V. Kjbh. 1875-77, s. 269-332.

ud blandt Jyllands bønder.¹³ Det var da også til uroen i Jylland, at Christian II's omgivelser satte deres lid. En af hans ivrigste tilhængere, den tidligere borgmester i Viborg, Peder Stub, udsendte spejdere, der vakte stort røre, og søgte i efteråret 1526 at formå kongen til at sende sin flåde ind »enten for Riberdyb, Varde eller Ringkøbing«.¹⁴

Det er interessant, at Peder Stub her netop peger på den egn, hvor Johan Rantzaus felttog senere indledtes. Særligt fremhæves Ringkøbing som et egnet mål, således at Johan Rantzaus ord om, at byen havde megen skyld i oprøret, næppe har været helt grundløse. Ifølge Peder Stub var borgmesteren en afgjort tilhænger af Christian II, der ville berede vejen for kongens tropper. Det hedder i brevet, at borgmesteren ville »vare« på kongens folk dag og nat. Der menes måske holde vagt ved havet og være behjælpelig ved landingen?

Det halsløse for ikke at sige forrykte i Peder Stubs projekt er i denne forbindelse mindre væsentligt. At det gærede i Vestjylland kan ikke være tvivlsomt. Selve den kongelige lensmand i området, Eiler Bryske, skulle endda have stillet sig til rådighed for de misfornøjede og lovet at rejse 16.000 bønder og 200 ryttere, forlyder det i marts 1527.¹⁵ Eiler Bryske residerede på Lundenæs, en nu forsvunden kongsgård øst for Skjern, som han havde været forlenet med i en menneskealder. Desuden var han gift med en datter fra Timgård nord for Ringkøbing, så at hans fortrolighed med egnen må have været betydelig. Hans plan gik ud på, at han med sine styrker skulle berede vejen for Christian II's hær ved at »gøre det groveste af«.

Hvad der menes med dette udtryk blev aldrig opklaret. Eiler Bryske døde allerede 1529, inden hans sindelag for alvor blev sat på prøve. Måske har han kun ønsket at gardere sig imod alle omskiftelser. Den oprørske stemning i det vestlige og nordlige Jylland, som hans plan forudsatte, var dog reel nok. Hvorfor netop disse egne var i udtalt opposition, skal vi lade usagt. Heise, som har behandlet de jyske »bondeopløb«, afstod fra en forklaring,¹⁶ rigshofmesteren Mogens Gøye ligeså, da han i 1531 under nogle optøjer på landstinget i Viborg pegede på forholdet.¹⁷ Dog undlod Mogens Gøye ikke at antyde en årsagssammenhæng. I et brev til Frederik I bemærkede han lidt besk, at almuen i de len, han

13. Anf. afh. s. 311.

14. C. F. Allen, Breve og Aktstykker til Oplysning af Christiern den Andens og Frederik den Førstes Historie. Kjbh. 1854, s. 444f.

15. Anf. arb. s. 463f, 476.

16. A. Heise, Bondeopløb s. 331.

17. Anf. afh. s. 325f.

selv og Erik Banner bestyrede, var stille og ganske veltilfreds, og at urolighederne udelukkende gik for sig »i den nørre og vester egn« – formodentlig en hentydning til biskopperne af Ribe, Viborg og Børglum, hvis hensynsløse og bondefjendske færd Mogens Gøye ved flere lejligheder harcellerede over.

Ribe-bispens broder, landsdommer Mogens Munk, som selv var genstand for de opsætsige bønders inderlige had, forklarede til gengæld uroen ved at henvise til Christian II's spejderes virksomhed.¹⁸ Denne forklaring svækkes dog indirekte af Mogens Munks egne ord. I sin stræben efter at identificere bøndernes anførere, som myndighederne naturligvis ønskede at pågribe, lader han i glimt baggrunden for urolighederne skinne igennem.¹⁹ Om en af bøndernes »formænd«, som – i bedste bondekrigsstil – »stod på det dige ved den lyngstak med en hat på et spyd«, men hvis navn Mogens Munk ikke kendte, hedder det, at »hr. Joachim Lykke lod hænge hans broder«. En anden bonde, »som de da havde kejst til deres formand«, sendte bud til Mogens Munks hustru og truede hende på livet, hvis ikke den mand, hans svende havde fængslet, blev løsladt. Her spøger den omstridte hals- og håndsret umiskendeligt i baggrunden, og at i det hele taget forholdet mellem bønder og herremænd var overordentlig spændt turde ligeledes fremgå af den energi, hvormed bønderne under Grevefejden skred til afbrændingen af adelens gårde.

Uanset hvad forklaringen kan være, gærede det altså kraftigt i de samme egne, hvor Grevefejden få år senere brød løs, og hvis udstrækning kendes fra »halsløsningen«, retsopgøret, der fulgte efter oprørets nedkæmpelse. Vi må forestille os, at stemningen i 1534 også har været den samme. Mogens Gøye beskrev i 1531 malende urostifterne som »en hob løst, pjaltet og vanvittigt folk, som vide intet uden at råbe og skrige«²⁰ – en eviggyldig magthaver-karakteristik af oppositionen. Det har været disse råbende og skrigende bønder, som Johan Rantzau stødte på under sit felttog.

Midt i september 1534, kun en måned efter Horsens-hyldningen, var Skipper Clement gået i land i Ålborg og havde herved udløst Clementsfejden, som denne underafdeling af Grevefejden kaldes.²¹ Clementsfejden er imidlertid meget dunkelt belyst. Stort set kendes kun virkningerne af den. Så meget synes klart, at Skipper Clement fra Ålborg sendte sine

---

18. Anf. afh. s. 320.

19. Anf. afh. s. 324f.

20. Anf. afh. s. 326.

21. C. Paludan-Müller, Grevens Feide I, s. 258f.

tilhængere i alle retninger for at rejse bønderne, og at han på denne måde i løbet af få uger kom i besiddelse af Vendsyssel og Thy samt det nordlige og vestlige Jylland.

Fra retsopgøret efter Grevefejden kendes en sag mod en vis Oluf Duus, der blev dømt for at have været en »principal høvedsmand« i Thy og have organiseret almuen til at brænde og plyndre adelens gårde.²² Ifølge vidneudsagn af herredsfogeden og 18 lokale beboere var Oluf Duus under Clementsfejden mødt på Revs herredsting i det sydlige Thy og havde opfordret almuen til at »splitte tinget i djævelens navn« og overfalde Vestervig kloster. Desuden havde han ladet læse et brev, udstedt af Skipper Clement, hvorefter alle, der nægtede at følge ham, skulle hænges i en galge.

Noget lignende kan være foregået overalt, hvor Skipper Clements tilhængere viste sig. Hertil føjedes snart en ligefrem militær triumf. Ved Svenstrup syd for Ålborg besejrede Skipper Clement og hans hær af væbnede vendelboer den 16. oktober den jyske adels opbud, som åbenbart lidt for hovedkulds var brudt op for at knuse opstanden.²³ Efter denne sejr var det formodentlig, at bønderne ret af hjertens lyst kastede sig over adelens og prælaterens gårde i de egne, som Skipper Clement beherskede. Tankegangen bag disse hærgninger og brande må vel simpelthen have været den at bekæmpe adelen, der havde sluttet sig til Christian III, mens borgerpartiet holdt på Christian II. Hertil må føjes det sociale ressentiment, som vi kender fra Frederik I's senere år. Det har tilsyneladende været mange års opsparet harme og nag – foruden en alment menneskelig trang til plyndring og eventyr – der fik bønder og borgere til at optræde som brandstiftere.

På Bjerregård i Tvede sogn i nærheden af Gjessinggård stævnedes efter Grevefejden to bønder fra nabolaget og en lokal landarbejder »for sår og skade«.²⁴ Her er det altså kommet til håndgribeligheder, men dette tilfælde er enestående. Det almindelige synes at have været, at »hoben« af brandstiftere ikke var lokale folk. Typisk – også for landskabet – var det borgere eller bønder fra den anden side af fjorden. Herremændene var af gode grunde ikke hjemme, og om deres hustruer stod håndervridende i porten, når ildgerningsmændene mødte op, vides ikke. Men gårdens folk – staldkarle, malkepiger o.s.v. hvis tilværelse unægteligt også berørtes, og hvis sympati utvivlsomt i mange tilfælde har ligget hos

22. T. Dahlerup, *Det kgl. rettertings domme I*, s. 22.

23. C. Paludan-Müller, *Grevens Feide I*, s. 260ff.

24. *Danske Magazin* 3. Rk. IV, s. 219.

herskabet – må nødvendigvis i embeds medfør have været til stede og kunne senere udpege gerningsmændene.

Omtrent således må vi forestille os, at det store antal stævninger efter Grevefejden er blevet til. Dette juridiske materiale bør naturligvis have forrang for de mange sene efterretninger om brændte herregårde. Selv om vi ikke med sikkerhed kan afgøre, om anklagerne var berettigede, må det i det mindste betragtes som bevist, at den pågældende gård blev brændt eller plyndret. To eksempler: Peder Kruse til Kjellerup syd for Mariager stævnedes i 1535 nogle bønder fra to landsbyer nord for fjorden, Jens Dal i Hovtved og Jesper Jensen i Valsgård, »for de stak ild på hans gård«. ²⁵ I et andet tilfælde er dragningen over fjorden endnu tydeligere. Herregården Astrup, der ligger nær stranden på det østlige Mors, blev plyndret af folk fra Lovns og Alstrup, to himmerlandske landsbyer på den anden side af Hvalpsund. ²⁶

Også Jungetgård på nordsiden af Mors blev vistnok brændt. Efter Skipper Clements nederlag blev der tilsyneladende udstedt en almindelig amnesti for dem, der havde medvirket i krigshandlingerne, men fra denne amnesti undtoges udtrykkeligt anførerne, »som ypperst var i det oprør at brænde og røve gode mænds gårde«. ²⁷ Det er disse bøndernes »kaptajner og hovedsmænd« – folk af Oluf Duus' støbning – som retsopgøret sigtede mod. Således anklagede tre herremænd, Vestervig-provsten Svend Mogensen, Jep Friis og Anders Skeel, i fællig Lasse Wild, Christian Mikkelsen og Poul Terkelsen for at have plyndret og brændt deres gårde. ²⁸ Anders Skeel ejede bl.a. Jungetgård, som ved sin beliggenhed har været lige så udsat for himmerboernes efterstræbelser som Astrup.

Jeb Friis til Lyngholm i det sydlige Thy stævnedes særskilt en række borgere i Thisted, »som var med at gøre Skipper Clements udbud« og havde brændt og skændet hans gård. ²⁹ Ved samme lejlighed stævnedes han nogle borgere i Nykøbing på Mors for at have plyndret Skivehus, som han havde i forlening. Grundigere studier kunne sikkert bringe talrige andre, mere eller mindre sikkert hjemlede herregårdsbrande for dagens lys. Arild Huitfeldt anfører udtrykkeligt 15 gårde, der blev plyndret eller gik op i luer, ³⁰ men der har utvivlsomt været adskilligt flere. Således nævner Huitfeldt ikke Børglum-bispens gårde, Birkelse, Voergård og

---

25. Anf. arb. s. 208.

26. T. Dahlerup, *Det kgl. rettertings domme I*, s. 169.

27. Anf. arb. s. 187.

28. *Danske Magazin* 3. Rk. IV, s. 209.

29. Anf. arb. s. 217.

30. A. Huitfeldt, *Christian III's Historie* s. 78, 80f.

Sejlstrup, der vanskeligt kan have undgået deres skæbne. »Danske Slotte og Herregårde« noterer da også omhyggeligt ved alle tre gårde, at de afbrændtes af bønderne under Clementsfejden.³¹ Til disse mislige tilstande sigtes der muligvis i klageskriftet mod bisperne, hvor der ymtes om »den store straf, som Gud nu hafver ladet ganget over ham (Stygge Krumpen) og hans stift«.³²

Det er i grunden besynderligt – hvis vi da har lov at undre os over udeladelser – at Huitfeldt ikke anfører Stygge Krumpens gårde på sin liste og heller ikke medtager nogen af de små herregårde omkring Limfjorden, som er nævnt i det foregående, og hvis brande kendes fra retsopgøret. Med undtagelse af Lundenæs og Lønborggård, der nævnes i en sidebemærkning, ligger alle Huitfeldts 15 brændte herregårde i Himmerland eller lige syd herfor. Det er endvidere tydeligt, at »hans« gårdbrande anderledes håndfast, end vi her har vovet det, indgår i et bestemt system. Da systemet faktisk holder stik, hvis vi ser på landkortet, og også kan bekræftes ad anden vej, bliver det uhyre fristende at følge det.

I Huitfeldts skildring brændes og plyndres herregårdene under Skipper Clements fremrykning. Det virker på forhånd ikke usandsynligt, at den store, ureglerlige bondehær har provianteret måske lidt voldsomt undervejs. Læser vi Huitfeldts skildring på denne måde, forvandles den til en – ganske vist uautoriseret – pendant til Johan Rantzaus beretning om sit felttog. Huitfeldt henfører for det første utvetydigt overfaldet på tre herregårde – Næs, Visborggård og Dalsgård – til tiden umiddelbart efter Svenstrup-slaget. Næs er det senere Lindenberg, der optræder yderst romantisk i Karen Blixens »Syv Fantastiske Fortællinger«. I 1534 ejedes Næs af Viborg-bispen Jørgen Friis, en hårdhændet og kynisk jorddrot, så at bønderne næppe har holdt sig tilbage her, mens Visborggård og Dalsgård begge tilhørte en himmerlandsk herremand, Jens Thygesen.³³ Næs eller Lindenberg ligger på vejen til Hadsund, Jens Thygesens to gårde lidt uden for Hadsund. Det kunne tyde på, at Skipper Clements bondehær var sat over Mariager fjord her. Den direkte vej sydpå forbi Hobro udgjorde i virkeligheden et snævert pas, indrammet af det vandrige terræn omkring Skals å, som den flygtende adelshær let kunne forsvare, hvorimod vejen fra Hadsund mod syd løb højt og tørt.

Hvorledes dette end forholder sig, finder vi snart efter oprørshæren

31. Aa. Roussell, *Danske Slotte og Herregårde X* (2. udg.). Kbh. 1966, s. 79, 314, 350.

32. H. F. Rørdam, *Historiske Kildeskrifter I*, s. 193.

33. Aa. Roussell, *Danske Slotte og Herregårde XI*, s. 50, 129.

foran Randers, hvor den ifølge Huitfeldt slog lejr på Flintebjerg.³⁴ Hermed var oprørets kraft imidlertid brudt. Vejen frem spærredes af Gudenåen, og Randers modstod alle angreb, uden at de nærmere omstændigheder kendes. I slutningen af november meddelte biskoppen af Oslo de seneste nyheder til sin principal, ærkebiskoppen af Trondheim, herunder at Skipper Clement ikke nåede længere end til Randers »elv«, hvor Mogens Gøye lå med to jyske bispers folk (Århus og Ribe?) og en del af almuen på den anden side af »elven«.³⁵ Dette nederlag for Skipper Clements våben henføres tilsyneladende til tiden omkring 1. november, to uger efter Svenstrup-slaget.

At der virkelig er blevet kæmpet foran Randers ses af, at de borgere, der boede uden for byen, fik brændt deres huse af, velsagtens af forsvaret, og herefter blev beordret til at bo inde i byen.³⁶ I 1537 anklagedes nogle bønder fra Hellum og Astrup (ved Rold skov) for at have været med »i den forsamling for Randers mod vor og rigens adel, som derinde af samme oprørske almue belejredes«.³⁷ Oslo-bispens meddelelse om, at almuen syd for Gudenåen støttede adelen, som jo falder i tråd med Mogens Gøyes ytringer i 1531, synes også at have været korrekt. I den følgende tid modtog i hvert fald både Randers og Vejle foruden adskillige enkeltpersoner en række begunstigelser af Christian III, øjensynlig en påskønnelse af borgernes holdning under opgøret med Skipper Clement.³⁸ Området syd for Gudenåen rammes heller ikke af halsløsningen.

Måske var det Skipper Clements vanheld ved Randers, der fik grev Christoffer til at sende ham de landsknægte til undsætning, der forsvarede Fyn, således som det forlyder midt i november.³⁹ For så vidt en korrekt disposition, som Christian III først mente sig i stand til at angribe Fyn, efter at opstanden i Jylland var nedkæmpet. Ålborgs besætning opgaves af Johan Rantzau til 8-900 mand, landsknægte, fodknægte, bønder og borgere. Det har været den hårde kerne af Skipper Clements styrker, der her fandt sit endeligt.

Foreløbig trak oprørshæren sig mod nord, vel endnu ikke forstærket

34. A. Huitfeldt, *Christian III's Historie* s. 80. Om Flintebjerg, se E. Madsen, *Jylland i det 16. Aarhundrede*. Kbh. 1914, s. 62f m. henvisn.

35. C. Paludan-Müller, *Aktstykker til Nordens Historie i Grevefeidens Tid II*, s. 46.

36. *Danske Magazin* 3. Rk. V, s. 30, jf. Kr. Erslev og W. Møllerup, *Danske Kancelliregistranter* s. 2.

37. T. Dahlerup, *Det kgl. rettertings domme I*, s. 43.

38. *Danske Magazin* 3. Rk. V, s. 28ff, *Danske Kancelliregistranter* s. 2.

39. C. Paludan-Müller, *Aktstykker til Nordens Historie i Grevefeidens Tid I*. Odense 1852, s. 225.

med grevens tropper. Den har følgelig hovedsagelig bestået af gæve vendelboer og himmerboer som de omtalte bønder fra Hellum og Astrup, der til straf i 1537 måtte afstå deres gårde til herregården Willestrups oprettelse. Denne gang fulgte hæren tilsyneladende en mere direkte rute. Det vides – ganske vist ikke fra Huitfeldt, der tilsyneladende med stor omhu undgår at nævne de herregårde, hvis brand kan dokumenteres – at Gjendrup vest for Randers, det nuværende Fussingø, blev brændt og plyndret. Denne gang er det imidlertid ikke en stævning af brandstifterne, men overraskende nok det modsatte, vi skylder vor viden.

Gjendrups ejer, landsdommer Christen Sommer, udfoldede med ægte rethaveriskhed energiske bestræbelser for at fange gerningsmændene. Det lykkedes ham ved denne personlige vendetta at pågribe to, hvoraf i hvert fald den ene blev lagt »i stok og jern«, mens begge afpressedes store erstatninger i kontante penge og øksne.⁴⁰ De maltrakterede oprørsledere var naturligt nok højst fortørnede over denne selvtægt og anlagde erstatningssag mod Christen Sommer. Ingen af dem vandt dog sagen. I den ene dom knyttes Gjendrups medfart til det »almuesopløb, den tid samme almue lå for Randers«. I den anden fastslås det, at sagsøgeren blev pågrebet »udi ferske gerninger for (=som) en kaptajn at brænde for^{nc} Christen Sommers gård af«.

Gjendrup eller Fussingø ligger kun 10 km fra Randers. Det er således muligt, at oprørshæren kan have sendt en »madbrigade« derud. Men det er også højst tænkeligt, at hæren har passeret Gjendrup på tilbagetoget, efter at lejren på Flintebjerget var hævet. Følger vi Huitfeldts liste, afbrændtes på hjemvejen fra Randers først Vinge og Klejstrup. Vingegård – der i øvrigt ejedes af Christoffer Kruse,⁴¹ fader til Peder Kruse, der allerede havde set sin gård, Kjellerup, gå op i luer – ligger ved Tjele Langsø, Klejstrup lige nord herfor. Det kunne tyde på, at oprørshæren fra Randers har slået et sving mod vest for at komme uden om Mariager fjord og det sumpede terræn i dens forlængelse, der sikkert har været temmelig ufremkommeligt på denne årstid. Endelig nævner Huitfeldt tre midthimmerlandske herregårde, Nørlund (hvor Kirsten Munk mange år senere fødtes), Torstedlund og Albæk, der brændtes på hjemvejen, og som ganske rigtigt ligger på rad og række langs ruten til Ålborg, hvis vi forestiller os en fugleflugtslinie fra Vinge og Klejstrup. Nørlund tilhørte i 1534 Peder Lykke, der i sin tid havde været en af hovedmændene bag

40. T. Dahlerup, *Det kgl. rettertings domme I*, s. 156, 187.

41. Kr. Erslev og W. Møllerup, *Kong Frederik den Førstes danske Registranter*. Kjbh. 1879, s. 485.

oprøret mod Christian II og – indtil Skipper Clement dukkede op – lensmand på Ålborghus, mens Torstedlund og Albæk ejedes af medlemmer af slægten Viffert. Helt rigtigt er det for øvrigt ikke, at Huitfeldts liste ikke kan dokumenteres. Om Albæk vides faktisk, at Malte Lauridsen (Viffert) senere stævnedes nogle bønder for plyndring, og det samme skete på Torstedlund.⁴²

Vel, alt dette er naturligvis kun formodninger. Da Johan Rantzau en måned senere rykkede op i Jylland, erfarede han ved ankomsten til Skive, vistnok den 12. december, at Skipper Clement og Skipper Herman lå i Viborg med mange tusinde bønder, men om oprørshæren på dette tidspunkt havde sit hovedkvarter her eller var rykket Johan Rantzau i møde, fremgår ikke af brevet. Sandsynligheden taler vel for, at Ålborg hele tiden har været hovedkvarteret. I sit brev mere end antyder Johan Rantzau, at oprørerne havde befæstet byen med store jordvolde. »Den, der tidligere har været i Ålborg, og nu ser den, han vil sige, at de havde befæstet den med magt«, hedder det imponeret.

Vi har set, at Skipper Clement huserede i Nørrejylland lige til Gudenåen, velsagtens også nord for Limfjorden, og at hans hær forstærkedes med grevens fynske landknægte under anførsel af – formodentlig – Hans Wilcken, der blev taget til fange under stormen på Ålborg. Hermed skulle scenen være klar til, at (alt efter læserens temperament og ståsted) helten eller skurken atter kan gøre sin entré.

I »Grevens Feide« mente Paludan-Müller ikke, at Johan Rantzau kunne være brudt op fra hertugdømmerne ret meget tidligere end fredsslutningen den 18. november, skønt Heinrich Rantzaus sene, latinske levnedsskildring af faderen hævdede dette.⁴³ Nogle regnskabsnotitser, som Johan Grundtvig fremdrog i 1870'erne, viser imidlertid overraskende, at dette faktisk var tilfældet. Christian III og hans rådgivere må enten have følt sig helt sikre på, at freden ville blive sluttet – eller nødråbene fra Mogens Gøye og de øvrige nørrejske råder har lydt så alarmerende, at de ikke lod sig overhøre.

I virkeligheden forlod Johan Rantzau lejren for Lübeck allerede i begyndelsen af november. Det ses af en bevaret kvittering, hvoraf det fremgår, at han endnu før den 9. november havde passeret Gottorp på vej nordpå.⁴⁴ Fra brevet ved vi, at felttoget udgik fra Kolding. Det stem-

42. Danske Magazin 3. Rk. IV, s. 215.

43. C. Paludan-Müller, Grevens Feide I, s. 285f.

44. Danske Magazin 4. Rk. III, s. XXVII, 102, 117.

mer med, at vi i slutningen af november finder Århus-bispen, Ove Bille, og rigshofmesteren, Mogens Gøye, på Koldinghus.⁴⁵ Her er Johan Rantzau åbenbart mødtes med Christian III's ledende rådgivere i Nørrejylland for at mønstre tropperne og planlægge felttoget.

I Nørrejylland befandt sig allerede Jost von Gladebecks ryttere, som ifølge Huitfeldt deltog i slaget ved Svenstrup, dog uden at komme i kamp, men altså også uden at gå til grunde som en stor del af det adelige rytteri. Efter Johan Grundtvigs beregninger bestod Jost von Gladebecks rytterfane af 106 heste.⁴⁶ Foruden disse ryttere var der ved tiden for Horsens-hyldningen blevet sendt et helt regiment landsknægte til Nørrejylland, som imidlertid ikke nåede frem i tide til at tage del i Svenstrupslaget. Dette regiment stod under obersten Cort von Hansteins befaling og udgjorde fire fænniker, d.v.s. i princippet 2.000 mand.⁴⁷ Hertil kom nu de tropper, Johan Rantzau førte med sig, da han brød op fra lejren ved Lübeck. I sit brev oplyser han indledningsvis, at han var blevet sendt til Jylland både med ryttere og fodfolk. Her sigtes formodentlig til endnu et regiment landsknægte under Albrecht von Beltzig, der ligeledes bestod af fire fænniker,⁴⁸ og til ritmester Johan von Münchhausens 360 ryttere. Denne ritmester fik i hvert fald udbetalt sin løn i Varde, som det fremgår af Johan Rantzaus eget regnskab over udgifterne under felttoget.⁴⁹

Dette billede af hæren, som er tegnet af Johan Grundtvig på grundlag af de bevarede kvitteringer, bekræftes for så vidt af Johan Rantzaus brev. Her tales ganske vist om *ni* fænniker landsknægte, mens rytterne til gengæld ikke specificeres. Har han i farten regnet rytterfanen for en niende fænnike? Nuvel, stort set stemmer opgivelserne overens. Vi ved, at Johan Rantzau disponerede over ca. 4.500 mand veludrustede, kampvante tropper. Endelig medførte han i nogen udstrækning skyts, som det indirekte fremgår af skildringen af de to eneste bataljer undervejs, der kendes, overgangen over Skjern å og stormen på Ålborg.

Efter disse forpostfægtninger er vi nået til selve felttoget, som Johan Rantzau skildrede i sit brev. Fra Kolding delte hæren sig i to afdelinger, idet tre fænniker blev sendt i forvejen til Randers, som den jyske adel forsvarede. Det er endda muligt, at Johan Rantzau i egen person fulgte tropperne på vej. I brevet hedder det om denne afdeling, da hæren atter

45. C. Paludan-Müller, Aktstykker I, s. 252.

46. Danske Magazin 4. Rk. III, s. XV.

47. Anf. arb. s. III, X, XIX.

48. Anf. arb. s. VI, XIX.

49. H. C. P. Seidelin, Diplomatarium Flensborgense II, s. 256.

forenede sig ved Viborg: »... de tre fænniker, som jeg tidligere havde bragt til Randers«. Det ville for så vidt ligne Johan Rantzau at rekognoscere så nær oprørernes territorium som muligt, men der menes nok blot, at han havde »anbragt« disse styrker i Randers.

Da hele hæren opgives til ni fænniker og Randers-afdelingen til tre, må anden afdeling følgelig have talt seks fænniker. Med denne styrke, som dog vistnok i begyndelsen kun bestod af de sidst ankomne tropper, Albrecht von Beltzigs regiment, rykkede Johan Rantzau omkring 20. november fra Kolding mod Varde, hvor hæren foreløbigt lejrede sig. Om den videre fremrykning mod Skjern å hedder det, at den skete »med knægtene samt de to andre fænniker, som min nådige herre har givet mig...«. Det må betyde, at to fænniker af Cort von Hansteins regiment har været forlagt f.eks. til Ribe og først nu stødte til hovedstyrken, som herved kom op på seks fænniker eller ca. 3.000 mand.

At opholdet i Varde strakte sig over nogen tid ses af udbetalingerne i Johan Rantzaus regnskab. Her må indskydes, at Vardes borgere tilsyneladende havde undladt at slutte sig til Skipper Clement, skønt de omliggende herreder var oprørske. Byen modtog da også umiddelbart efter Clementsfejden en påskønnelse af Christian III, som straks skal omtales. Varde-borgernes holdning havde den konsekvens, at Johan Rantzau pænt betalte for sit og troppernes logi, der altså kan konstateres i regnskaberne. Således modtog en borger 14 mark for at have huset fem bøssekytter i 12 dage,⁵⁰ og et lignende tidsrum har de øvrige troppers ophold antagelig strakt sig over.

Selv synes Johan Rantzau at have udfoldet en rastløs virksomhed i denne felttogets indledende fase. Efter at have indkvarteret sig i Varde red han i hast over Kolding tilbage til Haderslev for at konferere med Christian III.⁵¹ Undervejs overnattede han »hos sognepræsten« i en landsby – måske Brørup – hvor han også havde logeret på udturen.⁵² Formålet med ekspeditionen, der ligeledes indebar nogle dages ophold i Kolding, kendes ikke. Det var ved denne tid, at Christian III efter freden med Lübeck den 18. november rykkede op i Jylland med hovedhæren. Formodentlig har Johan Rantzau i Haderslev og Kolding deltaget i over-

50. Anf. arb. s. 257.

51. Se udbetalingen til Heingken i Varde (vel Heyne vogndriver, Danske Magazin 4. Rk. III, s. 8) »da Eders Strenghed for til Haderslev til min nådigste herre«, Diplomatarium Flensborgense II, s. 256.

52. Diplomatarium Flensborgense II, s. 257.

vejelser om den fremtidige strategi – overvejelser, der anes i korrespondancen med Sverige.⁵³

Det må være ved denne Johan Rantzaus anden rejse til Varde – efter overvejelserne – at brevet om Jyllandstoget tager sin begyndelse. Den ukendte adressat er vel en af de holstenske råder i Christian III's omgivelser, som han netop havde taget afsked med i Haderslev eller Kolding. Det er allerede citeret, hvorledes Johan Rantzau indleder med lidt nedladende at berette, at omkring 400 bønder, der havde samlet sig ved Varde, »rappede« sig. Fra anden side ved vi, at der vitterligt må have fundet krigshandlinger sted. I flere kongebreve fra marts 1537 nævnes det, at borgerne i Varde var »forarmede og udblottede« og havde lidt store tab under fejden.⁵⁴ Om en kvinde fra Mølby, hvis mand var faldet, hedder det, at han var med i »den oprørske hob«, og om en mand fra Hoddeskov siges tilsvarende, at hans fader og brødre alle blev dræbt »i det opløb«.⁵⁵ Mølby og Hoddeskov ligger ca. 20 km nordøst for Varde. Endelig forlyder det ved en bestemt lejlighed, at »den tid den slagt var for Varde, og siden den tid hr. Johan Rantzau havde givet dem lejde (=amnesti) ...«⁵⁶

Om bønderne skrev Johan Rantzau egentlig, efter at have refereret til sin (anden) rejse fra Kolding til Varde: »Da de nu mærkede dette, (nemlig) at jeg var kommet, rappede de sig og undslap os med nød og næppe«. Dette sammenstød må være det omtalte slag eller opløb uden for Varde, som feltherren nok så overlegent hentyder til, men brevet er jo også skrevet to uger senere, og i lyset af stormen på Ålborg har »slaget« åbenbart knap været værd at nævne. Endelig har Johan Rantzau måske selv ikke været med. Hans ord tyder nærmest på, at oprørsstyrken stak af ved efterretningen om, at han var vendt tilbage til Varde, og slaget eller opløbet, hvorunder Vardes omegn hægedes, og de omtalte bønder dræbtes, må da have fundet sted i hans fravær.

I Varde havde Johan Rantzau fået bragt et fad vin og en tønne hamburger øl fra Ribe, så at han havde noget at styrke sig på under felttoget. Ved opbruddet skaffede han sig hos sin vært både proviant og – til hestene – byg og havre, der blev ført med på den videre færd. Desuden lejede han folk til at transportere det medbragte skyts.⁵⁷ Efter alt at dømme var

53. C. Paludan-Müller, *Grevens Feide I*, s. 293f, *Aktstykker I*, s. 259, 296-301, jf. det af A. Huitfeldt, *Christian III's Historie* s. 81f, refererede brev fra Christian III til Gustav I af Haderslevhus den 2. december 1534.

54. Kr. Erslev og W. Møllerup, *Danske Kancelliregistranter* s. 39.

55. *Danske Magazin* 3. Rk. IV, s. 187.

56. *Danske Magazin* 3. Rk. VI, s. 121.

57. *Diplomatarium Flensborgense II*, s. 257.

det søndag den 6. december, at hæren brød op fra Varde. I brevet siges det, at man drog mod Skjern å, men »lå« en nat undervejs. To år senere berejste Johan Rantzau de samme egne, utvivlsomt ganske usentimentalt, i sin egenskab af dansk rigsråd og medlem af rigets højeste domstol, det kongelige retterting. Christian III selv var med på turen, og det fejler næppe, at stedet er blevet udpeget, hvor bønderne »rappede« sig, og andre markante lokaliteter. På denne rejse blev der holdt rast i præstegården i Lunde ca. 20 km nord for Varde i vestlig retning.⁵⁸

Selv om Johan Rantzau var velbevandret i danske forhold, har han naturligvis været ledsaget af en eller flere jyske rigsråder, hvis kendskab til terræn og befolkning kunne være ham til nytte, og som har sørget for spejdere, hvis eksistens stiltiende forudsættes i beretningen og undertiden omtales i regnskaberne. Man tænker her uvilkårligt på den unge Ribe-bisp, Oluf Munk, der havde været en af Rymødets udsendinge til hertug Christian i juli måned. Oluf Munk fik som sin farbroder Iver Munk en meget mild behandling, da biskopperne fængsledes umiddelbart efter Grevefejden, og løslodes snart. Kun pålagdes der ham den ejendommelige klausul, som næsten kunne ligne aftalt spil, at han skulle gifte sig inden et år.⁵⁹ Det skete også. Vi mærker os, at den i hast fremskaffede brud, en holstensk adelsfrøken, viste sig at være Johan Rantzaus niece.

Nok er det, at hæren nu rykkede op i en egen, der var stærkt præget af oprøret. Ikke blot kongeborgen Lundenæs, men også Ribe bispestols avlsgård, Lønborggård, var blevet plyndret. Om Ringkøbing ytrede Johan Rantzau, som nævnt, at den havde megen skyld i oprøret. Her kan sigtes til byens andel i aktioner af lignende art, svarende til Svendborgs borgeres virksomhed på Fyn. Plyndringen af Lundenæs og Lønborggård kendes ganske vist kun fra Huitfeldt. Men den bekræftes unægteligt af, at Ludvig Munk, der må have været Ribe-bispens lensmand på Lønborggård, umiddelbart efter Clementsfejden indledte en formelig forfølgelse af mænd fra Tarm og Skjern, hvoraf de sidste blev frataget fæ og kvæg.⁶⁰ Endvidere kunne der henvises til en klage fra sognepresten i Hemmet, hr. Willum, der i 1536 stævnedes Niels Mikkelsen i Ringkøbing »med hans

58. Kr. Erslev og W. Møllerup, Danske Kancelliregistranter s. 39.

59. H. F. Rørdam, Historiske Kildeskrifter I. s. 222. – Huitfeldt skriver, at hr. Johan Rantzau og Erik Banner blev indsatte som øverster (Christian III's Historie s. 83). Erik Banner anføres imidlertid som udsteder af et brev til Henrik VIII den 18. december og kan følgelig ikke have deltaget i felttoget (se K. J. V. Jespersen, England – Lübeck – Danmark 1533-1536. Odense 1978, s. 38 efter et dokument i British Museum). Jf. dog Danske Magazin 3. Rk. IV, s. 214.

60. Danske Magazin 3. Rk. IV, s. 182, 198, 202.

tilhængere«, som plyndrede præstegården, »før end Skipper Clement kom der i landet«. ⁶¹

Den sidste oplysning er overraskende. Den røber, at Skipper Clement selv på et tidspunkt må have vist sig på Ringkøbing-kanten – blot ikke tidligt nok, efter hr. Willums formening, til at kunne legitimere plyndringen af Hemmet præstegård som en krigshandling. Hemmet ligger 7 km syd for Lønborggård. Åbenbart har Ringkøbings borgere strejftet temmelig vidt omkring – hvis de da ikke er kommet sejlene dertil, hvilket har været nok så praktisk, når rovet skulle føres bort. Både Hemmet og Lønborggård ligger tæt ved Ringkøbing fjord.

Ved Skjern å mødte hæren for anden gang modstand. Det var i øvrigt i dette uvejsomme terræn, at kong Hans i januar 1513 skal være styrtet af hesten i et vandhul, som i 1638 på ægte jysk betegnes kong Hans' »pyt«. ⁶² Skjern å er som bekendt Danmarks vandrigeste. Indtil Hedeselskabets regulering i 1962 var det nedre løb 45 m bredt, og i perioder med kraftig nedbør forvandlede ådalen til en flere km bred fjord. At dette var tilfældet i december 1534 antydes af Johan Rantzaus fremstilling. Ved broen, siger han, havde talrige bønder samlet sig og kastet broplankerne af, men for at finde en anden overgang skulle hæren for det første føres en omvej på fire-fem mil (vistnok svarende til 20-30 km) og dernæst »i disse vinterdage« på tre eller fire steder vade i vand til livet.

De forsamlede bønder lader til at have været organiserede oprørsstyrker. I hvert fald var de i besiddelse af skydevåben. Derimod var deres arbejde med at bryde broen af mislykket. Da Johan Rantzau førte sine tropper frem imod dem, opstod der en skudveksling – »skød vi os ind på hinanden« – men snart satte knægtens »håndskyts« en sådan skræk i bønderne, hedder det, at de trak sig tilbage fra broen. Her forholdt de sig åbenbart afventende i nogen tid, mens hæren satte broen i stand. Da det var sket, flygtede de for os, siger Johan Rantzau, som om hæren rykkede videre mod nord. Da næste stadium i beretningen udgøres af den famøse entré i Ringkøbing, som fandt sted den følgende dag, må hæren have overnattet undervejs, velsagtens i Skjern by. Skærmydslen ved åen har formodentlig også været det meste af dagen, således at tropperne havde fortjent et hvil. Turen fra Skjern til Ringkøbing er på 24 km, en passende dagsmarch.

61. Danske Magazin 3. Rk. VI, s. 114, jf. halshugningen »for oprør« af en selvejerbonde i Kyvlunge ved Lønborg, der omtales i en dom fra 1542 (T. Dahlerup, anf. arb. II, s. 98f).

62. Traps Danmark IX, I. Kbh. 1965, s. 556.

På dette sted er det nødvendigt at indskyde endnu en digression, nemlig om tidsfæstnelsen af fremrykningen. Vi har allerede hævdet, at overgangen over Skjern å fandt sted den 7. december. Heraf følger atter tilbageslutningen, at Johan Rantzau må være brudt op fra Varde den 6. december. Dog er Heise uvist på hvilken måde nået til datoen 4. december.⁶³ Det er velkendt, at Erik Arup i sin Danmarkshistorie skelede kraftigt til Heises fremstilling, hvad det politiske forløb angik, og som et kuriosum kan anføres hans version af felttoget. Med Arups karakteristiske, radikale retskrivning hedder det: »4. decbr. marsjerede han (fra Varde) over Skern«. ⁶⁴ Her må for det første noteres, at en lille pudsighed i Johan Rantzaus brev har sneget sig ind i Arups fremstilling og givet anledning til en skævhed. Hvad enten det skyldes en udeladelse i afskriften, eller brevsriveren selv er løbet sur i de danske stednavne, så fremtræder i brevet »Schirnowe« (Skjern å) som navnet på broen. Ud fra den samme patriotisme, der har navngivet Himmelbjerget, kunne man forestille sig, at det slet ikke er dæmret for vor hjemmelsmand, at dette »Skjern å«, der uafledeligt svirrede om ørerne på ham hin dramatiske dag, kunne være navnet på farvandet, som snarere mindede om en fjord end om en flod. Desuden kan der påvises en enkelt regnefejl i Arups fremstilling. Hæren nåede notorisk foran Ålborg den 17. december. Da nu Johan Rantzau oplyser, at strækningen Viborg-Ålborg tilbagelagdes på tre dage, slutter Arup meget naturligt, at hæren forlod Viborg den 14. december. Læser man beretningen lidt nøjere, kan der imidlertid ikke være tvivl om, at hæren først brød op fra Viborg den 15. december om morgenen, marcherede denne og den følgende dag og nåede Ålborg »den tredie dag«, som Johan Rantzau skriver, d.v.s. den 17. december om aftenen.

Ved at nærlæse beretningen skulle det således nok være muligt at nå frem til en nogenlunde sikker kronologi. Derimod nødes vi til at lade Johan Rantzaus oplysninger om afstande ude af betragtning. Vi så, at han angav en mulig omvej ved broen til 4-5 mil. Afstanden fra Varde til Skjern å angives til otte mil. I virkeligheden er der 35 km ad vore dages landevej og måske 40-50 km, hvis Johan Rantzau fulgte den vestlige rute over Lunde. Videre oplyses det, at hæren på tre dage tilbagelagde »de 12 mil« fra Viborg til Ålborg. Den virkelige afstand er 80 km. Det kunne tyde på, at Johan Rantzau regnede fire mil for en dagsmarch. Men om

---

63. Danmarks Riges Historie III, s. 3.

64. E. Arup, Danmarks Historie II. Kbh. 1932, s. 475.

hans mil har været på 4, 5, 6 eller 7 km lader sig af gode grunde ikke opklare.⁶⁵

Dagen efter overgangen, den 8. december, nåede hæren til Ringkøbing, som vi har set. Her i den forladte by var det, at Johan Rantzau og hans tropper selv rettede an. Måske iagttoges der ikke ligefrem den strengeste hustogt under opholdet. Således forlyder der intet om, at de også vaskede op. Men det må afgjort benægtes, at byen skulle være blevet brændt af.

Muligvis består noget af forskellen mellem Heises og vor kronologi i, at Heise har ladet hæren blive en dag over på de steder, hvor der blev gjort ophold. Så humane er vi imidlertid ikke. Netop ved afskeden med Ringkøbing indskyder Johan Rantzau da også et »og drog om morgenen derfra...« Denne morgen må have været onsdag den 9. december. Hærens videre fremrykning er uklar. Johan Rantzau oplyser blot, at man drog til en landsby, som – naturligvis – lå fire mil fra Ringkøbing. Her fik man tidender om, at »en bonde eller 5.000« havde samlet sig i Holstebro, hvor man drog hen den følgende dag, d.v.s. den 10. december. Vejen mellem Ringkøbing og Holstebro er på 43 km, så at selv med eventuelle svinkeærinder to dagsmarcher forekommer passende.

Indtil nu havde man ikke set meget til fjenden, og denne nye bondehær af en hidtil ukendt størrelse skuffede ligeledes forventningerne. »Næppe en time før vi kom«, hedder det med et snøft i beretningen, »havde bønderne erfaret, at vi kom, og løb væk og vovede ikke at tage imod os«. Hidtil har vi haft på fornemmelsen, at hæren passerede gennem folketomme byer og landskaber. I de mere frugtbare egne nær Limfjorden har det ikke været muligt, at alle forføjede sig bort. I forbindelse med opholdet i Holstebro nævnes for første gang, at Johan Rantzau lod bønderne hylde Christian III, hvor han drog frem, som det utvivlsomt allerede var sket i Varde.

At indbyggerne ikke flygtede ses endvidere af, at Johan Rantzau atter betalte for sin fortæring.⁶⁶ Formodentlig var det også her, at han sendte et bud, Nigel Schroder (Niels Skrædder ?), til Randers, velsagtens med ordren til de tre fænniker om at give møde ved Viborg. Nigel Schroder eller Niels Skrædder har sikkert været en af de spejdere, Johan Rantzau betjente sig af. En anden notorisk spion var Iver Kock »kundskaberen«,

65. Jf. om renessancens mange forskellige mil, A. Wittendorff, Alvej og Kongevej. Kbh. 1973, s. 154f.

66. Diplomatarium Flensborgense II, s. 257.

som han kaldes i regnskabet, der efter Grevefejden belønnedes med Romvigård mellem Holstebro og Herning, sikkert hans hjemegn.⁶⁷

I Holstebro blev hæren en dag og drog først derfra den 12. december – tidligt om morgenen, vil vi tillade os at tilføje. Thi denne fredag tilbage-lagde hæren felttogets længste strækning, formodentlig opildnet af fjendens nærhed. Først drog tropperne til Skive, hvor lensmandens residens ligeledes skal være blevet brændt af oprørsstyrkerne. Ad vore dages landeveje er der 48 km, men mon ikke hæren har fulgt en mere direkte rute. I luftlinie er der kun 35 km fra Holstebro til Skive, hvilket nok skulle være overkommeligt.

Ganske vist har vi set, at ca. 20-25 km lader til at have været den sædvanlige dagsmarch, men der er ingen tvivl om, at tropperne kunne tilbagelægge længere strækninger, hvis det behøvedes. Ved den tilsvarende erobring af Danmark i 1523, der kan betragtes så at sige som en generalprøve på Grevens fejde, tilbagelagde hæren på felttogets første dag godt 50 km.⁶⁸ I det hele taget bør vi nok lægge bort vore dages forestillinger om spadsereture. Turen til Skive er på ingen måde en umulighed. Det bliver imidlertid værre endnu. I sit brev meddeler Johan Rantzau videre, at han i Skive erfarede, at Skipper Clement, Skipper Herman og deres tilhængere var i Viborg sammen med mange tusinde bønder. Og, fortsætter han, vi brød også op og nåede halvejs til Viborg. Man ser for sig de udasede tropper, halsende af sted over heder og frosne marker, opildnet af den utrættelige feltherre, der omsider har fået fært af fjenden. Fra Skive er der 29 km til Viborg, d.v.s. at Johan Rantzau oven i den i forvejen rigelige dagsmarch tvang hæren til at rykke ca. 15 km længere, i alt 50 km. Vel, dette kan til nød accepteres i betragtning af, at den foregående dag i Holstebro havde været hviledag. Men herefter nægter vi også pure på troppernes vegne at bevæge os videre. Johan Rantzau fortsætter imidlertid uanfægtet med at berette om, at han havde sendt bud efter de tre fænniker knægte i Randers, og at han med sine forenede styrker nu ville have angrebet bønderne i Viborg.

Her må en overnatning være svipset. Det er naturligvis muligt, at Johan Rantzau har overtalt sine landsknægte til at fortsætte fremrykningen ud på natten, men et sådant heroisk træk anføres ikke i beretningen. Mon ikke hæren – uden at Johan Rantzau nævner det – har overnattet i Skive eller i den interimistiske lejr mellem Skive og Viborg, hvor de to

67. Anf. arb. s. 258, Kr. Erslev og W. Møllerup, Danske Kancelliregistranter s. 16.

68. M. Venge, Når vinden følger sig. Odense 1977, s. 31.

hærafdelinger øjensynlig forenedes. I alle andre henseender har vi forholdt os tro imod beretningens ord, men at hæren i løbet af den 12. december skulle være rykket fra Holstebro til Skive, hvor der vel i det mindste må have været gjort holdt på torvet, videre mod Viborg, have forenet sig med de andre fænniker og i samlet trop endelig ankomme til Viborg, er umuligt.

Skulle det umulige alligevel være muligt, bliver konsekvensen blot, at alle de hidtil anførte datoer rykkes en tak, overgangen over Skjern å således til den 8. december. Indtil videre må det dog være tilladt at hævde, at natten mellem den 12. og 13. december – uvist under hvilke omstændigheder – var passeret, da hæren nærmede sig Viborg.

Atter skuffedes Johan Rantzaus forventninger. Efter at have meddelt beslutningen om at angribe Viborg hedder det, at han fik bud om, at oprørsstyrkerne nu havde begivet sig på vej mod Ålborg. Der skal næppe lægges for meget i, at Johan Rantzaus i denne forbindelse kun taler om Skipper Clement, Skipper Herman og deres tilhængere («anhang»), og at de mange tusinde bønder synes glemt. Men det er vel naturligt at forestille sig, at en stor del af de bønder, der var strømmet til oprørshæren, »rappede« sig under tilbagetoget, og at kun den hårde kerne af »desperados«, folk, der alligevel havde engageret sig så dybt i oprørets sag, at de intet havde at miste, fulgte Skipper Clement til den bitre ende. Johan Rantzaus meget nøje angivelse af den samlede oprørshær, 8-900 landsknægte, fodknægte, borgere og bønder, der nedhuggedes i Ålborg, står i hvert fald i en grel kontrast til de tidligere, rundhændede skøn over tusindtallige bondehære.

Søndag den 13. december var Johan Rantzaus i spidsen for den forenede 4.500 mand stærke hær rykket ind i Viborg, som oprørerne just havde forladt. Det har antagelig været med nogen befippelse, at indbyggerne i Jyllands gamle hovedstad således så den ene hær afløse den anden, men alt synes at være gået civiliseret for sig, og atter betalte feltherren pænt for sit logi. Skønt meget talte for at fortsætte forfølgelsen, lod Johan Rantzaus hæren holde rast i Viborg. Tropperne har sikkert trængt til både et hvil og til den åndelige opbyggelse, der kunne hentes i den ivrigt lutherske stiftsby, hvor kun få år tidligere Hans Tausen havde holdt sine opsigtsvækkende prædikener. Vi stoler på, at borgerskabet denne søndag, endnu ængsteligt skottende til de mange fremmede landsknægte, der fyldte domkirken, med særlig ildhu har istemt salmesangen, lettede over at være sluppet så forholdsvis uskadede ud af borgerkrigens trængsler.

For andre var trængslerne ganske vist først ved at begynde. Det er allerede nævnt, at Johan Rantzaus under opholdet i Holstebro kort refere-

rede til, at han lod bønderne i omegnen, »hvor jeg drog frem«, aflægge hyldningsed til Christian III. Dette gentog sig i Viborg: »og lod jeg bønderne hylde og sværge«. Bag disse summariske bemærkninger gemmer der sig den bekendte omstændighed, at de jyske bønder måtte bøde hårdt for Clementsfejdens udskejelser. Hos Arild Huitfeldt findes der et brev overleveret, som belyser denne situation. Brevet er en formel, der kunne anvendes i alle herreder, og beregnet på at attestere, at det pågældende herred havde aflagt troskabsed til Johan Rantzau, »kongelig majestæts øverste feltherre og hovedsmand«, på kongens vegne.⁶⁹

Det kan ikke bevises, at brevet virkelig er blevet anvendt under felttoget, selv om det unægteligt passer som fod i hose til situationen. Under alle omstændigheder vidner det klart om felttogets sigte – ud over oprørets nedkæmpelse, som naturligvis var hovedsagen. I brevet måtte indbyggerne i hvert herred indgå tre svære forpligtelser. For det første skulle alle jordegne bønder, d.v.s. selvejerne, overdrage deres ejendom til kongen, dernæst skulle samtlige indbyggere, både selvejere og fæstebønder, overlade kongen deres rørlige formue – den såkaldte halsløsning – og endelig måtte indbyggerne forpligte sig til at angive »de ypperste begyndere og kaptajner... til samme opløb og forsamling«, d.v.s. oprørets anførere og anstiftere i hvert herred.⁷⁰

Det juridisk ømtålelige spørgsmål om, hvilke forbrydelser bønderne egentlig havde begået, der kunne begrunde så drastiske forholdsregler, undgik Christian III og hans rådgivere ved – man fristes til at sige – et djævelsk fif. Det ville i høj grad kunne diskuteres, om Horsens-hyldningen var juridisk bindende. At den var det modsiges vel netop af regeringens egne energiske bestræbelser for at foranstalte en traditionel kongehyldning i Viborg i begyndelsen af 1535, efter at oprøret var blevet knust. I stedet opfandt man det kunstgreb, at man lod bønderne selv erklære i »attesten«, at de ved at slutte sig til Skipper Clement, Skipper Thomas »og det parti« havde brudt den ed, som de »med andre landsens indbyggere« havde svoret Christian III i Horsens. Hermed var halsløsningen

69. A. Huitfeldt, *Christian III's Historie* s. 85f.

70. Th. Bang, *Klementsfejdens Efterspil*, *Historisk Tidsskrift* 8. Rk. VI, Kbh. 1915-17, s. 165ff, går tilsyneladende ud fra, at iværksættelsen af halsløsningen først indledtes efter nytår 1535. Til støtte for min opfattelse, at det skete allerede under felttoget, kunne – ud over brevet hos Huitfeldt – henvises til en post i Johan Rantzaus regnskab, hvor Aksel Juul, senere herre til Willestrup, i Viborg fik udbetalt en sum til rytterne, som skulle blive hos ham, mens han tog imod skatten (*Diplomatarium Flensborgense* II, s. 257). Aksel Juul, der senere var den ene af de to opkrævere af halsløsningen, blev altså ladet tilbage i Viborg den 15. december, og skatten, han skulle opkræve, kan vel næppe være andet end halsløsningen.

legitimeret. Kunstgrebet gennemførtes konsekvent – næsten at føje spot til skade – ved at bønderne »nu på det ny« måtte sværge Christian III troskab.

Det rimelige eller urimelige i fremgangsmåden skal ikke drøftes her. Halsløsningen kan sammenlignes med en brandskat eller senere tiders kontributioner, der tjente til at finansiere krigsførelsen. I det hele taget bør halsløsningen navnlig ses i lyset af krigssituationen. Johan Rantzaus jyske felttog var dog først og fremmest en militær operation – ikke mindst efter at Ringkøbings formodede brand er faldet bort. Endelig bør det nævnes, at Christian III i dette militære spil faktisk stod uskyldshvid. Det var jo, som bekendt, grev Christoffer og Lübeck, der havde overfaldet hertugdømmerne i maj 1534 og herved så at sige pr. definition havde gjort den daværende hertug Christian til part i den efterfølgende konflikt.

I denne konflikt, der for Christian III var en kamp for sin eksistens, mens hans modstander, grev Christoffer, efter sit nederlag i 1536 blot kunne luske af ned til sine tarvelige nordtyske besiddelser og leve videre, som om intet var hændt – i denne konflikt er det forståeligt, at Johan Rantzau måtte optræde som en streng og barsk feltherre. Den omtalte attest taler sit tydelige sprog. Der er ingen tvivl om, at de korte henvisninger til, at han lod bønderne hylde Christian III, dækker over, at der i hvert herred er blevet gjort kort proces. De sindige jyske bønder må virkelig have stået med kniven eller rettere lansen for struben, når de kunne gå ind på så hårde vilkår. På samme måde er der givet blevet gjort kort proces med de »begyndere« og »kaptajner«, hvis pågribelse ligeledes synes at have været en vigtig del af Johan Rantzaus virksomhed. Blandt de henrettede oprørsledere var to af Viborgs borgere, Niels Persen og Oluf Skrædder. Vi noterer dog som et udtryk for mådehold i retsopgøret, at deres respektive enker, Dorethe og Maren, hver fik lov at beholde sin mands ejendom.⁷¹

På kun en uge var hele det vestlige Jylland fra Varde til Viborg blevet undertvunget. Tilbage resterer alene den sidste, velkendte del af felttoget, som kan affærdiges forholdsvis kort. Vi efterlod hæren under salmesangen i Viborg domkirke. De mange gøremål opholdt imidlertid Johan Rantzau mandagen over, således at hæren – ligesom i Holstebro – tilbragte to nætter i Viborg. Hidtil havde Johan Rantzau lejet folk til at transportere skytset, men af en retssag fra 1537 kan det sluttes, at bystyret må have fået besked på at stille heste og vogne til rådighed for transporten af

71. Danske Magazin 3. Rk. IV, s. 192, 219, Kr. Erslev og W. Møllerup, Danske Kancelliregistranter s. 1, 3.

hærens artilleri, som måtte forudses at blive nødvendigt under det forestående angreb på Ålborg.⁷²

Tirsdag den 15. december om morgenen brød hæren op fra Viborg. På tre dage nåede man i oprørernes spor foran Ålborg, hvor man lejrede sig en halv mil uden for byen. Kendere af Ålborgs topografi vil måske kunne udpege stedet. På dette højdepunkt i Johan Rantzaus brev, som ofte citeres, udvides skildringen. Selvbevidst fortæller han, at han umiddelbart efter ankomsten tog befalingsmændene med sig om natten for at tage byen i øjesyn. Den betænksomme – og astronomisk kyndige – Paludan-Müller har endda regnet ud, at det var klart måneskin ved Ålborg natten til den 18. december.⁷³

Under denne rekognoscering kunne man tydeligt høre, at der arbejdedes for fuld kraft på befæstningen. Vi må huske, at Skipper Clement og hans tropper ikke kan være nået til Ålborg meget før forfølgerne. Hvad Johan Rantzau og hans officerer hørte var antagelig, at oprørsstyrkerne masede for at få anbragt svært skyts oven på de jordvolde, hvormed byens befæstning i den foregående tid synes at være blevet forstærket. I hvert fald siger Johan Rantzau anerkendende om forsvarerne, at de havde besat forsvarsværkerne med godt skyts, og at de i øvrigt værgede sig mandigt. At forsvarerne havde forstået at indrette sig i deres stillinger kan sluttet af, at den langt overlegne angrebshær måtte storme »i en god time, hvis det ikke var halvanden«, som Johan Rantzau endnu helt forpustet meddeler.

Feltherren siger her intet om, at han selv skulle være blevet såret, som det senere forlyder. Men at oprørshæren forsvarede sig indædt, og at tabene har været store på begge sider, kan ikke være tvivlsomt. Det ses alene af, at fjenderne – som Johan Rantzau måske lidt drastisk udtrykte det – »alle myrdedes«. En fornemmelse af slagets tummel får vi i den just omtalte dom fra 1537.⁷⁴ Om Mads Thamsen, der sammen med andre Viborg-borgere var blevet udskrevet til at transportere hærens krudt og skyts, hedder det: »Straks som han kom for byen, blev to af de heste, som han havde for det skyts, som han åg (agede), skudt«. Dog fremgår det af sagens videre forløb, at i hvert fald den ene hest, hvormod sagen drejede sig, og som omtales som »den røde hest«, kom sig. Hændelsen viser, at Ålborgs forsvarere har betjent sig af temmelig langtrækkende skyts, idet Mads Thamsen skyndsomst måtte hente to andre heste »at drage samme

72. T. Dahlerup, *anf. arb.* I, s. 148.

73. Se Paludan-Müllers note, *Grevens Feide II*, s. 470.

74. Se note 72.

skyts i by«, d.v.s på skudhold af forsvarsværkerne, som altså endnu befandt sig i nogen afstand.

Fra dette uden tvivl yderst blodige slag kendes mærkværdigvis kun en enkelt falden, en lokal købmand, der i modsætning til oprørslederne blev på barrikaderne. Ganske vist omtales hr. Holger Rosenkrantz til Boller på sin gravsten som »slagen for Ålborg«, men andre slagmarker gør også krav på denne ædle ridders blod. Af Arild Huitfeldt anføres han blandt de faldne i nederlaget ved Svenstrup flere måneder tidligere, og heri støttes han af Oslo-bispens samtidige vidnesbyrd.⁷⁵ Gravstenen er sat af Holger Rosenkrantz' enke, fru Kirsten Friis, eneste barn af lensmanden på Skivehus, Jeb Friis, der havde måttet se både sin embedsbolig og sin egen gård, Lyngholm ved Morupmølle i Thy, lagt i aske af Skipper Clements tilhængere. Kirsten Friis burde således nok have været i stand til at hitte rede i Grevefejdens forskellige bataljer. Interessant er det, at hun egentlig skriver »Aalborrius« på gravstenen, velsagtens en fejl for Ålborghus, således som Chr. Axel Jensen umiddelbart gik ud fra. Det middelalderlige Ålborghus lå uden for byens volde på en holm i Østeråens munding. Det forsvandt netop ved denne lejlighed og erstattedes af det nye Ålborghus, som Christian III anlagde inde i selve Ålborg.⁷⁶ Om dette befæstningens stærkeste led er der utvivlsomt blevet kæmpet særlig hårdt – blot altså næppe af Holger Rosenkrantz. Men at den jyske adel deltog i stormen på Ålborg synes sikkert nok. Det er bevidnet i klageskriftet mod bisperne, en samling af til dels yderst perfide anklagepunkter mod de fængslede katolske biskopper, som blev foredraget på rigsdagen i København i oktober 1536, og som derfor trods alt næppe har været grebet ud af luften, i det mindste når personer og steder nævnes.

I dette skrift udleveres selvsagt på det groveste biskop Stig eller Stygge Krumpen af Børglum – Thit Jensen har vist cementeret den sidste stavemåde – for sit syndige levned.⁷⁷ Mærkeligt er det at se, at han også beskyldes for at have været illoyal over for Christian III efter Clementsfejden ved at tage bøndernes parti. I den betrængte situation, da kongelige fuldmægtige stod for at skulle inddrive halsløsningen, skal han have anglet efter popularitet ved at give udtryk for indignation over bøndernes skæbne. Anklagen forekommer i og for sig troværdig. Som Vendsyssels

75. A. Huitfeldt, Christian III's Historie s. 80, C. A. Jensen, Danske adelige gravsten II. Kbh. 1953, s. 198. Jf. om en købmand, der blev »slagen den tid vort krigsfolk kom der ind«, Danske Magazin 3. Rk. IV, s. 186.

76. Om Ålborghus, se J. P. Stenholm, Skipper Klement og Aalborg Slot, Fra Himmerland og Kjær Herred III, Aalborg 1920, s. 131-47.

77. H. F. Rørdam, Historiske Kildeskrifter I, s. 195f.

absolutte magnat rantes Børglumbispen indirekte på sin pengepung, dersom halsløsningen gennemførtes i sin fulde, brutale udstrækning. Omvendt måtte halsløsningen blive overordentlig vanskelig at inddrive, hvis biskop og bønder strittede imod, idet opkrævningen – som ved enhver anden skat – forudsatte, at bønderne lod sig »skrive«.

Mod denne baggrund forstår vi bedre en hel lille scene, som klageskriftet gengiver, og som udspilles på tinget, formodentlig det gamle Vendelbo »bygdeting« i Hjørring. Her skal det være kommet til et heftigt ordskifte imellem biskoppen og den kongelige kommissær, Erik Banner. Stygge Krumpen citeres for en ytring, åbenbart henvendt til de forsamlede bønder, der angiver tonen: »Ikke lader jeg hænge, ikke lader jeg stejle folk, som han gør«, hvorefter han gav sig til at bebrejde en herremand fra Hanherred, Niels Jensen til Bratskov, der formodentlig har ledsaget Erik Banner, at han havde været med for Ålborg »og slå der bønder ihjel«. Hertil replicerede Erik Banner: »Det var bedre, at I havde været der med. Da (d.v.s. dengang) var I krøbet i Peder Ridemands ovn«, og en tredje herremand bemærkede hånligt, at »kattens panser var ikke så ondt, som man tænkte«.

Den nærmere indebyrd af disse spotske hentydninger til Stygge Krumpens færd under Clementsfejden får stå hen. Blot skylder vi den hårdt angrebne bisp at anføre, at han aldeles ikke kan have ligget skjult i det omtalte ildsted under stormen på Ålborg den 18. december. Thi denne dag deltog han påviseligt i et jysk rigsrådsmøde, vistnok på Koldinghus, som det fremgår af et brev fra den engelske konge, Henrik VIII.⁷⁸ Lad nu denne unøjagtighed fare. Forsamlingen har sikkert udstødt et latterbrøl, som den skulle.

For os er det væsentlige, at i denne forsamling befandt sig den samme Niels Jensen fra Hanherred, der var genstanden for Stygge Krumpens og Erik Banners replikker.⁷⁹ Vi gætter på, at hans naturlige rødmossede ansigtsfarve er veget for karmoisin over således at høre sit eget navn udråbt for hele den tusindtallige skare af rigets ypperste, der var forsamlet på rigsdagen. Det skal indrømmes, at Niels Jensens deltagelse i stormen på Ålborg tjener et ganske bestemt formål i anklageskriftet, nemlig at give anledning til Erik Banners skarpe gensvar, der udleverede bispen til latteren. Men for at historien kunne fortælles på rigsdagen, hvor hele den nørrejyske adel var til stede, må den dog have været i overensstemmelse med de ydre kendsgerninger.

78. Se henvisningen om Erik Banner i note 57.

79. J. L. A. Kolderup-Rosenvinge, Samling af gamle danske Love IV. Kjbh. 1824, s. 158.

Det adelige rytteri – eller resterne af det – havde efter Svenstrup-slaget søgt tilflugt i Randers, men fik altså nu lejlighed til at hævne det litte nederlag. Herom melder Johan Rantzau intet. Hans brev indeholder alene hovedtræk af det militære forløb. Om det planlagte angreb siges blot, at det blev ordnet således, at både ryttere og landsknægte skulle storme. Heri ligger, at han som feltherre, velsagtens allerede natten før stormen, entredede med tropperne om stormsold og de øvrige vilkår, retten til plyndring o.s.v. Selve sejren affærdiges i korthed. »Dog gav Gud os lykken«, hedder det beskedent, »at vi erobrede stormen, og fjenderne blev alle myrdede...« Det sidste modificeres dog i nogen grad af meddelelsen om Skipper Clements flugt og senere udlevering samt om Hans Wilckens tilfangetagelse.

Endelig oplyser Johan Rantzau, at man havde erobret tre gode skibe, hvoraf det ene tilhørte bisp Stygge Krumpen. De to andre, Hamburgerbarken og en bojert, havde formodentlig i sin tid ført Skipper Clement og hans folk til Ålborg, som Huitfeldt skriver.⁸⁰ Om dem siges det, at de havde godt skyts om bord. Da grev Christoffer i juli 1534 nærmest ved et kup var kommet i besiddelse af Københavns slot, fik han også rådighed over den danske orlogsflåde.⁸¹ Hamburgerbarken, som Johan Rantzau omtaler, har altså været en gammel kending.

Paludan-Müller, der kun rådede over de sene danske beretninger, skildrede i sit værk stormen på Ålborg som »et grueligt blodbad, hvori to tusinde bønder måtte lade deres liv«. Allerede tidligt spekuleredes der i denne retning. Det førnævnte sendebud fra Danzig, hvem vi skylder afskriften af Johan Rantzaus brev, rapporterede således den 17. januar 1535, at alle mænd over 15 år var blevet stukket ned »og deres gods givet til pris«.⁸²

Det højeste antal dræbte var dog, har vi set, 8-900 landsknægte, fodknægte, bønder og borgere. De er formodentlig faldet under forsvaret af byens og slottets volde. Det må være hertil, at Johan Rantzau sigtede, da han meddelte, at der stormedes en time eller halvanden. I øvrigt er det påfaldende, at vi kender flere overlevende forsvarere end faldne. Skipper Clement og Hans Wilcken er allerede nævnt. Hertil må føjes vor gamle bekendt Skipper Herman, som Paludan-Müller ville have ombragt i Varde. Alle tre anførere har åbenbart holdt sig i baggrunden, da det gjaldt.

Vi skal siden se, hvor de blev af. Alene dette, at det kunne lade sig

80. A. Huitfeldt, *Christian III's Historie* s. 84.

81. C. Paludan-Müller, *Grevens Feide* I, s. 220.

82. G. Waitz, *Lübeck unter Jürgen Wullenwever* II, s. 376f.

gøre at overleve og blive taget til fange, viser dog, at der ikke har været tale om et almindeligt blodbad, således som Johan Rantzaus drastiske udtryk antydede. Paludan-Müller, der følger Huitfeldt, skriver meget hensynsfuldt: »Kun kvinder og børn var det befalet at skåne«, men der er næppe flydt andet blod i Ålborg end besætningens, der faldt på volden. Mange indbyggere havde naturligvis forladt byen, således en bedragen ægtemand (hvilket er grunden til, at vi hører om ham), der fornuftigvis »for frygt og fares skyld« havde begivet sig over Limfjorden.⁸³ I dommen over hans utro hustru, hvis eskapade tilsyneladende nåede et højdepunkt under Clementsfejden, refereres der i 1537 med største selvfølge til »levende mænds røst«, og hvad »hver mand her i Ålborg vel vitterligt er«. Andre småtræk om livets gang i årene efter Grevefejden taler lige så afgjort imod, at stormen på Ålborg skulle have formet sig som et blodbad på indbyggerne.

Dermed være ikke sagt, at sejrherrene optrådte hensynsfuldt. I modsætning til alle andre byer, der passeredes under felttoget, Ringkøbing indbefattet, blev Ålborg betragtet som en fjendtlig by. Her havde Skipper Clement haft sit hovedkvarter, og borgerne synes med liv og sjæl at have engageret sig i hans foretagende, som det også fremgår af den omtalte ægteskabssag. Stormens blodrus har næppe heller dæmpet gemytterne. Vi må forestille os, at Johan Rantzaus tropper efter, at besætningen var hugget ned, er styrtet hujende og skrigende rundt i Ålborgs gader og er brudt ind i husene for at plyndre, således som det på forhånd var aftalt med feltherren.

Hele Ålborg blev faktisk givet til pris, ikke blot borgernes rørlige ejendele, men også deres huse. For de fremmede lejetropper var dette en naturlig sag. Knap så sympatisk er den udnyttelse af situationen, som nogle af de skadelidtes landsmænd gav sig af med. Den omtalte utro hustru, der åbenbart i flere henseender var løssagtig, købte et hus med indbo »af kgl. majestæts krigsfolk, den tid byen var bestormet«. På samme måde er der sikkert blevet gjort gode forretninger af skrupelløse spekulanter, der for en billig penge har opkøbt plyndringsgods, mens ejerne afmægtigt så til.

At borgernes huse blev endevendt er givet. I 1542 blev to tidligere borgmestre i Ålborg, Mikkell Hansen og Niels Jensen, stævnet for retten angående en arv, der var blevet betroet i deres varetægt.⁸⁴ Vi bemærker,

83. T. Dahlerup, anf. arb. I, s. 33.

84. Sst. II, s. 141. – Jf. at Henrik Bjørnsen (Bjørn) på Kongstedlund købte »kvæg, fæ og andet gods« af krigsfolket (Danske Magazin 3. Rk. IV, s. 214).

at de to borgmestre vel var blevet afsat, men dog var i live og kunne svare for sig – endnu et dementi af blodbads-teorien. Om arven oplyste de, at den var blevet fuldstændig »borttaget« under stormen tillige med samtlige deres egne ejendele, hvilket retten accepterede.

Også feltherren fik i øvrigt sin andel af rovet, et ikke ubetydeligt kontant beløb, som han omhyggelig lod indbetale i statskassen.⁸⁵ Det androg 50 mark lødig og to lod sølv, svarende til 11½ kg sølv. Vi stoler på, at hans optræden i den erobrede by har været lige så korrekt. To år senere under Christian III's rettertingsrejse i foråret 1537, da Johan Rantzau genså Ålborg, var han i hvert fald lutter mildhed og sørgede for, at to borgersker modtog forskellige begunstigelser af kongen.⁸⁶

Selv holdt han sig endnu tilbage. Men formodentlig allerede ved denne lejlighed har det været drøftet, hvilken ejendom Christian III skulle skænke ham, således som skik var, når feltherren havde erobret en by. I marts 1538 indfriedes løftet, og Johan Rantzau blev ejer af en tilsyneladende statelig og rummelig gård, der havde tilhørt Børglum bispestol.⁸⁷ Formodentlig har det været hans agt at opkøbe sild og måske også øksne fra denne gård. Hans forbindelse med Ålborg blev dog kortvarig. Da han efter delingen af hertugdømmerne i 1544 fornærmet kundgjorde, at han trak sig tilbage fra statens tjeneste, solgte han sin gård i Ålborg – i øvrigt til sin nieces mand, Oluf Munk, den tidligere Ribe-bisp.⁸⁸

Tilbage at omtale resterer alene de slagte oprørslederes endeligt. Omstændighederne omkring Hans Wilckens tilfangetagelse kendes ikke, men om Skipper Clement meddelte Johan Rantzau, som allerede nævnt, at han slap ud af byen på en »klepper«, hvad Paludan-Müller gengiver ved en »bondehest«. Der levede vitterligt på Frederik II's tid en bonde, Esben Nielsen, der nød frihed for alle kongelige afgifter for sin pågribelse af Skipper Clement.⁸⁹ I Johan Rantzaus brev hedder det blot, at bønderne udleverede ham. Af Steinburg-regnskabet ses videre, at hans nære og betroede medarbejder, Claus Sehested, fik overdraget at føre den fangne Skipper Clement til hertugdømmerne.⁹⁰

Clementsfejden var endt, men selv i lænket tilstand skulle Skipper Clement komme til at berede Paludan-Müller ærgrelser. Med god grund

85. G. Galster, Reynold Junges Mønstmesterregnskaber s. 5.

86. Kr. Erslev og W. Møllerup, Danske Kancelliregistranter s. 41f.

87. Sst. s. 60.

88. Danske Magazin 1. Rk. IV, s. 86f.

89. L. Laursen, Kancelliets Brevbøger 1566-1570. Kbh. 1896, s. 565, jf. Danske Magazin 3. Rk. I, s. 253f, Kirkehistoriske Samlinger 5. Rk. I, s. 548.

90. Diplomatarium Flensborgense II, s. 258.

mistroisk over for de sene beretningers vidtløftige omtale af Skipper Clements fangenskab og henrettelse tillod han sig i sit værk at udtale en stærk tvivl om, at henrettelsen virkelig først eksekveredes på Viborg landsting den 9. september 1536, hvilket Huitfeldt bestemt hævdede.⁹¹ Men, ak! I dette tilfælde havde Huitfeldt ret, således som Waitz umiddelbart efter fremkomsten af Paludan-Müllers værk kunne påvise.⁹²

Og nu Skipper Herman? Det samme spørgsmål stillede øjensynlig Arild Huitfeldt, og belært af Skipper Clements skæbne skal vi nok vogte os for at ytre den mindste tvivl om hans svar. Bonden, der pågreb Skipper Clement, fik overladt en gård i landsbyen Storvorde øst for Ålborg til belønning, hvilket – skønt sammenhængen ingenlunde turde være indlysende – formodentlig inspirerede Huitfeldt til at henlægge Skipper Hermans pågribelse og død til dette sted – »udi Vaarde«, som altså intet har med det rigtige Varde at gøre, hvor Paludan-Müller og senere historikere oprindeligt havde slået Skipper Herman ihjel.⁹³ Med dette lille mysterium opklaret bør denne højt fortjente sørøver og urostifter kunne hvile i fred.

Disse betragtninger over Clementsfejden er naturligvis ikke skrevet til forklæjning af Paludan-Müllers værk. »Grevens Feide« vil altid forblive et klenodie i vor historiske litteratur. For første gang var her givet en videnskabelig fremstilling af et betydningsfuldt historisk forløb, der tillige var formuleret i et kærnefuldt, umiddelbart tilgængeligt dansk. I nogle optegnelser fra 1856, få år efter værkets fremkomst, omtaler Paludan-Müller sit planlagte »opus magnum« om Syvårskrigen, et projekt, hvis udførelse Geheimearchivets vrangvilje forhindrede. Optegnelserne er imidlertid højst karakteristiske for hans syn på historieforskningen og belyser også hans arbejde med »Grevens Feide«. Her udtaler han sig stærkt fordømmende om sine samtidiges underordnede og ufrugtbare »nyslen« med historien og fnyser ad deres ivrige »bidrageri«, deres samlen af materialer, bearbejdelse af enkeltheder, der atter og atter forbereder en historie, men aldrig udfører den.⁹⁴ Drøje hug, som vel de færreste historikere kan undgå at føle sig ramt af!

Idealet, som Paludan-Müller stillede over for denne »nyslen«, var at

91. C. Paludan-Müller, *Grevens Feide I*, s. 287.

92. Se note 82, jf. C. Klitgaard i *Vendsyssels Aarbøger VI*, s. 19, O. Olsen i *Festskrift til Astrid Friis* s. 195.

93. A. Huitfeldt, *Christian III's Historie*, s. 84.

94. B. Kornerup, *Caspar Paludan Müller. Et udvalg af hans optegnelser og breve*. Kbh. 1958, I s. 51f.

skabe værker, »der for alvor fremdrog hele det enorme utrykte kildemateriale, gennemforskede det med skarpt indtrængende kritik og så fremstillede et omfattende, udtømmende, helt og samlet billede ... i en læselig form«. Det er vel næppe for dristigt at slutte, at Paludan-Müller selv mente med »Grevens Feide« at have skabt et sådant værk. De store forventninger, han stillede til værkets udgivelse, led dog et smerteligt skibbrud. I Danmark hyldedes udgivelsen i en næsten total tavshed, som næppe udelukkende skyldtes koleraen, og udlandets reaktioner var ikke meget mere opmuntrende. Den danske historikerverden, som – det må medgives Paludan-Müller – i vid udstrækning befolkedes af »nyslere« – har formodentlig stået uforstående eller ligefrem ilde berørt over for det nye og storladne i »Grevens Feide«.

Til gengæld har eftertiden taget værket til sig. Som vel ingen anden dansk historiker er Paludan-Müller blevet genstand for en næsten religiøs dyrkelse. Et pudsigt udslag af denne dyrkelse er den betagelse af mestrens ydre, som der undertiden gives udtryk for. Ellen Jørgensen citerer en tilhørers erindring om »løvehovedet, de vilde, rullende øjne under buskede bryn, den statelige skikkelse ...«,⁹⁵ og tilsvarende dvæler Bjørn Kornerup foruden løvehovedet ved »den tunge, kraftige skikkelse« og »det hvasse, alvorlige blik under de mægtige øjenbryn ...«⁹⁶

Derimod synes det spændende spørgsmål om, hvornår Paludan-Müller egentlig undfangede ideen til »Grevens Feide«, og hvor længe han arbejdede på værket, mærkværdigvis end ikke at være blevet stillet. Ellen Jørgensen, dansk historiografis ubestridt største navn i dette århundrede, var dybt forankret i middelalderen. Det forklarer måske, at hun affærdigede »Grevens Feide« – ganske vist med al mulig anerkendelse – på mindre end en halv side, der oven i købet for halvdelens vedkommende optoges af et citat fra forordet – som hun i sit malmlfulde sprog kalder fortalen.⁹⁷ Spørgsmålet lader sig heller ikke umiddelbart besvare. Hvis resultatet projekteres tilbage i tiden, kunne Paludan-Müller længe og målbevidst have arbejdet på at skabe sit store værk. Men det modsatte kan vel også tænkes: at værket i virkeligheden var et lejlighedsskrift, der blev til i største hast som en frugt af Paludan-Müllers arbejde med at udgive aktstykkerne til Grevens fejde.

Forordet, som Ellen Jørgensen citerede, berører slet ikke værkets til-

95. E. Jørgensen, *Historiens Studium i Danmark i det 19. Aarhundrede*. Kbh. 1943, s. 183 note 2.

96. Se Kornerups forord.

97. E. Jørgensen, *anf. arb.* s. 181, jf. s. 69 og samme, Caspar Paludan-Müller, *Historisk Tidsskrift* 9. Rk. V, s. 390f.

blivelse. I det publicerede materiale nævnes Paludan-Müllers arbejde med det, der skulle blive til »Grevens Feide«, for første gang temmelig brat i et brev til rigsarkivar Christian Lange i Christiania fra april 1852, hvor han udbeder sig afskrifter af norske aktstykker. Her hedder det: »Der vil med Guds hjælp nok blive brug for dem, enten i aktstykkerne eller på anden måde«, og senere i brevet ytrer Paludan-Müller blufærdigt, men selvbevidst: »De kan nok se, at jeg har et arbejde under hænder«. ⁹⁸ I et nyt brev fra august samme år siges videre: »Jeg har ikke kunnet modstå fristelsen til at forsøge at bearbejde det rige materiale ...« Tidligere endnu, men mere ubestemt er et brev til folkeviseforskeren Svend Grundtvig fra februar 1852, hvor han omtaler »min gode ven Meinert von Hamm« (en af Christian III's lejetropsanførere) og videre sin formodning om, at der bag Huitfeldts og Krags fremstilling af Grevefejden har ligget en fælles kilde fra Anders Sørensen Vedels hånd. ⁹⁹

Disse ytringer støtter nærmest den anden hypotese om værkets hastige tilblivelse. Her må indskydes, at Paludan-Müller i et forord, som han selv havde indført i sit eget eksemplar af »Grevens Feide«, og som Olaf Olsen har fremdraget, faktisk giver meget bestemte oplysninger om faserne i værkets tilblivelse. ¹⁰⁰ Ifølge dette hidtil ukendte forord begyndte Paludan-Müller i vinteren 1850-51 på et forarbejde, »Danmark, Lybek og Nederlandene 1532-1536«, der aldrig udkom, og skrev fra efteråret 1851 på det egentlige værk. Det stemmer jo smukt med ytringerne til Svend Grundtvig og rigsarkivar Lange fra 1852, hvor Paludan-Müller altså har arbejdet på højtryk med sit værk. Forordet til 1. bind er dateret juni 1853, og bogen udkom i slutningen af juli.

Det er i denne sammenhæng umuligt at komme ind på Paludan-Müllers private forhold, der bl.a. indebar flytningen fra overlærerstillingen i Odense til rektoratet i Nykøbing i sommeren 1853, midt under værkets udgivelse. Men hvis »Grevens Feide« er blevet til inden for dette – ikke mindst i betragtning af Paludan-Müllers øvrige virksomhed – uhyggeligt korte tidsrum, så har der i sandhed været tale om en overmenneskelig præstation, der også rent fysisk må aftvinge den største beundring. Vovmod, kræfter og stålnerver i forening må virkelig have besjælet ham – måske et levn fra opvæksten i »vild tummel« i kapertidens saltvands- og blodbestænkede Kerteminde, således som Paludan-Müller selv senere antydede det i sine selvbiografiske optegnelser.

98. B. Kornerup, anf. arb. II, s. 162ff.

99. Sst. s. 159f.

100. O. Olsen i Festskrift til Astrid Friis s. 186.

Til beroligelse for mindre stålsatte gemytter kan der imidlertid også føres argumenter i marken, der taler for den første hypotese om værkets langstrakte, målbevidste tilblivelse. Paludan-Müller vogtede skinsygt over sit videnskabelige arbejde. Navnlig arbejdet med »Grevens Feide« synes han at have omgærdet med stor hemmelighedsfuldhed. Olaf Olsen har træffende karakteriseret hans sårbarhed og ængstelse, da værket udkom, og hans – i eftertidens øjne – lidt komiske stædighed til det absurde, når andre forskere anfægtede detaljer i hans fremstilling. Disse småtræk illustrerer datidens akademiske klima, men vel også de ambitioner Paludan-Müller nærrede med sit værk, og som indirekte kan udlæses af det.

Emnet, han havde valgt, var højaktuelt. Juli- og februar-revolutionerne havde ført til en litterær bølge af revolutionære værker. Som ung adjunkt ved Odense Kathedralskole havde Paludan-Müller selv udgivet et fortrinligt skrift om den romerske frihedshelt Cola de Rienzo, som Wagner senere gjorde til hovedfiguren i sin første opera.¹⁰¹ Tanken om et lignende aktuelt skrift med nordisk emne kan Paludan-Müller således have næret i mange år – teoretisk set siden 1835, da han var med til at stifte en komité til oplysning om slaget ved Øksnebjerg.¹⁰² Efter disputatsen i 1840 har han haft mulighed for at arbejde videre med tanken. I 1843 blev der nedsat et udvalg under Fyens Stifts literære Selskab, som skulle foretage historiske undersøgelser om Øksnebjerg-slaget, og hvoraf Paludan-Müller blev medlem.¹⁰³ Det var disse undersøgelser, der førte til planen om at udgive en samling aktstykker til hele Grevefejdens historie. I september 1848 – midt i krigsefterretningerne og mens Paludan-Müller beredte sig til at deltage i rigsdagen – forlyder det, at han beskæftigede sig med denne kildeudgave og indhentede materiale fra arkivet i Schwerin.¹⁰⁴

Paludan-Müller var meget stærkt engageret i 1840'ernes store politiske omvæltninger. Men mon dog ikke han har set sit snit til lejlighedsvis at absentere sig fra den grundlovgivende forsamling for at frekventere Geheimearchivet? Forhåbentlig vil fremtidig forskning kunne afklare spørgsmålet. Indtil da vover vi formodningen om, at »Grevens Feide« allerede i 1840'erne tog form i Paludan-Müllers tanker.

101. C. Paludan-Müller, Cola de Rienzo. Odense 1838.

102. B. Kornerup, anf. arb. I, s. XXIV.

103. C. Paludan-Müller, Aktstykker til Nordens Historie i Grevefejdens Tid I, s. VII.

104. B. Kornerup, anf. arb. II, s. 154.

Storbritannien, U.S.A. og skandinavisk forsvar 1945-49

Af Nikolaj Petersen

USAs og i mindre omfang Storbritanniens rolle har altid stået centralt i diskussionen om Danmarks og Norges beslutning i 1949 om at tilslutte sig Atlantpagten. På grundlag af de fire landes udenrigsministerielle arkiver analyserer lektor, cand.mag. Nikolaj Petersen, Institut for Statskundskab, udformningen af de to vestmagters og særlig Storbritanniens politik over for Skandinavien i perioden 1945-49. Fra britisk side blev der udfoldet store bestræbelser for at sikre et samlet Skandinaviens tilknytning til det vestlige forsvarssamarbejde, men de slog fejl dels på grund af USAs lavere prioritering af svensk deltagelse, dels og navnlig på grund af norsk-svensk uenighed. Den endelige løsning lå derfor nærmere de amerikanske end de britiske præferencer. Artiklen er led i et forskningsprojekt om Danmarks medlemskab af Atlantpagten og indgår i et mere omfattende projekt under DNH, Udgiverselskabet for Danmarks nyeste Historie, om dansk politik 1945-49.

Indledning

I de første efterkrigsår frem til foråret 1948 var Storbritannien den af vestmagterne, der viste størst interesse for, og som engagerede sig mest i skandinaviske sikkerhedsproblemer. I disse år var Storbritannien omvendt de tre skandinaviske landes primære referencemagt, d.v.s. den magt, hvis udenrigspolitik opfattedes som mest relevant af de tre lande, og som det derfor følte mest påkrævet at udvikle nære relationer til. I løbet af 1948 overtog U.S.A. hurtigt rollen som primær referencemagt på det sikkerhedspolitiske område på grund af sit hurtigt voksende militære

---

Forkortelser:

- DS: Department of State Decimal File 1945-49; RG 59, General Records of the Department of State, Diplomatic Branch, National Archives, Washington D.C.
FO 371: Foreign Office file no. 371 (General Correspondence); Public Record Office, Kew, Surrey.
UD: Utenriksdepartementets arkiv, Utenriksdepartementet, Oslo.
UM: Udenrigsministeriets arkiv, Udenrigsministeriet, København.
FRUS: Foreign Relations of the United States, GPO, Washington D.C., (officiel amerikansk aktudgivelse).

engagement i Vesteuropa. Storbritannien fortsatte imidlertid med at være aktivt interesseret i det skandinaviske område og forsøgte, med ikke ringe held, at påvirke formuleringen af en fælles britisk-amerikansk sikkerhedspolitik over for Skandinavien.

Det endelige udfald af de skandinaviske landes inddragning i de vesteuropæiske forsvarsforhandlinger, d.v.s. Danmarks og Norges medlemskab i Atlantpagten og Sveriges fastholden ved neutraliteten, afspejlede amerikanske snarere end britiske synspunkter. Derfor er det også naturligt, at forskningsinteressen i overvejende grad har samlet sig om udformningen af den amerikanske Skandinavienspolitik,¹ mens der har knyttet sig mindre interesse til den britiske.² Indtil for nylig har der herudover været den pragmatiske begrundelse for den skæve interessefordeling, at de amerikanske akter har været tilgængelige i længere tid og i videre udstrækning end de britiske. 30-årsreglen tillader imidlertid nu adgang til Foreign Office og andre britiske akter op til 1950, og det er herigennem blevet muligt at give et detaljeret billede af, hvorledes den britiske politik udviklede sig, og hvad der motiverede den. Denne artikel er et forsøg på at skabe et første overblik over britisk sikkerhedspolitik over for Skandinavien i perioden 1945-49 i dens interaktion med og stigende integration i den amerikanske politik.

Kildegrundlaget er primært Foreign Office's akter i Public Record Office, Kew. Desuden er anvendt State Department's og amerikanske militære myndigheders akter i National Archives, Washington D.C., det norske utenriksdepartements akter i Utenrigsdepartementet, Oslo, samt det danske udenrigsministeriums akter i Udenrigsministeriet, København.³

1. Cf. Geir Lundestad, *America, Scandinavia, and the Cold War 1945-1949*, Oslo, Universitetsforlaget, 1980; Geir Lundestad, »USA, skandinavisk forsvarsforbund og Halvard Lange: En revurdering«, *Internasjonal Politikk*, 1977, no. 1, pp. 139-73; Helge Pharo, »Det nordatlantiske samarbeid – og Norge...«, *ibid.*, 1976, no. 4, pp. 859-97; Niels Amstrup, »Grønland i det amerikansk-danske forhold 1945-1948«, i Niels Amstrup og Ib Faurby, (red.), *Studier i dansk udenrigspolitik, tilegnet Erling Bjøl*, Aarhus: Forlaget Politica, 1978, pp. 155-98; Nikolaj Petersen, »Optionsproblematikken i dansk sikkerhedspolitik 1948-49«, *ibid.*, pp. 199-236; Krister Wahlbäck, »USA i Skandinavien 1948-1949«, *Internationella Studier*, 1976, no. 5, pp. 192-98.

2. Se dog Knut E. Eriksen, »Nato, Norden og »den utro tjener« Halvard Lange«, *Internasjonal Politikk*, 1977, no. 2, pp. 261-302.

3. Jeg har haft adgang til udenrigsministeriets arkiv som deltager i DNH-projektet, jvf. Kgl. resolution af 15. juni 1977 om adgang til centraladministrationens arkiver for perioden 1945-49. Jeg takker overarkivar Klaus Kjølsten og assistent Bente Pedersen for velvillig og effektiv bistand ved benyttelsen af arkivet.

Vestmagterne og skandinavisk forsvar 1945-47

Frem til 1947-48 lå vestmagternes interesser i Skandinavien fortrinsvis i forlængelse af deres krigstidsengagement i området, men disse blev i stigende grad forstærket af interesser, som aktualiseredes af modsætningsforholdet til Sovjetunionen, d.v.s. udviklingen i den kolde krig. De amerikanske interesser forblev i det store og hele begrænset til Grønland, Island og Svalbard, mens den britiske politik fortsatte med at afspejle Storbritanniens rolle som de danske og norske modstandsbevægelser kontakt udadtil under krigen og som befrielsesmagt i 1945. Så tidligt som 18. juli 1945 tilkendegav den britiske regering i en note, at den

»ville betragte det som et privilegium at være i stand til at hjælpe den danske regering med at genopbygge sine regulære styrker ... og den tror, at en sådan bistand vil blive hilst velkommen af den danske regering, ikke blot med henblik på de styrker, som er nødvendige for at opretholde indre sikkerhed i Danmark, men også for det formål at oprette et dansk kontingent, der kan deltage i besættelsen af den britiske zone i Tyskland«⁴

Den britiske bistand til genopbygningen af det danske og norske militær, der omfattede såvel militær rådgivning og træningsbistand som leverancer af våben og materiel, var fortrinsvis knyttet til opbygningen af kontingenter til deltagelse i okkupationen af Tyskland.⁵ Men der var også videregående perspektiver i den britiske interesse for samarbejdet; den amerikanske chargé d'affaires i London, Gallard, opfattede det således som sigtende mod at lette et »effektivt samarbejde i tilfælde af samarbejdsaktiviteter i de kommende år«. ⁶ De militære forbindelser til Sverige, der ikke som Danmark og Norge måtte starte opbygningen af forsvaret fra bunden og derfor ikke havde behov for egentlig militær bistand, var mindre intime; alligevel etablerede Storbritannien sig i denne periode som Sveriges hovedleverandør af avanceret krigsmateriel, først og fremmest radar og jettfly.

De første tegn på britisk interesse i et nærmere skandinavisk forsvarssamarbejde viste sig allerede i 1946. I en samtale med den danske marineattaché, kaptajn Quistgaard, den 12. juni 1946 kritiserede Commander Courtney fra admiralitetets Intelligence Division med rygdækning fra sin chef, Rear Admiral Rushbrooke, Danmark for at være for defaitistisk,

4. UM 13 Dan 30a.

5. Norge og Danmark sluttede aftaler herom med Storbritannien i henholdsvis 1946 og 1947.

6. Airgram 409 fra London 26. februar 1946. DS 859.20/2-2647.

passiv og vaklende i forsvarsspørgsmål; vægten af de danske forsvarsbe-
stræbelser ville blive øget betragteligt, hvis de tre skandinaviske lande
dannede en fælles forsvarsblok. Skandinaverne burde forstå, at de stort
set stod alene, at de ikke kunne vente hjælp udefra, og at deres styrke og
eneste frelse lå i at stå skulder ved skulder.⁷ Disse bemærkninger lå i
forlængelse af og var muligvis endog en direkte reaktion på en tidligt
manifesteret interesse inden for det danske søværn i at undersøge mulig-
hederne for et skandinavisk forsvarssamarbejde. Spørgsmålet blev første
gang bragt op på det politiske plan af chefen for Søværnskommandoen,
viceadmiral A. H. Vedel, på et møde den 8. marts 1946 med udenrigsmini-
ster Gustav Rasmussen, forsvarsminister Harald Petersen og chefen for
hæren, generalløjtnant Gørtz,⁸ og i det næste halvandet år var Vedel en
central skikkelse i forsøgene på at oprette nordiske kontakter på stabsni-
veau og på at undersøge mulige samarbejdsfelter på forsvarets område.

Det varede imidlertid noget, før disse bestræbelser bar videre frugt. I
en indberetning af 19. december 1946 udtrykte den britiske ambassadør i
Oslo, Lawrence Collier, stor skepsis med hensyn til, hvor vidt påståede
kontakter mellem de nordiske lande gik, og om de i det hele taget ville
komme i gang, medmindre de tre regeringer var sikre på, at de ikke ville
være uacceptable for den sovjetiske regering.⁹ Collier fremførte endvide-
re, at et skandinavisk forsvarssamarbejde i praksis ville komme under
svensk ledelse; og da Sverige af geografiske og historiske årsager kunne
ventes at være mindre indstillet på et samarbejde med vestmagterne,
kunne en sådan udvikling blive til skade for britiske interesser.¹⁰

Colliers synspunkter deltes ikke af hans kolleger i København og
Stockholm. I en depeche af 4. februar 1947 skrev gesandten i Køben-
havn, Alexander Randall, at skandinavisk neutralitet ville være til fordel

7. Quistgaards indberetning 15. juni 1946. UM 105 B 1a.

8. UM 5 D 74.

9. Disse tidlige kontakter er muligvis den faktuelle baggrund for den sovjetiske viceuden-
rigskommissær Dekanozovs beklagelse af, at der foregik militærpolitiske konferencer i
København mellem danske, svenske og britiske officerer, under en samtale 13. novem-
ber 1946 med den danske Moskva-minister Thomas Døssing. Af ukendte grunde ind-
berettede Døssing ikke samtalen før i en depeche af 11. februar 1947, hvori han også
skrev, at Sovjetunionen nu syntes at betragte dansk udenrigspolitik som ensidigt orien-
teret mod vest (UM 5 D 30a). Døssing døde kort tid efter, og først 15. juli 1947 blev
der sendt en instruks til den danske chargé d'affaires i Moskva, hvori det hed, at
Dekanozovs udtalelse savnede grundlag. Der havde ikke fundet sådanne treparts kon-
ferencer sted, ikke engang om rent tekniske spørgsmål (UM 5 D 30a).

10. FO 371/65961. Tallet efter skråstregen angiver det såkaldte *piece* (læg eller pakke)
nummer, som sagen nu efter frigivelsen er arkiveret under, men som ikke er den
oprindelige aktbetegnelse.

for Storbritannien, i hvert fald i begyndelsen af en krig; selv om svensk deltagelse indebar en risiko, ville den også betyde en betydelig styrkelse af Norges og især Danmarks muligheder for at holde sig neutrale og modstå sovjetiske krav. Det måtte derfor være i britisk interesse diskret at opmuntre de endnu uofficielle nordiske kontakter på stabsniveau.¹¹

I samme ånd argumenterede gesandt C. B. Jerram, Stockholm, i et brev af 15. februar til lederen af Foreign Office's Northern Department, R. M. A. Hankey. Trods visse eksempler på appeasement over for Sovjetunionen var Sverige stadig et vestligt land, og Storbritannien skulle derfor »(a) fortsætte med at gøre alt, hvad vi kan for at vinde de svenske væbnede styrkers goodwill..., (b) opmuntre til hemmelig planlægning mellem de skandinaviske stabe..., [og] (c) på enhver mulig måde opmuntre Sveriges almindelige orientering mod vest«. ¹²

Randalls og Jerrams argumenter overbeviste imidlertid ikke Collier. I et brev til Hankey 12. marts 1947 gentog han det synspunkt, at det ikke var i britisk interesse at støtte skandinaviske planer, der ikke på den ene eller anden måde var knyttet til britiske eller amerikanske forsvarsforberedelser. »Ellers ofrer vi substansen i vore nuværende politiske og militære forbindelser med Norge og Danmark for skyggen af en skandinavisk forsvarsplan, som næppe kan virkeliggøres uden russisk godkendelse, og som under alle omstændigheder sandsynligvis vil mindske chancerne for norsk, om ikke dansk, modstand mod russisk pres«. ¹³

I slutningen af januar 1947 fortalte chefen for den danske marines efterretningsvæsen, kaptajn Mørch, Hankey, at samtalerne med de svenske og norske værnschefer stadig var på undersøgelsesstadiet, og at de primært sigtede mod fælles træningsarrangementer og standardisering af ammunition. ¹⁴ Den danske flådeledelses planer synes imidlertid at have været langt mere ambitiøse end som så. Ifølge en indberetning af 10. april 1947 fra den amerikanske chargé d'affaires i København, Garrett G. Acherson, der anførte kaptajn Mørch som sin kilde, var der udarbejdet følgende trinvis plan:

- 1) oprettelse af kontakter mellem de skandinaviske militærledere;
- 2) udveksling af information og ideer;
- 3) koordinering af aktiviteter, hvor det var hensigtsmæssigt, f.eks. med hensyn til radiokommunikationer;

---

11. Ibid.

12. Ibid.

13. Ibid.

14. Hankeys referat 29. januar 1947. Ibid.

- 4) skabelse af visse koordinerede planer for krisesituationer, f.eks. med hensyn til deployeringen af flådeenheder;
- 5) såfremt punkterne 1-4 skulle vise sig realisable, ville det måske være muligt at nå frem til:
  - a) skriftlige aftaler mellem de tre lande;
  - b) skabelse af en skandinavisk blok, og
  - c) en alliance »med en større enhed, som for eksempel Storbritannien og de lande, som det nu slutter aftale med, eller muligvis U.S.A.«¹⁵

På grundlag af indberetningerne fra de skandinaviske hovedstæder og samtalen med kaptajn Mørch skrev Hankey den 24. april til Cabinet Office, at Foreign Office ville sætte pris på at høre stabschefernes (Chiefs of Staff) opfattelse af de strategiske problemer, der var på tale. I brevet tog Hankey afstand fra Colliers vurdering af Sverige og erklærede sig enig med Jerram i, at Sverige grundlæggende var vestligt orienteret. Han accepterede også Randalls argument, at et nordisk samarbejde ville styrke tilbøjeligheden til at »stand up to the Soviet Union«; »så længe koordineringen af synspunkter og planer kan foregå hemmeligt, kan det i bedste fald have en værdifuld moralsk virkning på Sverige og Danmark, som er de to mest udsatte af de tre«.¹⁶

Stabschefernes svar af 10. juni 1947 indledtes med en påpegning af, at det nordiske område ville være af stor strategisk betydning i en krig mellem Sovjetunionen og vestmagterne. Adgangen til området ville give vestmagterne fremskudte luftbaser, stærkt forbedrede varslingsmuligheder, forbedrede muligheder for operationer i Østersøen og Nordsøen såvel som tilgang til vigtige økonomiske ressourcer; hertil ville komme fordelene ved at kunne hindre Sovjet i at oprette kontrol over Østersøudgangene og den norske kystlinie. Efter deres opfattelse var Skandinaviens integritet derfor »almost as important« som Frankrigs og Beneluxlandenes, særlig i de indledende krigsfaser. Som en blok ville de skandinaviske landes modstandsevne forøges, og det deraf følgende dræn på sovjetiske ressourcer kunne meget vel, ved at forsinke et sovjetisk fremstød i Vesteuropa, få vidtrækkende betydning for krigens gang. På den anden side ville en nordisk blok ikke være i stand til at modstå en sovjetisk aggression uden bistand udefra. Stabscheferne erkendte, at Storbritannien ikke ville være i stand til at love militær bistand, men antydede alligevel muligheden af hjælp til Norge og Sverige fra britiske og ameri-

15. DS 757 D.00/4-1047.

16. FO 371/65961.

kanske luft- og hangarskibsstyrker. Med hensyn til Danmark ville situationen være lettere, hvis der samtidig eksisterede en vesteuropæisk blok bestående af Frankrig og Benelux-landene, som kunne være med til at støtte Skandinavien i tilfælde af en sovjetisk aggression. På denne baggrund anbefalede stabscheferne, at der indledtes en omfattende undersøgelse af en skandinavisk og en vesteuropæisk bloks muligheder i en krig med Sovjet, og at man fra britisk side skulle tilskynde til den størst mulige koordinering af de skandinaviske landes forsvarsbestræbelser.¹⁷

Mens stabscheferne overvejede deres svar, fik Foreign Office yderligere oplysninger om de danske planer. Marineattachéen i København, D. B. Wyburd, indberettede 6. maj, at udenrigsminister Gustav Rasmussen nu var blevet informeret om de skandinaviske kontakter af Vedel og andre, og at han agtede at rejse spørgsmålet på det forestående udenrigsministermøde i Stockholm den 9. maj.¹⁸ Og i slutningen af maj var Vedel selv i London for at informere admiralitetet og Sir Orme Sargent, Permanent Under-Secretary (departementschef) i Foreign Office.¹⁹

Som resultat af dette besøg og stabschefernes udtalelse fik ambassadør Randall den 5. august bemyndigelse til at informere danske myndigheder om stabschefernes positive holdning over for det skandinaviske samarbejde, men med den tilføjelse, at det af hensyn til risikoen for sovjetisk kritik ikke var ønskeligt, at kontakterne foregik åbent.²⁰

Det er et yderligere tegn på Foreign Office's interesse i spørgsmålet, at man også tog skridt til at involvere U.S.A. i det. I sensommeren 1947 blev stabschefernes memorandum oversendt til den amerikanske regering med anmodning om en stillingtagen. Her mødte ideen om vestmagtstøtte nogen modstand. Lederen af State Department's Division of Northern European Affairs, Benjamin Hulley, skrev 16. oktober til chefen for European Department, John Hickerson, at en skandinavisk militærblok hverken var sandsynlig eller ønskelig; især tvivlede han på, at Sverige ville sætte sin neutralitetspolitik på spil for at gå ind i en alliance med to så usle (*decrepit*) partnere som Norge og Danmark.²¹ Der var dog andre, mindre skeptiske røster i State Department, og det hele summeredes op til det officielle synspunkt, som Hickerson den 30. oktober meddelte admiral Woolridge fra Joint Chiefs of Staff, nemlig at det for tiden var usandsynligt, at de skandinaviske lande skulle være villige til at skabe en

---

17. Ibid.

18. Ibid.

19. Hankeys referat 29. maj 1947. Ibid.

20. Ibid.

21. DS FW857D.20/10-747.

åben eller hemmelig blok, og at fordele og ulemper under de rådende forhold forekom at opveje hinanden; State Department ville derfor hverken råde i den ene eller den anden retning.²²

De amerikanske stabschefers holdning er ikke kendt; det er imidlertid ikke videre sandsynligt, at de skulle have været mere interesserede end State Department. Indtil 1948 spillede selve Skandinavien knap nok nogen rolle i den amerikanske forsvarsplanlægning, idet denne var baseret på en hurtig evakuering af det europæiske kontinent i tilfælde af et sovjetisk angreb, efterfulgt af en strategisk bombeoffensiv fra sikre baser i randen af det sovjetisk-dominerede område, d.v.s. fra Storbritannien (evt. Island), Ægypten, Pakistan og Fjernøsten. Den amerikanske interesse i det skandinaviske område afhang derfor af dets betydning for forsvaret af Storbritannien og i en eventuelt senere krigsfase som baseområde for en afgørende offensiv mod Sovjetunionen. I ingen af disse egenskaber opfattedes området som vitalt for den allierede krigsførelse, helt bortset fra de amerikanske planlæggeres pessimistiske vurderinger af mulighederne for at holde det i en krigssituation.

Et notat fra Joint Strategic Plans Committee af 29. marts 1948 om ønskværdigheden af amerikanske baser i Norge konkluderede således, at sådanne ikke i sig selv ville være til støtte for en større offensiv ind i det sovjetiske *heartland*, og at en offensiv gennem Østersøen ville kræve meget store (*excessive*) land- og luftstyrker og derfor ikke var del af den løbende planlægning. Notatet nævnte en række fordele ved at have baser i Norge, hvilket imidlertid opvejedes af, at russerne tilsyneladende havde kapacitet til at neutralisere alle militære faciliteter i landet i løbet af 10 dage; med de styrker, der var til rådighed i den løbende planlægning, var der efter planlæggernes opfattelse ikke udsigt til, at man ville være i stand til at afse styrker til at forsvare baserne.²³

Mens de amerikanske strategiske interesser i selve Skandinavien kun var af sekundær karakter, var de af afgørende betydning i det nordatlantiske område, d.v.s. i Grønland, Island og til dels også Svalbard.²⁴ Lige fra det tidspunkt i krigens sidste år, hvor de amerikanske planlæggere begyndte at overveje U.S.A.s basebehov efter krigen, blev baser i Grønland og Island anset for absolut essentielle både for et forsvar af det nordamerikanske kontinent og for en amerikansk krigsindsats i Europa.

22. DS 857D.20/10-747.

23. J.S.P.C. 684/35, 29. marts 1948. JCS CCS 360 (12-9-42) Sec 31; RG 218. Papers of the United States Joint Chiefs of Staff, Modern Military Branch, National Archives, Washington D.C.

24. Se for eksempel Niels Amstrup, op. cit.

Af de 30 basepositioner, som var nævnt i et Joint Chiefs of Staff-memorandum til den såkaldte State-War-Navy Coordinating Committee den 4. juni 1946, blev kun 6 opført som »essential«. »Of these six Iceland, Greenland, and the Azores are of outstanding importance«, en vurdering, der ikke ændrede sig i de følgende år.²⁵ I 1946 sluttede U.S.A. en (utilfredsstillende) aftale med Island angående den fortsatte militære anvendelse af Keflavik-lufthavnen, hvilket kun forstærkede U.S.A.s interesse i en fortsat tilstedeværelse i Grønland på et fastere grundlag end den traktat, der i 1941 var blevet sluttet med den danske gesandt i Washington, Henrik Kauffmann, og som kun skulle være i kraft »indtil der er enighed om, at de nuværende farer for det amerikanske kontinents fred og sikkerhed er ophørt« (art. 10). Udenrigsminister Byrnes tog spørgsmålet op med Gustav Rasmussen i en samtale den 14. december 1946, hvor han fremlagde flere alternative forslag til en løsning, herunder en ny langvarig base-aftale. Fra et amerikansk synspunkt var den bedste løsning imidlertid et direkte køb af øen. Dette var indrømmet en radikal løsning, men den ville en gang for alle løse et kompliceret problem, som udsatte begge lande for kritik fra andre landes side, ligesom den ville være økonomisk fordelagtig for Danmark.²⁶

Da dette forslag på det bestemteste blev afvist fra dansk side, og da der i begyndelsen af 1947 viste sig en stigende stemning i Danmark for en opsigelse af 1941-traktaten, kom de amerikanske bestræbelser i stedet til at koncentrere sig om mulighederne for en 99-årig aftale, der i praksis ville fortsætte det gældende arrangement. Da et traktatudkast, der i vinteren 1947-48 blev forhandlet mellem State Department og de militære myndigheder, i foråret 1948 blev vist privat til ambassadør Kauffmann, reagerede denne imidlertid så negativt, at det blev lagt på hylden til bedre tider. Kort efter blev denne særlige problematik indhentet af et begivenhedsforløb, der inddrog U.S.A. langt mere direkte i de skandinaviske og europæiske forsvarsproblemer end hidtil; Grønlandsspørgsmålet kom herefter til at indgå i en langt bredere problemkreds.²⁷

Mens planerne om et eventuelt skandinavisk forsvarssamarbejde blev overvejet i London og Washington, var disse stødt på adskillige vanskeligheder hjemme. Vedel informerede Gustav Rasmussen om sine kontakter i slutningen af april 1947, men tilsyneladende uden at omtale de

25. SWNCC 38/35, 14. juni 1946. SWNCC Files, State Department Lot Files 1945-49, Diplomatic Branch, National Archives, Washington D.C.

26. Byrnes' referat, DS 840.20/1-1747.

27. Se Niels Amstrup, op. cit.

mere ambitiøse aspekter af sine planer.²⁸ På det månedlige møde mellem værnscheferne og udenrigs- og forsvarsministrene argumenterede Vedel den 8. maj for nærmere skandinaviske kontakter og omtalte specifikt konkrete koordineringsmuligheder, så som oprettelsen af et fælles militært forskningsinstitut, gensidig benyttelse af flyvepladser, fælles minelægning, fælles planer for anvendelse af u-både samt regelmæssige kontakter mellem militærstabene. Derimod omtalte han ikke, at de skandinaviske kontakter var udviklet i snævre konsultationer med de britiske myndigheder og i hvert fald også med amerikanernes viden, et forhold, der utvivlsomt ville have gjort ministrene stærkt skeptiske over for projektet.²⁹ Dette forhold kan forklare, at Gustav Rasmussens holdning, til trods for at både han og forsvarsminister Harald Petersen nærede tvivl vedrørende adskillige af de nævnte punkter, alligevel var så positiv, at han næste dag tog initiativet til at diskutere mulighederne for nordiske stabsforhandlinger om f.eks. våbenstandardisering, minelægning, u-bådsredning og militær forskning på et møde med sine norske og svenske kolleger. Disse fremførte imidlertid begge indvendinger, særlig imod den fælles anvendelse af flyvepladser, og den svenske udenrigsminister ønskede yderligere drøftelser hjemme på politisk plan, før man var rede til at give de militære chefer grønt lys; på denne baggrund drog Gustav Rasmussen den slutning, at han for sit vedkommende ville lade sagen hvile.³⁰

Spørgsmålet om et skandinavisk militærsamarbejde gled hermed tilbage til chefs- og stabsplanet, uden at der blev udstedt politiske direktiver for kontakterne. På denne baggrund var der kun ringe udsigt til fremskridt, og faktisk var der ikke sket noget i sagen, da den næste gang kom op på et nordisk udenrigsministermøde i februar 1948.³¹ Denne situation var næppe kærkommen for den britiske regering. De britiske ambassadører i Skandinavien diskuterede sagen på et møde i Stockholm i november 1947, men nåede til den konklusion, at deres regering var gået så langt, som den kunne, med sin generelle tilskyndelse til et nærmere samarbej-

28. Depeche 109 fra Marvel, 29. april 1947. DS 757D.00/4-2947.

29. UM 5 D 74. Et af udenrigsminister Gustav Rasmussens udenrigspolitiske mål var at begrænse de militære (og politiske) bindinger til Storbritannien for ikke at kompromittere Danmarks officielle brobygningspolitik mellem øst og vest. Se UM 5 D 74, 13. juni 1946. I foråret 1947 sendte den amerikanske ambassade i København adskillige velinformerede indberetninger hjem om det skandinaviske forsvarssamarbejde, jvf. note 28.

30. UM 5074, 3. juli 1947.

31. Se Magne Skodvin, *Norden eller Nato?* Utenriksdepartementet og alliansespørgsmålet 1947-49, Oslo, Universitetsforlaget, 1971, p. 90-91.

de; en større britisk interesse kunne meget vel gøre de skandinaviske regeringer yderligere betænkelige.³²

Således var situationen, da de britiske overvejelser om forsvaret af Vesteuropa omkring årsskiftet 1947-48 begyndte at antage stadig mere konkrete former. De britiske militære myndigheder havde tilkendegivet en kraftig strategisk interesse i Skandinavien i modsætning til de amerikanske, hvis primære interesser var knyttet til Nordatlanten, og de havde ydermere markeret en klar præference for en koordinering af områdets forsvar inden for en bredere vesteuropæisk ramme. Samtidig havde de imidlertid også peget på det, som helt frem til Atlantpagtbeslutningen skulle blive det største handicap for den britiske politik over for Skandinavien, nemlig den manglende evne til at yde effektiv militær bistand på stedet i tilfælde af et sovjetisk angreb. Foreign Office havde også vist positiv interesse for udviklingen af et skandinavisk forsvarssamarbejde, især hvis det koordineredes med britisk politik, igen en holdning, der var klart mere positiv end den, State Department havde givet udtryk for. Men Foreign Office havde også øje for de komplikationer, der kunne opstå, hvis samarbejdet blev kendt; ydermere havde ambassadør Collier peget på en central problemstilling, som skulle komplicere den britiske politik i det kommende år, nemlig om britiske og svenske interesser i det hele taget var forenelige, og om Storbritannien skulle tilskynde til et skandinavisk samarbejde, der kunne resultere i en svensk-domineret neutral blok, eller om man skulle koncentrere sig om at udvide de eksisterende relationer med Danmark og Norge og lade Sverige ude af billedet.

Skandinavien og Vestunionen

I slutningen af 1947 var den britiske udenrigsminister Ernest Bevin, til dels på grund af den fejlslagne udenrigsministerkonference i London i november-december, blevet overbevist om nødvendigheden af et nærmere politisk og militært samarbejde mellem vestmagterne. I en tale i underhuset den 22. januar 1948 røbede Bevin, at han som et første skridt havde indledt konsultationer med Frankrig og Benelux-landene med henblik på afslutningen af en række forsvarstraktater af samme karakter som Dunkerque-pagten med Frankrig af marts 1947. I talen antydede Bevin muligheden af, at dette system blev udstrakt til andre vesteuropæiske lande,

32. Brev fra ambassadør Jerram, Stockholm, 29. november 1947. FO 371/65961.

selv om kun Italien blev udtrykkelig nævnt. Dette ret vage initiativ, der oprindeligt sigtede mod dannelsen af et netværk af bilaterale traktater, blev i de følgende uger ændret væsentligt efter forslag fra amerikansk og Benelux-side og resulterede i undertegnelsen den 17. marts af en multilateral 50-årig automatisk militæralliance mellem Storbritannien, Frankrig og Benelux-landene; traktaten blev alternativt kaldt Bruxelles-pagten og Vestunionen.³³

Bevins initiativ havde imidlertid haft et langt videre sigte, end det kom offentligt frem. I et memorandum til den amerikanske regering fra midten af januar 1948 fremførtes det, at Sovjetunionen udøvede »et konstant stigende pres, der truer hele Vestens struktur (*fabric*)«. Økonomisk fremgang i kølvandet af Marshall-planen ville ikke i sig selv være tilstrækkelig til at neutralisere denne trussel. »Der må mobiliseres politiske og endog åndelige kræfter til vort forsvar. Jeg tror derfor, at vi med amerikanernes og dominions' opbakning skulle søge at skabe et vestligt demokratisk system omfattende Skandinavien, Nederlandene, Frankrig, Italien, Grækenland og muligvis Portugal...« De traktatlige relationer imellem disse kunne variere, »men mellem alle ville der være en forståelse hvilende på magt, penge og beslutsomhed og bundet sammen af de fælles idealer, som vestmagterne to gange inden for en generation har udgydt deres blod for«. ³⁴

Et andet afgørende træk ved Bevin-planen var, at den var et led i en videregående strategi med henblik på at knytte U.S.A. nærmere til forsvaret af Vesteuropa. I et internt Foreign Office memorandum af 9. januar fremdrog J. Kirkpatrick de britiske stabschefers nylige beslutning om, at Storbritannien ikke i begyndelsen af en krig ville være i stand til at sende et ekspeditionskorps til kontinentet, som man havde gjort i 1914 og 1940. I denne situation var den eneste udvej for at tilfredsstille de europæiske sikkerhedsbehov at inddrage U.S.A. så meget som muligt i forsvaret.³⁵ Og i et brev til den amerikanske vice-udenrigsminister Robert Lovett erklærede Bevin ligeud, at »Vesteuropa kan endnu ikke stå på egne ben uden sikkerhed for (amerikansk) støtte«; han foreslog derfor øjeblikkelige forhandlinger om problemet.³⁶

33. Storbritanniens politik i spørgsmålet om Vestunionen og Atlantpagten er behandlet i Nikolaj Petersen, *Britain and U.S. Policy-Making on the Formation of the Atlantic Pact*, paper til International Studies Association, 21st Annual Convention, Los Angeles, March 19-22, 1980.

34. FRUS 1948, vol. III, pp. 4-6.

35. FO 371/73045.

36. FRUS 1948, vol. III, pp. 14-16.

Det fremgår, at de skandinaviske lande var omfattet af Bevins planer, men ikke af den første fase, der sigtede mod dannelsen af et løsere forsvarssamarbejde med Frankrig og Benelux-landene. I Foreign Office fik den danske ambassadør, grev Reventlow, at vide, at Bevin ikke havde nævnt dem på grund af deres særlige position, som man fra britisk side ikke ønskede at eksponere; de ville imidlertid være meget velkomne inden for Vestunionen.³⁷ Dette synspunkt blev diskuteret nærmere i et længere memorandum om »Scandinavia and Western Union«, som R. M. A. Hankey færdiggjorde 29. januar. Af politiske og kulturelle grunde ville de skandinaviske lande være »naturlige og ønskværdige« medlemmer af Vestunionen, men de var bange for Sovjet og ville derfor sandsynligvis undlade at tage stilling (*sit on the fence*), indtil de havde fået sikkerhed for, at vestmagterne ville være i stand til at beskytte dem. Memorandumet diskuterede to mulige udviklingslinier i skandinavisk politik, den ene et snævert forsvarssamarbejde centreret om Sverige, den andet et nærmere samarbejde med vestmagterne, særlig for Danmarks og Norges vedkommende. Disse to linier skulle ikke nødvendigvis ses som alternativer, om end Hankey ikke var blind for, at den første option kunne blive et formål i sig selv:

»Selv om en »neutral« skandinavisk blok fra vort synspunkt er at foretrække for en total mangel på samarbejde (*association*) mellem de tre lande, har den ikke desto mindre kun udsigt til effektivt at sikre skandinavisk sikkerhed eller ... politisk uafhængighed, for så vidt den skandinaviske gruppe ved, at den i en nødssituation kan regne med væbnet bistand fra Storbritannien og Amerika. Ethvert praktisk skridt til virkeliggørelse af en politik om nærmere skandinavisk samarbejde bør derfor vurderes i lyset af dets bidrag m.v. til en senere gennemførelse af en politik ... om nærmere samarbejde med vestmagterne.«³⁸

I et memorandum, der 11. marts blev afleveret i State Department, blev det udtrykkelig sagt, at det ville have været en fejltagelse at invitere de skandinaviske lande til at deltage i Vestunions-forhandlingerne »eftersom Frankrig og United Kingdom sammen med Benelux-landene ikke i sig selv er i stand til effektivt at forsvare Skandinavien mod pres«. Kun U.S.A.s engagement i Europa kunne gøre sådanne garantier troværdige.³⁹

Hertil kom, at eftersom Vestunionens primære formål var at overbevi-

37. Depeche VIII fra Reventlow, 27. januar 1948, UM 5 H 10.

38. FO 371/71449.

39. FRUS 1948, vol. III, pp. 46-48.

se U.S.A. om de europæiske landes vilje til at forsvare sig selv og dergennem motivere U.S.A. til »hjælp til selvhjælp« over for Europa, var der set fra britisk side ingen grund til at komplicere forhandlingerne ved at inddrage de skandinaviske lande, hvor der kun i Norge kunne spores nogen interesse for en tilknytning, især da hverken Frankrig eller Benelux-landene var interesserede i at inddrage dem.

Inddragelsen af Skandinavien i det vestlige forsvarssamarbejde kom således til at afhænge af U.S.A.s involvering.

Skandinavien i de første britisk-amerikanske kontakter

Bevins initiativ til at engagere U.S.A. i Vesteuropas forsvar løb fra begyndelsen ind i den vanskelighed, at den amerikanske administration krævede en højere grad af britisk og europæisk forpligtethed over for et fælles forsvar, end briterne følte sig i stand til, så længe der var tvivl om den amerikanske holdning.⁴⁰ I denne situation kom den internationale udvikling den britiske regering til hjælp, først krisen omkring Tjsechoslovakiet, dernæst udviklingen eller snarere pseudo-udviklingen omkring Skandinavien i begyndelsen af marts. Den 8. marts meddelte den norske udenrigsminister Halvard Lange de britiske og amerikanske ambassadører, at man ikke kunne se bort fra den mulighed, at Norge i nær fremtid ville blive stillet over for spørgsmålet, om man ville være villig til at afslutte en pagt med Sovjetunionen. Den norske regering var besluttet på ikke at gå med til en sådan, og Lange følte det i den situation som sin pligt at bringe på det rene, hvordan man i U.S.A. og Storbritannien så på Norges strategiske stilling, og hvordan man vurderede mulighederne for i en eller anden form at komme Norge til hjælp, hvis Sovjet skulle »stille tingene på spissen«.⁴¹ Denne henvendelse tog Bevin som udgangspunkt for et memorandum af 11. marts til den amerikanske regering, indeholdende et forslag om »at tage meget tidlige forholdsregler, »before Norway goes under«, til under FN-pagtens art. 51 at slutte en regional »Atlantic Approaches Pact of Mutual Assistance«, som alle lande, der direkte trues ved et russisk fremstød til Atlanten, kan deltage i, for eksempel U.S.A., Storbritannien, Canada, Eire, Island, Norge, Danmark, Portugal, Frankrig (og Spanien, når det har et demokratisk styre)«. Mere

40. Om det generelle samspil mellem Storbritannien og U.S.A. omkring forberedelsen af Atlantpagten se Nikolaj Petersen, op.cit.

41. Langes referat. UD 25.2/63.

specifikt forestillede Bevin sig et tre-leddet system bestående af Vestunions-systemet støttet af U.S.A., et atlantisk sikkerhedsarrangement med en nærmere amerikansk involvering og endelig et system for Middelhavsområdet.⁴²

Skandinaviens nærmere placering i Bevins overvejelser var tilsyneladende endnu ganske flydende. Sverige blev ikke nævnt blandt de potentielle medlemmer af en atlantisk pagt, og den 16. marts nævnte han nok i en samtale med udenrigsminister Undén muligheden for en udvidelse af Bruxelles-pagten i lyset af truslen mod Norge, men gik ellers ikke længe end til at forhøre sig om den svenske reaktion i tilfælde af, at U.S.A. uden at indbyde de skandinaviske lande til noget i retning af en militær blok erklærede, at disses sikkerhed var »a matter of direct concern« for U.S.A.⁴³ Over for Gustav Rasmussen nævnte han samme dag på lignende måde muligheden af en ensidig amerikansk erklæring til støtte for de skandinaviske lande mod sovjetisk pres, mens han erklærede, at han ikke brød sig om at bede dem indgå i pagter af militær karakter, medmindre vestmagterne klart var i stand til at forsvare dem effektivt. Bruxelles-traktaten var ikke egnet hertil; det ville være en mere »hopeful approach«, hvis der kunne skabes et atlantisk sikkerhedssystem, som de skandinaviske lande ikke behøvede at være formelle medlemmer af, men hvor de kunne være beskyttet af en ensidig amerikansk erklæring.⁴⁴

Her som ved flere tidligere og senere lejligheder gav Bevin udtryk for stor forståelse for de skandinaviske landes vanskelige placering mellem øst og vest; af denne grund modsatte han sig et vestligt pres for at få dem til at vælge side. Hertil kom, at det der virkelig betød noget for Bevin var at få et system på benene, der knyttede U.S.A. fastere til Vesteuropas forsvar; i denne sammenhæng betød det nordiske områdes placering mindre. Det er derfor også af mindre betydning, om man i London virkelig troede, at Norge var i fare for at »gå under«. Bevins initiativ bør først og fremmest ses som et forsøg på at sætte fart i den amerikanske beslutningsproces ved at appellere til den generelle krisestemning, der havde grebet store dele af det amerikanske system på dette tidspunkt.⁴⁵

Den amerikanske reaktion var overraskende hurtig og omfattende. Udenrigsminister Marshall, der ikke hidtil havde engageret sig kraftigt i disse spørgsmål, greb ind, informerede samme dag forsvarsminister Fore-

42. FRUS 1948, vol. III, pp. 46-48.

43. Bevins referat. FO 371/71724.

44. Bevins referat. FO 371/73171.

45. Se for eksempel Walter Millis, ed., *The Forrestal Diaries*, New York, The Viking Press, 1951, kap. X.

stall og de militære ledere og forelagde næste dag sagen for præsident Truman. Og sammen besluttede de, at U.S.A. nu skulle erklære sig rede til straks at gå ind i fælles diskussioner om et atlantisk sikkerhedssystem med Storbritannien og Canada.⁴⁶ Disse forhandlinger fandt sted i Pentagon i Washington i dagene 22. marts til 1. april.

Marshalls og Trumans beslutning nødvendiggjorde udformningen af et mere detaljeret amerikansk forhandlingsoplæg. Nogle få dage før, den 8. marts, havde John Hickerson, lederen af State Department's European Office og en af Atlantpagtens hovedarkitekter på amerikansk side, diskuteret muligheden af U.S.A.s deltagelse i en regional forsvarsalliance for Nordatlanten og Middelhavet; dennes medlemmer skulle i første omgang være Vestunion-landene og Italien, men ikke Skandinavien, som Hickerson formodentlig betragtede som for neutralistisk til at ville deltage.⁴⁷ To uger senere, den 23. marts, anbefalede et Policy Planning Staff-papir, der var resultatet af omfattende departementale konsultationer i State Department, at U.S.A. selv skulle holde sig uden for Vestunionen, men skulle »presse på med henblik på øjeblikkelig optagelse ... af Norge, Sverige, Danmark og Island...«; endvidere burde U.S.A. tage initiativet til en gensidig forsvarsaftale omfattende »de nuværende Vestunion-lande og de andre frie nationer i Europa og Mellemøsten, som ønsker at slutte sig til«.⁴⁸

Mens Bevin i mange henseender havde grund til at være tilfreds med den amerikanske holdning under Pentagon-forhandlingerne, havde han dog visse betænkeligheder ved skandinavisk deltagelse i Vestunionen, så længe Atlantpagten ikke klart aftegnede sig, idet han frygtede en svensk afvisning, der kun ville skabe unødvendig offentlighed om sagen.⁴⁹ Dette argument virkede i nogen grad, og i en indberetning af 5. april kunne den britiske hovedforhandler Gladwyn Jebb med tilfredshed fremhæve, at det papir, som der under forhandlingerne var opnået enighed om, det såkaldte *Pentagon Paper*, på mange måder var bedre end den amerikanske udgangsposition. »Især var der, takket være udenrigsministerens (d.v.s. Bevins) insisteren, praktisk taget ingen antydning af, at der skulle lægges noget pres på skandinaverne og Italien for at få dem til at slutte sig til 5-magts traktaten«.⁵⁰

Pentagon-papiret indeholdt dog stadig denne målsætning, idet det hed,

46. FRUS 1948, vol. III, p. 48.

47. Ibid., p. 40-42.

48. PPS 23. Ibid., p. 61-64.

49. Referat af 4. møde, 29. marts 1948. Smst. p. 69.

50. FO 371/73069.

at man straks skulle henvende sig til de skandinaviske lande for at forklare dem den foreslåede plan om et kollektivt forsvarsarrangement for det nordatlantiske område og forhøre sig, om de under disse omstændigheder ville være villige til i nær fremtid at tilslutte sig Vestunionen samt gå ind i forhandlingerne om Atlantpagten. I selve forhandlingsfasen skulle Vestunionen have en amerikansk sikkerhedsgaranti og »hvis det viser sig, at Norge, Sverige, Danmark, Island og Italien eller nogen af disse lande ikke ønsker at tiltræde 5-magts traktaten på dette trin, må man overveje at give dem en vis forsikring om øjeblikkelig støtte i tilfælde af et væbnet angreb imod dem, som de beslutsomt modsætter sig.«⁵¹

Fra britisk synspunkt var problemet med Pentagon-papiret, at det på amerikansk side kun repræsenterede såkaldte »working level«-synspunkter, hvis det endda gjorde det. Dokumentet manglede stadig at blive clearet med viceudenrigsminister Lovett, med udenrigsminister Marshall, med præsident Truman samt med lederne af Kongressen, en proces, der skulle føre til en betragtelig udvanding af dets indhold. Et vigtigt led heri var vedtagelsen i senatet af den såkaldte Vandenberg-resolution af 5. juni, der gav administrationen et bredt mandat til under forfatningsmæssige former at deltage i regionale og andre kollektive sikkerhedsarrangementer, der var baseret på kontinuerlig og effektiv selvhjælp såvel som gensidig hjælp, og som berørte den nationale interesse.

Hermed var vejen banet for fastlæggelsen af en definitiv amerikansk linie med henblik på de forhandlinger, der i begyndelsen af juli blev indledt med Vestunion-landene og Canada, de såkaldte *Washington Exploratory Talks* (WET). Dette skete med vedtagelsen i National Security Council af NSC 9/3 dokumentet af 8. juli, der fastslog, at Vandenberg-resolutionen skulle implementeres gennem forhandlinger med Vestunionen, men uden nogen forhåndsforpligtelse med hensyn til dets resultat. Med hensyn til Skandinavien hed det, at U.S.A. og Vestunionen skulle »undersøge ... problemet omkring at øge Norges, Danmarks, Islands og måske Portugals og Sveriges sikkerhed »through integration into or through some form of association with the Brussels Treaty system or otherwise«.⁵² Sammenlignet med Pentagon-papiret var hovedforskellen den, at Sverige nu var placeret i en anden kategori end Norge og Danmark. Dette afspejler en voksende afstand mellem U.S.A. og Sverige i første halvdel af 1948 og stigende tvivl i Washington, om det i det hele taget ville være muligt at inddrage Sverige i et vestligt forsvarsarrangement.

51. FRUS 1948, vol. III, p. 72-75.

52. Ibid. p. 140-41.

Det nordiske alternativ og den vestlige reaktion

De tre måneder, der gik, før U.S.A. var rede til at indgå i konkrete forhandlinger, skabte betragtelige problemer for den britiske regering, der frygtede, at et gunstigt tidspunkt til at påbegynde forhandlingerne kunne gå tabt, og også kom til at se alvorlige problemer i forbindelse med Skandinavien. Som Bevin påpegede i et brev til den amerikanske regering den 1. juni, kunne et skandinavisk neutralitetssystem blive resultatet, hvis forhandlingerne om Atlantpagten blev yderligere udskudt.⁵³

Som nævnt havde Lange i marts anmodet om en uformel garanti fra vestmagterne. I det mindste den britiske militærledelse var rede til at overveje ideen, idet forsvarsministeriet i et memorandum af 15. marts udtrykte villighed til at indlede stabssamtaler med Norge.⁵⁴ Snart måtte man dog igen bremse op. I en skrivelse til sin norske kollega Jens Christian Hauge af 7. april erkendte forsvarsminister A. V. Alexander Skandinaviens strategiske betydning og understregede »de strategiske og militære fordele, der ville være ved et snævert samarbejde mellem disse tre lande i alle forsvarsanliggender«. Han mente imidlertid, at det var for tidligt for Storbritannien at påtage sig specifikke forpligtelser over for de tre lande.⁵⁵ Som Hankey fortalte ambassadør Randall den 10. april, var briterne ikke ivrige efter at indlede stabssamtaler, så længe de ikke var sikre på at have amerikansk opbakning.⁵⁶ Mere generelt måtte Storbritannien undgå at opmuntre de skandinaviske lande »til at indgå en politisk og militær forståelse med os, før det altafgørende spørgsmål om amerikansk støtte er blevet afklaret«.⁵⁷

Denne afventende strategi blev mindre holdbar, da den svenske regering i slutningen af april tog initiativ til skandinaviske forsvarsforhandlinger på basis af neutralitet og ikke-tilknytning til Vesten. Som Hankey så det, var hovedproblemet, at »for the moment there is little pull westwards on Norway and Denmark in strategic matters«. I stedet for at gøre det lettere for Norge og Danmark at trække Sverige over i den vestlige lejr, kunne en sådan sammenslutning derfor få det stik modsatte resultat og binde de to lande fast på en isolationistisk politik.⁵⁸ Den 27. maj skrev

53. Ibid. p. 138.

54. FO 371/71444.

55. FO 371/71445.

56. FO 371/71371.

57. Notat af Hankey om »Scandinavian Defence Cooperation and Western Union«, 8. maj 1948, FO 371/71452.

58. Ibid.

Assistant Undersecretary C. H. Bateman til Cabinet Office, at de svenske planer gik direkte imod de britiske planer om et udvidet samarbejde med Skandinavien; derfor skulle man modvirke dem så meget som muligt.⁵⁹ Men hvordan?

I sit notat af 8. maj kom Hankey med to anbefalinger. For det første skulle Storbritannien meddele Norge og Danmark, at selv om der for øjeblikket ikke kunne siges noget mere præcist om den amerikanske politik, ville man mene, at de to regeringer ville være berettigede til at antage, at de til sin tid (*eventually*) ville få den støtte, de havde behov for; i mellemtiden skulle de ikke præjudicere deres stilling ved at binde sig til forhandlinger på de svenske betingelser. For det andet foreslog Hankey, at den prioritet, som Sverige havde med hensyn til levering af våben og udstyr, skulle tages op til ny vurdering i lyset af den mulighed, at Sverige i en fremtidig krig ville forsvare sin neutralitet upartisk, d.v.s. mod vestmagterne såvel som mod Sovjetunionen.

Generelt fulgte den britiske politik disse linier, omend i en lidt udvandet form: Man opfordrede Norge og Danmark til ikke at acceptere den svenske neutralitetsbetingelse og ikke lægge sig fast, før de vestlige forsvarsplaner havde materialiseret sig yderligere, og man advarede Sverige mod at lægge et upassende pres på sine naboer. På den anden side modtog Danmark og Norge kun få positive forsikringer om hjælp, og i sidste instans besluttede regeringen *ikke* at bruge Sveriges afhængighed af våbenleverancer imod det.

Den britiske regering fik lejlighed til at præcisere sine synspunkter, da statssekretær Dag Bryn fra det norske forsvarsministerium i midten af maj rejste til London for at diskutere, hvor langt Norge kunne gå med hensyn til at imødekomme Sverige i neutralitetsspørgsmålet. Oprindeligt havde den norske regering krævet, at de nordiske forsvarsforhandlinger skulle indledes på helt betingelsesløs basis. Dette blev kategorisk afvist af Sverige, og nu forelagde Bryn den britiske regering en alternativ formel, ifølge hvilken forhandlingerne skulle sigte mod at »betrygge de tre landes frihed og uafhængighed og mod at holde landene samlet ude af andre militære grupperinger«. ⁶⁰ Den britiske regering svarede, at Norge havde gjort helt rigtigt i at forkaste den svenske neutralitetsklausul, men at den alternative formel ville være det første fatale skridt bort fra samarbejde med vestmagterne. Hvis Sverige ikke ville acceptere forhandlinger uden forhåndsbetingelser, ville det være bedre at trække diskussionen i lang-

59. FO 371/71445.

60. Tel. 249 til Oslo, 16. maj 1948 Ibid. Jf. notat af 15. maj 1948. UD 38.3/3.

drag i nogen tid, indtil man så, hvorledes situationen udviklede sig i Washington og andre steder.⁶¹ Et lignende budskab blev givet den danske regering.⁶²

Den anden del af denne strategi bestod i at advare Sverige mod den politiske kurs, landet var ved at gå ind i, og især mod at lægge pres mod Norge og Danmark. I en samtale med den svenske ambassadør Boheman den 20. maj gav Permanent Undersecretary i Foreign Office Orme Sargent stærkt udtryk for den britiske regerings misfornøjelse med den svenske neutralitetspolitik og især med presset mod Norge og advarede om, at den britiske eksport til Sverige af avancerede våben kunne komme i fare.⁶³

Den 27. maj tog Foreign Office det sidstnævnte spørgsmål op med Cabinet Office i et brev, hvori man argumenterede, at det kunne være i britisk interesse ikke at levere Sverige avancerede våben, »medmindre vi får forsikringer angående den brug, der vil blive gjort af dem og angående Sveriges generelle holdning over for os i tilfælde af krig«.⁶⁴ De britiske stabschefer var enige i dette synspunkt og anbefalede at meddele den svenske regering, at man nok ville honorere allerede indgåede kontrakter, men at nye kontrakter ville blive gjort betinget af Sveriges holdning til politisk og militært samarbejde med vestmagterne.⁶⁵

Da sagen den 29. maj blev forelagt Bevin, fandt denne imidlertid ingen grund til at modificere den britiske forsyningspolitik over for Sverige. Han henviste til de synspunkter, han havde givet udtryk for over for Undén i Paris i marts måned og ønskede ikke at tvinge svenskerne til at alliere sig nærmere med vestmagterne, end de selv fandt klogt. Bevin gav også udtryk for sin tillid til, at Sverige ville »stand up to the Russians«, når det blev nødvendigt, og ønskede, at de var stærke nok til at gøre det.⁶⁶

I juni meddelte briterne State Department, at der ikke var noget at vinde ved at presse svenskerne yderligere før det svenske rigsdagsvalg i september. Eftersom vestmagterne var ude af stand til at tilbyde »worth-while support«, før de var nået til indbyrdes enighed, var det bedst at være tilbageholdende i spørgsmålet.⁶⁷

61. Tel. 250 til Oslo, 16. maj 1948. Ibid.

62. Se for eksempel depeche XLIII fra Reventlow 27. maj 1948. UM 5 H 10a.

63. Tel. 341 til Stockholm 22. maj 1948. FO 371/71724.

64. FO 371/71445.

65. Brev sign. L. C. Hollis 28. maj 1948. FO 371/71716.

66. Foreign Office notat om »Supply of Arms to Sweden«, 8. december 1948. FO 371/71717.

67. Tel. 6885 til Washington 25. juni 1948. FO 371/71725.

Selv om der således var klare grænser for Foreign Office's og særlig Bevins vilje til at anlægge en pressionsstrategi over for Sverige, havde den britiske politik dog en vis effekt. Den stivede den norske regering af over for Sverige og bidrog sandsynligvis også direkte til den svenske beslutning i slutningen af maj om at lægge forslaget om forsvarsforhandlinger på hylden i hvert fald midlertidigt.⁶⁸

Dette løste imidlertid kun en del af det britiske problem. Briterne fortsatte med at betragte svensk deltagelse som af afgørende betydning for etableringen af et effektivt forsvar for Skandinavien. Den britiske interesse lå derfor ikke blot i at hindre fremkomsten af en neutral skandinavisk blok, men også i at knytte Sverige på den ene eller anden måde, direkte eller indirekte, til det vestlige forsvarssamarbejde.

En mulig løsning på dette problem blev først antydnet i et brev fra Foreign Office til Cabinet Office den 27. maj, hvori det hed: »... i sidste instans kan det måske betale sig for os ... at arbejde for en fast tilknytning af Norge og Danmark til vest- eller atlantmagterne og have Sverige indirekte tilknyttet gennem en skandinavisk union til Norge og Danmark«. Det tilføjedes imidlertid, at det måske var for tidligt at arbejde ad denne linie, så længe den amerikanske holdning ikke var kendt.⁶⁹

Den amerikanske holdning over for Sveriges initiativ til nordiske forsvarsforhandlinger opfattedes almindeligvis som hårdere og mere negativ end den britiske, selv om den amerikanske regering konsekvent benægtede dette. Når dette indtryk opstod, skyldtes det i høj grad den politik, som ambassadøren i Stockholm, Freeman B. Matthews, gjorde sig til talsmand for. Før han kom til Stockholm i 1947, havde Matthews i adskillige år været leder af State Departments Europa-kontor, og han havde stadig stor indflydelse hjemme, ikke mindst hos sin efterfølger og tidligere nære medarbejder, John Hickerson. Matthews var på et tidligt tidspunkt nået til en meget negativ vurdering af svensk neutralitetspolitik og gjorde det til sin fornemste opgave at ændre den i pro-vestlig retning. I en depeche af 16. februar 1948 gav han en opsummering i 12 punkter af »the basic fallacies of Swedish thinking«,⁷⁰ og i det følgende år forsøgte han ingen anledning til at belære den svenske regering om neutralitetens moralske forkastelighed og politiske farlighed. Matthews' primære »recept« var, at »the cure for isolationism is isolation«. ⁷¹ U.S.A. og vestmag-

68. Jvf. brev fra den norske Stockholm-ambassadør Bergesen til Lange 27. maj 1948. UD 38.3./3.

69. FO 371/71445.

70. FRUS 1948, vol. III, pp. 23-24.

71. Tel. 591 fra Stockholm 15. maj 1948. DS 840.00/5-1548.

terne skulle ved at isolere og ignorere Sverige og i stedet koncentrere sin opmærksomhed om Danmark og Norge efterhånden gøre det klart for svenskerne, at neutralitetspolitikken ingen vegne førte hen. Norge og Danmark skulle rådes fra at indlede forsvarsforhandlinger på de svenske betingelser,⁷² men den bedste måde at isolere Sverige på ville være en tilknytning af de to andre lande til Vesten.⁷³ Matthews gik imidlertid endnu videre i sine anbefalinger. Den 1. juni tilrådede han, at amerikanske eksportlicenser for militærartikler til Sverige skulle nægtes for en tid, og at der skulle gøres en bestræbelse for også at få briterne til at holde leverancer tilbage.⁷⁴ Matthews' meget selvstændige rolle kan måske bedst illustreres ved den måde, han i november strammede et budskab fra fg. udenrigsminister Robert Lovett op, da han videregav det til den svenske regering: »Any Scandinavian defense arrangement would *be* (i stedet for *appear*) incompatible with the intent of the Vandenberg resolution and *would of course (might well)* disqualify the signatories from getting *any American aid (US aid)* until the requirements of the members of a collective arrangement ... *would be fully met (have been met)*«. ⁷⁵

Matthews' linie vandt generel tilslutning i State Department. Han blev flere gange udtrykkelig rost for sine analyser af svensk politik, og i det store og hele blev hans anbefaling af, at Sverige skulle føle isolationen på sin krop, fulgt op. For eksempel rådede udenrigsminister Marshall den 3. juni præsident Truman til at undgå enhver positiv kommentar til svensk politik under et møde med prins Bertil; hvis lejlighed gav sig, burde præsidenten tværtimod udtrykke U.S.A.s bekymring over Sveriges stædige fastholden ved neutraliteten. »Spørgsmålet i verden i dag drejer sig ikke om at vælge mellem to stormagtsblokke, sådan som det synes at være en udbredt opfattelse i Sverige, men snarere om de nationers overlevelse, som tror på frihed og den demokratiske proces. Disse nationer har en fælles interesse, og en neutralitetspolitik, der afslører en splittelse (*division*) mellem verdens frie nationer, kan kun tjene som en invitation til aggression«. ⁷⁶

Senere på sommeren blev spørgsmålet om våbensalg til Sverige taget op med den britiske regering. Den 21. september skrev Hickerson til

72. Tel. 572 fra Stockholm 11. maj 1948. DS 758.00/5-1148.

73. Tel. 591 fra Stockholm 15. maj 1948. DS 840.00/5-1548.

74. Tel. 661 fra Stockholm 1. juni 1948. DS 758.00/6-148.

75. Tel. 812 til Stockholm 22. november 1948. DS 840.00/11-2248. Svensk aide memoire, sign. Hans Beck-Friis 26. november 1948. UD 38.3/3.

76. FRUS 1948, vol. III, p. 134. Marshalls råd til Truman var direkte affødt af en opfordring hertil fra Matthews.

Lovett: »Why the hell should we spend money to rearm the Brussels Pact countries when they are selling jets to neutrals?«⁷⁷ og et par dage senere, den 24. september, afleveredes et officielt memorandum til ambassadør Franks, der kraftigt kritiserede salget af *Spifire* og *Vampire*-fly til Sverige.⁷⁸ Den britiske regering afviste imidlertid at ændre sin våbenpolitik over for Sverige.⁷⁹ Højdepunktet i kampagnen mod Sverige kom i december, hvor Hickerson ikke blot meddelte ambassadør Boheman, at lande, der faldt ind under Vandenberg-resolutionen, ville være de eneste, der kunne nyde godt af amerikanske militære hjælpeprogrammer, men også kraftigt antydede, at der kunne opstå problemer med råvareleverancer for eksempel af stål til »ukvalificerede« lande.⁸⁰

Denne hårde politik havde dog også sine kritikere i State Department. Da Hickerson i oktober fortalte ambassadør Boheman, at U.S.A. var »worried, distressed, and shocked...« over Sveriges politik,⁸¹ greb udenrigsminister Marshall ind og anmodede embedsmændene om at »lay off such outspoken pressure tactics«. ⁸² Udenrigsministeren synes endog at have næret en vis tvivl med hensyn til den officielle afvisning af svensk eller skandinavisk neutralitet. I en samtale med Bevin 4. oktober udelukkede han ikke, at en skandinavisk neutralitetsblok kunne accepteres, såfremt strædet mellem Danmark og Sverige (hvorved formentlig mentes stræderne som helhed) kunne lukkes i krigstid.⁸³ Et lignende budskab blev givet til udenrigsminister Rasmussen den følgende dag.⁸⁴ Betydningen heraf skal dog ikke overvurderes. Udenrigsminister Marshall havde siden foråret 1948 stået mere eller mindre uden for beslutningsprocessen omkring Atlantpagt-forhandlingerne og havde – delvis af helbredsgrunde – overladt udformningen af amerikansk politik til viceudenrigsminister Lovett og John Hickerson, som begge var overbevist om den politiske og militære nødvendighed af at inddrage Norge og Danmark i den planlagte Atlantpagt. Det første officielle skridt i den retning blev taget efter vedtagelsen af Vandenberg-resolutionen i juni, da State Department informerede Danmark og Norge, men ikke Sverige, om de kommende forhandlinger med Canada og Bruxellespagt-landene og bad dem om at

77. FRUS 1948, vol. III, p. 254.

78. DS 711.58/9-2148. Jvf. referat af samtale mellem fg. udenrigsminister Lovett og ambassadør Franks 24. sept. 1948. DS 840.20/9-2448.

79. Tel. 716 fra Lovett til Stockholm 2. oktober 1948. FRUS 1948, vol. III, p. 259.

80. Samtalereferat 7. december 1948. DS 840.20/12-748.

81. Samtalereferat 12. oktober 1948. DS 758.00/10-1248.

82. Se brev fra Hickerson til general Carter 23. oktober 1948. DS 711.58/10-2348.

83. Bevins referat. FO 371/71453.

84. Marshalls referat. DS 740.00119 Council /10-548.

undlade ethvert skridt, der kunne præjudicere deres fremtidige holdning.⁸⁵ En mere konkret politik over for Skandinavien udviklede sig under de såkaldte *Washington Exploratory Talks* (WET), der indledtes 6. juli 1948.

Washington Exploratory Talks (WET) og genoptagelsen af de skandinaviske forhandlinger

U.S.A. stod som potentiel »netto-leverandør« af sikkerhed til Europa i en meget stærk forhandlingsposition under WET-forhandlingerne 6. juli-10. september med Bruxellespagt-landene og Canada. Det såkaldte *Washington Paper* af 9. september, der opsummerede forhandlingsresultatet, afspejlede derfor i høj grad de amerikanske forhandlingspositioner.

En af disse var betydningen af de såkaldte *stepping stones*, d.v.s. Danmark (især Grønland), Norge og Island, for U.S.A.s egen sikkerhed. Ifølge viceudenrigsminister Lovett ville der være alvorlige huller i ethvert nordatlantisk sikkerhedsarrangement, der ikke omfattede disse områder.⁸⁶ Dette var et synspunkt, som havde stærk indrepolitisk opbakning. I april havde senator Vandenberg peget på betydningen af skandinavisk deltagelse »as that had great vote appeal in the Senate«.⁸⁷ Island og Grønland var de eneste strategiske områder, der specielt diskuteredes under senatshøringen om Vandenberg-resolutionen i maj.⁸⁸

På den anden side så U.S.A. ikke længere Sverige som et potentielt medlem af Atlantpagten. George Kennan, lederen af State Departments Policy Planning Staff, argumenterede, at det måske ikke var tilrådeligt at presse visse lande så som Sverige, der lå tæt ved Sovjetunionen, ind i militære engagementer,⁸⁹ og Charles Bohlen skelnede blandt de potentielle medlemmer mellem de *stepping stones* som Danmark og Norge,

85. Se for eksempel depeche XXI fra ambassadør Henrik Kauffmann 24. januar 1948. UM 5 H 10a.

86. WET 7. juli 1948. FRUS 1948, vol. III, p. 159.

87. Ibid., p. 105.

88. *The Vandenberg Resolution*. Hearings held in Executive Session ... Washington 1973, p. 12.

89. WET 8. august 1948. FRUS 1948, vol. III, p. 165.

Kennans og Bohlens holdning til Sverige og Skandinavien som helhed var givetvis farvet af deres generelle skepsis over for Atlantpagt-planerne, specielt således som disse udformedes af Hickerson og til dels Lovett. Om uenigheden mellem Hickerson og Kennan/Bohlen-fløjene i State Department, se blandt andet min *Britain and U.S. Policy-making on the Formation of the Atlantic-Pact*, op. cit. og Geir Lundestad: *America, Scandinavia, and the Cold War 1945-49*.

som var af betydning for forbindelserne over Atlanten, og lande som Sverige, der var vigtige fra en europæisk (men måske ikke nødvendigvis amerikansk) synsvinkel.⁹⁰

De amerikanske forhandlere bragte også spørgsmålet om gradueret medlemskab op. Ideen synes at stamme fra Kennan, ifølge hvis grundidé, den såkaldte *dumbbell* (håndvægts-) koncept, Atlantpagten skulle bestå af en kerne af på den ene side U.S.A.-Canada og på den anden side Bruxellespagt-landene, hvortil så *stepping stone*-landene kunne knyttes som associerede partnere.⁹¹

Konferencemiljøet gav igen briterne muligheder for at influere på den amerikanske politik, idet dog deres hovedmål om at forpligte U.S.A. til et formelt traktatarrangement gjorde dem ganske fleksible, hvad angår dettes form og specifikke indhold.⁹² De britiske forhandlere støttede meget kraftigt det amerikanske krav om, at *stepping stone*-landene, især Norge og Danmark, skulle inddrages, over for de øvrige Bruxellesmagters, og særlig Frankrigs, mere eller mindre åbent udtalte skepsis. I en forhandlingsinstruks af 13. august hed det blandt andet: »Norge og Danmark er naturligvis af kardinal betydning [for Vesteuropas forsvar], og det er meget muligt, at aggressionen vil begynde dér som en gentagelse af historien. Vi betragter det som værende af stor vigtighed, at disse to lande bliver bragt inden for en Atlantpagts ramme (*scope*)«. ⁹³

Storbritannien accepterede også ideen om gradueret medlemskab, omend uden større begejstring.⁹⁴ På den anden side understregede de britiske forhandlere – og denne gang i fuld enighed med de øvrige Bruxellesmagter – at Bruxellespagten ikke skulle udvides for meget, og at medlemskab i den ikke skulle være en betingelse for, at europæiske lande, såsom de nordiske, kunne blive fulde medlemmer af Atlantpagten.⁹⁵

WET-forhandlingernes konklusioner blev opsummeret i det såkaldte *Washington Paper* af 9. september.⁹⁶ Med hensyn til de skandinaviske landes eventuelle deltagelse hed det, at

---

90. WET 9. august 1948. FRUS 1948, vol. III, p. 209.

91. Se hans notat til Lovett 31. august 1948. Ibid., p. 225.

92. Se Foreign Office's generelle *guidance* til ambassaden i Washington. Tel. 6988 til Washington 28. juni 1948. FO 371/73071.

93. Tel. 1023 Saving til Washington 13. august 1948. FO 371/73074.

94. Et Foreign Office-notat af 28. juli 1948, fandt »very little sense in such an idea«. FO 371/73074.

95. Jf. tel. 4324 fra Washington 10. september 1948. FO 371/71453.

96. FRUS 1948, vol. III, p. 240ff.

»for at være fuldt tilfredsstillende vil et nordatlantisk sikkerhedssystem ikke blot måtte give sikkerhed til de ovennævnte lande [d.v.s. forhandlingsdeltagerne], men også til de nordatlantiske territorier i Danmark (særlig Grønland), Norge, Island, Portugal (særlig Azorerne) og Irland, som hvis de skulle falde i fjendehånd ville sætte både de europæiske og nordatlantiske medlemmers sikkerhed på spil og alvorligt hæmme strømmen af gensidig bistand imellem dem«.

Papiret argumenterede yderligere, at mens det meget vel kunne være ønskeligt at have Norge, Danmark, Portugal, Island og Irland som fulde medlemmer, var disse lande måske ikke nu rede til fuldt at påtage sig de fornødne forpligtelser. »De bør konsulteres, før pagten bliver afsluttet, og hvis de da ikke er villige til at påtage sig et sådant ansvar, bør de indbydes til at tiltræde pagten med begrænsede forpligtelser ... [som for eksempel] at stille faciliteter til rådighed for det fælles forsvar til gengæld for en forpligtelse for de fulde medlemmer til at forsvare deres territorier«.

Endelig forudsås et tredje, endnu løsere forhold for visse lande som Sverige og Italien på grund af deres geografiske beliggenhed eller særlige internationale forpligtelser.

Fuldt medlemskab for Norge og Danmark var imidlertid langt den mest foretrukne løsning, ikke blot for Storbritannien, men også for den alt i alt dominerende Hickerson-fløj i State Department. Da Storbritannien og U.S.A. i slutningen af september valgte at informere de to lande om udfaldet af WET-forhandlingerne, blev kun muligheden for fuldt medlemskab nævnt;⁹⁷ og ambassadør Marvel fik i november at vide, at muligheden for begrænsede forpligtelser under ingen omstændigheder endnu måtte antydes over for nogen på grund af det ønskværdige i, at Danmark og Norge blev fulde medlemmer.⁹⁸

Den britisk-amerikanske henvendelse (som de øvrige deltagere i WET-forhandlingerne forblev uvidende om) blev foretaget for at demonstrere den fortsatte vestlige interesse i de to lande og i, at de holdt deres optioner åbne; da Washington-papiret imidlertid endnu ikke var officielt antaget af regeringerne,⁹⁹ var der grænser for, hvor definitiv henvendel-

97. Se for eksempel Hichersons referat af samtale med ambassadør Kauffmann 23. september 1948. DS 840.20/9-2348. Kauffmanns referat er i depeche XXX af 24. september 1948. UM 5 H 10a.

98. Tel. 709 til København 17. november 1948. FRUS 1948, vol. III, p. 271.

99. Papiret blev godkendt af Bruxelles-magterne 26. oktober 1948. FRUS 1948, vol. III, p. 270. Præsident Truman godkendte papiret umiddelbart efter sit genvalg i november. Se brev fra F. R. Hoyer Millar til I. Kirkpatrick, Foreign Office, 9. november 1948. FO 371/73081.

sen kunne være. Her synes dog Foreign Office's generaldirektør (Permanent Undersecretary), Orme Sargent, at have været mindre forsigtig end sin amerikanske modpart. Den norske regering blev »overrasket« over hans antydning af, at en invitation til Atlantpagten kunne ventes umiddelbart,¹⁰⁰ og den danske regering var i et par dage nærmest skræmt fra vid og sans, indtil den fandt ud af, at sagen ikke var så hastende som først antaget.¹⁰¹

Baggrunden for denne ophidsede reaktion var, at de skandinaviske forsvarsforhandlinger i begyndelsen af september var blevet genoptaget og på et politisk grundlag, der var mindre åbent neutralistisk end det, man havde diskuteret ud fra i maj måned. På et stats- og udenrigsministermøde i Stockholm den 8.-9. september blev det besluttet at indlede en ekspertundersøgelse af mulighederne for et militært samarbejde mellem de tre lande. Regeringerne skulle ikke være bundet af dens resultater, men lovede ikke at gå ind i militære forhandlinger til anden side, så længe undersøgelsen ikke var afsluttet.

Både Lange og Gustav Rasmussen appellerede derfor indtrængende til deres amerikanske og britiske kolleger om at lade undersøgelsen have sin gang og om ikke at udsende indbydelser til deltagelse i de atlantiske forhandlinger, før den var afsluttet.¹⁰² Både Bevin og Marshall viste sig villige til at acceptere en deadline til 1. februar 1949, delvis fordi ingen regnede med, at der alligevel ville ske meget før den amerikanske præsidentindsættelse i januar, men delvis også fordi det blev erkendt, at det ville blive meget vanskeligt for de to lande at deltage, før alle skandinaviske muligheder var blevet undersøgt til bunds. For den britiske regerings vedkommende kom hertil en ægte interesse for skandinavisk militærsamarbejde som en vej til at drage Sverige ind i et samarbejde med vestmagterne.

Hankey-planen

Mens tanken om et graderet medlemskab var af amerikansk oprindelse,

---

100. Tel. 410 fra ambassadør Collier, Oslo, 25. september 1948. FO 371/71453.

101. Se Nikolaj Petersen, Optionsproblematikken ... op.cit., pp. 215-16.

102. Se for eksempel Gustav Rasmussens samtale med Bevin 25. september 1948 i FO 371/71453 (Bevins referat) og med Marshall 5. oktober 1948 i DS 740.00119 Council /10-548 (Marshall's referat). Langes samtale med Bevin 25. september 1948 er i FO 371/71453 (Bevins referat) og UD 38.3/3 (Langes referat), og hans samtale med Marshall 29. september 1948 i UD 38.3/3 (Langes referat).

var Foreign Office mere optaget af en anden idé om, hvorledes de skandinaviske lande og særlig Sverige kunne knyttes til Atlantpagten. Disse forskellige tilgange til problematikken afspejlede i sidste instans et forskelligt syn på Sveriges (og hele det nordiske områdes) betydning for det samlede vestlige forsvar. U.S.A. havde ikke større militære interesser i selve Skandinavien og særlig ikke i Sverige, hvis militære betydning for Norges og Danmarks sikkerhed heller ikke blev vurderet som særlig høj. U.S.A. ville nok meget gerne have Sverige med i Atlantpagten, men begrundelsen herfor var politisk snarere end militær; det, man ønskede, var, at Sverige »stood up to be counted« blandt de vestlige demokratier. Derfor slog man, da Sverige fastholdt neutralitetslinien, ind på en politik, der var en blanding af en demonstrativ mangel på interesse for Sveriges skæbne og slet skjulte advarsler om, hvad der kunne blive følgen af en »stædig« fastholden ved neutraliteten.

Efter britisk mening var Skandinavien som sådan af meget stor strategisk betydning. Endvidere opfattedes Sverige som en endog meget væsentlig faktor i forsvaret af Norge og Danmark, fordi vestmagterne ikke vurderedes at kunne yde militær bistand på stedet i tilfælde af angreb. Foreign Office så det derfor som et vigtigt mål at udtænke en ordning, der knyttede Sverige til deres forsvar. Derfor opfattede man den amerikanske langsigtede pressionspolitik for uhensigtsmæssig; det, der var behov for, var en politik, der nok konstant understregede neutralitetens farer, men som også gav Sverige positive tilskyndelser til at ændre sin politik.

Hovedsvaret på dette dilemma blev den såkaldte Hankey-plan, der først blev præsenteret i et memorandum af R.M.A. Hankey den 6. august, men som allerede havde været fremme som en idé i maj måned.¹⁰³ I memorandumet fremhævede Hankey, at det var urealistisk at forvente, at Sverige ville tilslutte sig Atlantpagten; kun hvis Danmark eller Norge blev angrebet, var der nogen sandsynlighed for, at Sverige ville gå i krig. På baggrund heraf skitserede han følgende plan:

- »(a) Norge og Danmark bør gå ind i Atlantunionen ... Sverige påtager sig ... følgende forpligtelser over for Norge og Danmark:
- (i) Sverige vil forblive ikke-krigsførende (ikke neutral) i enhver krig, som Danmark og Norge deltager i, men hvor de ikke angribes direkte ...
  - (ii) ... I denne periode forventes det ikke, at Sverige erklærer krig eller foretager aktive fjendtlige forholdsregler ud over at demonstrere

103. Se side 57.

sin vilje til at forsvare sit territorium og sin principielle solidaritet med Norge og Danmark.

- (iii) Skulle Norge og Danmark blive fysisk angrebet af Sovjetunionen eller dens satellitter, vil Sverige træde ind i krigen med alle sine styrker og samarbejde om forsvaret af Skandinavien som helhed i henhold til planer, som skal fastlægges på forhånd ved inter-skandinaviske forsvarsforhandlinger. Kun i dette tilfælde vil Sverige være berettiget til væbnet bistand fra Storbritannien, U.S.A. og andre vestmagter.
- (iv) Til gengæld vil Sverige være berettiget til væbnet bistand fra Norge og Danmark, hvis det bliver angrebet. Dette vil involvere Vestunionen, men det er usandsynligt, at Rusland vil angribe Sverige undtagen som del af eller som forspil til et almindeligt angreb på vesten«.

Blandt planens fordele anførte Hankey, at den ville muliggøre en gradvis uddynding (*shading off*) af Atlantpagten mod øst, at den ikke ville provokere Sovjetunionen så meget som direkte svensk medlemskab i Atlantpagten, at den ville give Danmark og Norge, hvad de ønskede fra Sverige, og endelig at den kun ville forpligte Sverige til at gribe ind, når dens nationale overlevelse alligevel var kompromitteret af en truende sovjetisk omringning.¹⁰⁴

Forslaget, som Hankey anså for acceptabelt for Norge og Sverige, men ikke nødvendigvis for Danmark, blev sendt til stabscheferne for kommentarer. I deres svar af 15. september kaldte de planen genial (*ingenious*), men tilføjede også: »Som De vil vide, har det altid været stabschefernes opfattelse, at de ikke kan overveje direkte bistand ved at sende britiske styrker til Skandinavien«.¹⁰⁵

Dette svar ramte direkte ind i, hvad der var den centrale svaghed i Storbritanniens (og for så vidt også U.S.A.s) politik over for Skandinavien, nemlig den manglende kapacitet til at give militær bistand på stedet i tilfælde af et sovjetisk angreb.¹⁰⁶ Som Ivone Kirkpatrick den 5. oktober skrev til minister F.R. Hoyer Millar i Washington, betød dette begrænsede muligheder for at lægge pres på Skandinavien. Endvidere ville Norge og Danmark være tøvende over for at handle uden Sverige. »Dette gør

104. »The Relation of Sweden to Scandinavian Cooperation and Atlantic and Western Union«, 6. august 1948. FO 371/71458.

105. Ibid.

106. Dette blev også erkendt af Hickerson, da han i oktober fik planen forelagt. Se brev fra F.R. Hoyer Millar til I. Kirkpatrick, Foreign Office, 13. oktober 1948. FO 371/71454.

det stadig mere påkrævet, at Sverige kommer ind under en eller anden form«. ¹⁰⁷ Den 4. oktober fremholdt Bevin betydningen af et skandinavisk forsvarssamarbejde for udenrigsminister Marshall. ¹⁰⁸ Den bagvedliggende tankegang blev udtrykt meget klart i en notits af Hankey den 26. oktober, hvor han argumenterede, at en skandinavisk pagt var et nødvendigt tillæg (*adjunct*) til Norges og Danmarks medlemskab i Atlantpagten, fordi de uden Sverige ikke ville være i stand til at forsvare sig selv, også selv med en meget omfattende bistand vestfra, »which would certainly not be forthcoming«. ¹⁰⁹

Hankey udtrykte samme synspunkter på en konference med de tre ambassadører i Skandinavien den 22. oktober. Her blev man enige om, at en skandinavisk neutralitetspagt ville være utilfredsstillende, idet den ville føre til appeasement over for Sovjet. Hankey-planen var det meste, man kunne gøre sig håb om, også selv om Mac-Farquhar (Stockholm) udtrykte nogen tvivl om, hvor langt man kunne vente, at svenskerne ville gå i en pro-vestlig ikke-krigsførelsespolitik. Diskussionen drejede sig væsentligst om, hvilken taktik der skulle anvendes. Selv om det blev erkendt, at den britiske overtalelsetaktik ikke virkede hurtigt nok på udenrigsminister Undén, ansås det ikke for ønskeligt at stille svenskerne over for et direkte krav om at tilkendegive deres holdning til en atlantisk sikkerhedspagt, før forslaget var nået længere frem mod sin gennemførelse, og før vestmagterne selv var i stand til at svare på det uundgåelige svenske spørgsmål om, hvad de i det hele taget kunne gøre for at hjælpe i tilfælde af angreb. Der skulle derfor ikke lægges pres på de skandinaviske lande, før disses stabsforhandlinger var resulteret i en rapport eller en plan for skandinavisk forsvar; i mellemtiden skulle det understreges over for dem, at en sådan plan ville være uden værdi, medmindre Skandinavien enten var en del af eller associeret med Atlantpagten. ¹¹⁰

På dette tidspunkt var Foreign Office allerede begyndt at søge støtte til Hankey-planen andetsteds. Den 5. oktober fik minister Hoyer Millar i Washington besked på underhånden at kommunikere den til State Department. ¹¹¹ Omtrent en uge senere blev den norske London-ambassadør Prebensen underrettet om planen i den hensigt, at nordmændene så bedre kunne styre de nordiske forsvarsforhandlinger »i den rigtige ret-

107. FO 371/71458. Jf. britisk note til U.S.A., resumeret i telegram fra Lovett til Matthews 2. oktober 1948. FRUS 1948, vol. III, p. 259.

108. Tel. 11146 til Washington, 9. oktober 1948. FO 371/71453.

109. FO 371/71454.

110. Ibid.

111. FO 371/71458.

ning«. ¹¹² Det viste sig imidlertid at være en alvorlig fejlkalkulation. Denne gang var det det norske udenrigsdepartements tur til at blive slået af panik over et britisk udspil. I et første telegram til Prebensen den 19. hed det, at departementet anså forslaget for yderst farligt, ikke mindst ud fra en indenrigspolitisk synsvinkel. Prebensen skulle anmode om, at planen ikke blev fremmet, og om at alt skulle gøres for at undgå, at det nogensinde kom frem, at noget sådant havde været under overvejelse. ¹¹³ I et brev den følgende dag gav Lange en mere detaljeret forklaring af sin modstand mod planen. For det første var der i den offentlige mening i Norge stadig stærk tvivl, om regeringens pro-vestlige politik ikke eksponerede Norge for meget mod øst. I denne situation ville Hankey-planen tage sig ud som »en fuldstændig retferdiggjøring« af Sveriges neutralitetspolitik. »Gjennem sin halstarrige nøytralitetsholdning ville Sverige opnå en garanti fra vest uten annan motytelse enn en solidaritetsforpliktelse overfor Norge og Danmark. Norge ville på grunn av regjeringens vestorienterte politikk måtte påta seg automatiske forpliktelser langt utenfor Nordens grenser for å oppnå den samme garanti«. Kort sagt: regeringens position ville blive fuldstændig uholdbar, hvis planen kom frem. For det andet talte forholdene omkring de nordiske forsvarsforhandlinger imod forslaget. Hvis svenskerne fik en antydning af, at de kunne få en vestlig garanti på de foreslåede betingelser, ville de blot »forhærde sig« i deres neutralitetsstandpunkt, og nordmændene kunne så slå en streg over ethvert håb om at få det rokket. ¹¹⁴

Den amerikanske reaktion var mere positiv, men ikke uden nogle af de samme betænkeligheder, som den norske regering havde haft. Den 15. november skrev Hickerson til Hoyer Millar, at State Department var enig i en stor del af indholdet og især i, at der skulle gøres alt for at få Norge og Danmark med som fulde medlemmer af Atlantpagten. På den anden side var man imod den tanke, at Atlantpagten skulle indblandes i tilfælde af, at Norge og Danmark måtte opfylde sine allianceforpligtelser over for Sverige, dvs. ved et angreb på Sverige. Dette smagte for meget af en ensidig garanti, som ikke skulle gives, blandt andet fordi Norge og Danmark i så fald også kunne blive fristet til at anmode om en lignende garanti. Hickerson foreslog derfor, at der i så fald kun skulle være tale om konsultationer inden for pagten. Forudsat Danmark og Norge blev medlemmer af Atlantpagten, var det i øvrigt State Departments generel-

---

112. Hankey-notits 12. oktober 1958. Ibid.

113. UD 25.2/72.

114. UD 25.2/72.

le opfattelse, at en særskilt, men indholdsmæssigt lignende skandinavisk forsvarskontrakt ville være fordelagtig. Hickerson endte med at meddele, at State Department nu prøvede ideen af på sine ambassadører i Skandinavien. »Hvis det var muligt at nå frem til en enig holdning med briterne, kunne det være nyttigt at sondere nordmændene og danskerne temmelig snart«. ¹¹⁵

Foreign Office var enig i, at det amerikanske ændringsforslag burde gøre ideen mere acceptabel for den norske regering. Man tvivlede dog nu på, om planen faktisk var acceptabel for både Sverige og Norge, eller blot for et af landene. ¹¹⁶ De amerikanske forespørgsler hos ambassadørerne gav samme resultat. Josiah Marvel i København fandt planen tilfredsstillende. ¹¹⁷ Men hans kolleger i Oslo og Stockholm vendte sig meget stærkt imod den; de hæftede sig ved den relativt privilegerede position, som den stadig indrømmede Sverige, og ved sandsynligheden for at Norge og Danmark ville ønske de samme privilegier. ¹¹⁸

På denne baggrund var både Foreign Office og State Department i begyndelsen af december 1948 nået frem til den erkendelse, at der ikke for øjeblikket var nogen udsigt til, at de skandinaviske lande ville acceptere et integreret arrangement. ¹¹⁹ Da Washington-forhandlingerne (der nu ikke længere betegnedes som *exploratory*) blev genoptaget i december, enedes de to lande om at koncentrere sig om at få Danmark og Norge med som fulde medlemmer og så lade Sverige skøtte sig selv; på dette tidspunkt var tanken om graderet medlemskab afgået ved en stille død. Og juleaften enedes forhandlerne som afslutning på denne forhandlingsrunde om at indbyde følgende lande til at deltage i Atlantpagten, såfremt de var villige hertil: Island, Norge, Danmark, Irland og Portugal. Man anså det for tvivlsomt, om der skulle rettes en direkte henvendelse til Sverige, selv om man kunne meddele Danmark og Norge, at svenskerne ville være velkomne. ¹²⁰

Denne beslutning svarede godt til de synspunkter, som Hickersongruppen i State Department hele tiden var gået ind for. Den var mindre tilfredsstillende for briterne, der havde lagt større vægt på at sikre en

115. DS 840.20/11-1548.

116. Tel. 13033 til Washington. 9. december 1948. FO 371/71454. Tel. 502 fra Collier, Oslo, 1. december 1948. Ibid.

117. Tel. 1035, 19. november 1948. DS 840.20/11-1948.

118. Tel. 1301 fra Matthews, Stockholm, 19. november 1948. DS 840.20/11-1948. Tel. 272 fra Bay, Oslo, 27. november 1948. DS 840.20/11-2748.

119. Brev fra Hoyer Millar til I. Kirkpatrick, 13. december 1948. FO 371/71455.

120. FRUS 1948, vol. III, p. 343.

svensk tilknytning vestpå. Hankey gav klart udtryk herfor i en notits af 14. december:

»Det, som er ærgerligt (*aggravating*), er, at svenskerne bliver ladet mere og mere ude, mens vi ønsker dem *ind* under den ene eller anden form. Forsvaret af Skandinavien har ingen mening uden Sverige, og Norge og Danmark vil blive en virkelig belastning for os, omend jeg tror, vi ønsker dem ind på grund af Grønland, Færøerne og den norske kyst«. ¹²¹

Imidlertid blev ønsket om at knytte Skandinavien *som helhed* til det vestlige forsvar nu underordnet en anden overvejelse, nemlig ønsket om at få Atlantpagten igennem så hurtigt som muligt. Den 2. november havde kabinettet godkendt et notat af Bevin, i henhold til hvilket intet burde få lov til at sinke traktaten: »Hvis nogle af de forespurgte landes holdning ser ud til at ville sinke afslutningen af traktaten, bør det pågældende land slettes af deltagerlisten«. ¹²² Hovedmålsætningen var nu en hurtig afslutning af pagten, således at U.S.A. blev forpligtet over for Vesteuropas forsvar, ikke at perfektionere den ideelle løsning.

Slutrunden: Januar-februar 1949

Kort efter nytår 1949 fik udviklingen i Skandinavien Storbritannien og U.S.A. til at genoverveje deres politik. December-beslutningen om at koncentrere interessen om Norge og Danmark havde hvilet på den da ganske plausible antagelse, at de skandinaviske forsvarsforhandlinger, der var indledt i oktober 1948, ville ende resultatløst, og at Norge og sandsynligvis også Danmark så ville ønske optagelse i Atlantpagten. På et hastigt sammenkaldt skandinavisk stats- og udenrigsministermøde i Karlstad i Sverige den 5.-6. januar blev der imidlertid opnået en foreløbig enighed om muligheden for et automatisk skandinavisk forsvarsforbund baseret på øjeblikkelig militær solidaritet med hensyn til forsvaret af de tre landes skandinaviske dele; derimod var Danmarks og Norges atlantiske besiddelser ikke omfattet af »formlen«, som det var meningen skulle konkretiseres og bekræftes ved to efterfølgende konferencer senere på måneden i København og Oslo. ¹²³ I politisk forstand repræsenterede

121. FO 371/71455.

122. Cabinet Paper (48) 249. FO 371/71716.

123. Se resumé af Karlstad-forhandlingerne i Udenrigsministeriet, *Dansk sikkerhedspolitik 1948-1966*, Bd. II, København, 1968, p. 50.

Karlstad-formlen et skrøbeligt og som det skulle vise sig uholdbart kompromis mellem Sverige og Norge. Sverige accepterede at lade en forsvarstraktat træde i kraft med øjeblikkelig varsel og uden at afvente en dansk-norsk oprustning; Norge accepterede, om end kun halvhjertet, den svenske betingelse, at forbundet skulle være »fritstående« og uden andre bindinger til vestmagterne end en positiv vestlig respons på to aftalte spørgsmål: 1) om de ville være »interesserede« i dannelsen af et nordisk forsvarsforbund, og 2) om de ville være villige til at støtte det med våben og materiel på rimelige økonomiske og andre vilkår. Endvidere enedes man om, at Danmark og Norge, der henholdsvis den 31. december og 3. januar af U.S.A. var blevet bedt om at angive ønsket form og tidspunkt for en officiel invitation til Atlantpagt-forhandlingerne,¹²⁴ skulle bede U.S.A. om at vente indtil slutningen af måneden.

Vestmagterne fik således i hvert fald en af nøglerne til forsvarsforbundets skæbne. I denne situation gjorde Gustav Rasmussen, der var dybt påvirket af, hvad han så som en »bemærkelsesværdig og historisk forpligtelse fra Sveriges side«, ¹²⁵ store, til dels ganske dristige bestræbelser for at overbevise vestmagterne om, at de i egen interesse burde acceptere Karlstad-formlen og forsyne forsvarsforbundet med de fornødne våben. Han antydede endog over for den britiske ambassadør Randall, at mens der ikke kunne være noget åbenlyst samarbejde mellem forsvarsforbundet og Atlantpagten, var det ikke nødvendigt med en offentlig tilslutning til sidstnævnte for »at dele hemmeligheder imellem os (dvs. Storbritannien) og Danmark«, eller for at der kunne træffes »passende arrangementer med henblik på at imødegå en hypotetisk krise«; ligeledes antydede Rasmussen, at spørgsmålet om amerikanske baser i Grønland og en eventuel britisk besættelse af Færøerne i tilfælde af krig ikke ville skabe problemer.¹²⁶

Randalls telegram skabte en del opstandelse i Foreign Office. Med sin utrænede håndskrift påtegnede Bevin det »Must be studied very carefully«, og Hankey, der så sent som 11. januar var nået til den slutning, at der ikke var noget alternativ til at fortsætte uden Sverige,¹²⁷ begyndte påny at undersøge mulighederne for en sammenkædning. I et foreløbigt notat af 13. januar anså han det for højst ønskeligt, om forsvaret af Norge og Danmark, der i sig selv udgjorde en belastning for vestmagterne, kunne

124. FRUS 1948, vol. III, pp. 348-51, og FRUS 1949, vol. IV, pp. 1-3.

125. Tel. 80 fra Randall, 11. januar 1949. FO 371/77391.

126. Ibid.

127. Notits 11. januar 1949. FO 371/77291.

understøttes gennem en skandinavisk forsvarspagt. Hvis Sverige fastholdt sit krav om fuldstændig neutralitet, ville dette umuliggøre et system baseret på efterårets planer. Som et alternativ, der kunne tænkes at være acceptabelt for Sverige, men »meget mindre tilfredsstillende« for vestmagterne, udviklede han en plan, der ikke som planlagt forudsatte norsk og dansk tilslutning til Atlantpagten, men kun specielle arrangementer med vestmagterne. Disse burde omfatte britiske flådefaciliteter på Færøerne, amerikanske baser i Grønland, en norsk forpligtelse til ikke at tillade flådeaktivitet rettet mod atlantehavsmagterne infiltrere sit territorialfarvand, en dansk og norsk forpligtelse til at forsvare deres uafhængighed efter bedste evne og til at slutte betingede stabsplaner med Storbritannien og U.S.A. med henblik på bistand i en angrebssituation, og endelig en britisk og amerikansk forpligtelse til at give de skandinaviske lande »such help as may be in their power in the supply of arms and equipment and technical advice«. ¹²⁸

I et nyt notat et par dage senere diskuterede Hankey de tre alternative muligheder, der nu forelå. For det første kunne man fastholde den politik, man var enedes om i december. »I dette tilfælde må vi erkende, at uden svensk opbakning vil det være nødvendigt med en omfattende (*a large measure of*) bistand for at give Norge og især Danmark nogen form for sikkerhed, og det vil være vanskeligt for vestmagterne at give så megen hjælp samtidig med, at deres egne og deres andre allieredes behov gives den rette prioritet«. Det andet alternativ, hvis fordele var »overvældende« (*overwhelming*), var Hankey-Hickerson-planen. »Det ville være vanskeligt at sikre svensk medvirken i en sådan plan, men nu hvor svenskerne er gået så langt, og nu hvor deres egne militære myndigheder er enige om, at vestlig hjælp er af væsentlig betydning, burde det ikke være absolut umuligt at trække svenskerne over, forudsat at vi er temmelig hårde med hensyn til våbenforsyninger. En sådan løsning ville give alle den bedste af begge verdener ...« Endelig var der den løsere skitse, Hankey havde diskuteret et par dage i forvejen. »En sådan løsning ville give os de forsvarsfaciliteter vi har mest brug for ... men den ville sætte Norge og Danmark under Sveriges lederskab og bundet til en politik med en afgjort isolationistisk tendens«. ¹²⁹

Dette sidste alternativ blev et par dage senere afvist af Permanent

128. Notat om »Scandinavian Defence and the Atlantic Pact«, 13. januar 1949. FO 371/77392.

129. Notat om »Scandinavian Defence and the Atlantic Pact«, 17. januar 1949. FO 371/77394.

Undersecretary Orme Sargent,¹³⁰ og den 22. januar foreslog Hankey selv, at sagerne skulle have lov til at gå deres gang; man skulle lade nordmændene, der sandsynligvis ville blive fulgt af danskerne, komme ind i Atlantpagt-forhandlingerne og så håbe, at svenskerne før eller senere i egen interesse ville lave forsvarsarrangementer med Danmark og Norge. Som grund til denne kovending anførte Hankey Norges beslutning om at slutte sig til Atlantpagten uden noget øjeblikkeligt arrangement med Sverige og sandsynligheden for, at den norske regering i denne situation snarere ville blive forvirret end hjulpet af yderligere forslag.¹³¹

Denne vurdering hvilede tilsyneladende på en ikke særlig præcis opfattelse af norsk politik. Netop i disse dage, under forhandlingerne i København den 22.-24. januar, distancerede den norske regering sig nok fra Karlstad-formlen, men man erklærede sig stadig rede til at acceptere et formelt fritstående forsvarsforbund, forudsat at der blev mulighed for uformelle stabssamtaler med vestmagterne. Det var først efter, at denne betingelse var afvist fra svensk side, at den norske regering tog den endelige beslutning om at satse på Atlantpagten.¹³²

Under alle omstændigheder blev Hankey-planen igen lagt på hylden, og den britiske regering fastholdt den politik, der var aftalt med U.S.A. i december. Beslutningen herom bestyrkedes i slutningen af januar, da Sovjetunionen i en note til Norge søgte at advare mod norsk deltagelse i Atlantpagten. Det ville være »disastrous and a victory for the Russians«, hvis Norge nu gav afkald på Atlantpagten, fortalte Bevin Lange den 14. februar.¹³³

Men selv om den britiske regering ikke lagde skjul på sine præferencer, blev der ikke tale om pres på Norge eller Danmark. Bevin følte sig ikke berettiget til at presse de to lande til at slutte sig til Atlantpagten¹³⁴ og pointerede ved adskillige lejligheder i februar 1949 over for skandinaviske diplomater og ministre, at man frit skulle træffe sin beslutning.¹³⁵ Bevin gik endda så vidt som til – uden påviselig direkte grund – at minde de britiske ambassadører i Skandinavien om, »at disse lande skal have lov til frit at beslutte sig om den politik, de ønsker at følge, og at der ikke

130. Hankey-notits 19. januar 1949. Ibid. Sargents begrundelse er ukendt.

131. Notits 22. januar 1949. Ibid.

132. Se referat af Københavnsforhandlingerne. UM 105 B 1a.

133. Bevins referat. FO 371/77398.

134. Notat til Kabinettet 28. januar 1949. FO 371/77394.

135. For eksempel over for den norske ambassadør Prebensen 24. januar (FO 371/77393) og 7. februar (FO 371/77394), den danske ambassadør Reventlow 8. februar (ibid.) og Halvard Lange 14. februar (FO 371/77398).

anvendes noget pres for at påvirke dem til at slå ind på en kurs, som de ikke selv opfatter som ønskelig«. ¹³⁶

Denne politik var utvivlsomt motiveret af Bevins velkendte sympati for de skandinaviske regeringers vanskelige stilling, men der var også andre momenter i situationen. For det første bevægede de to lande sig af egen drift i den ønskelige retning, og særlig for Norges vedkommende var der hverken behov for pres eller særlige tilskyndelser. For det andet var det stadig Bevins overordnede mål at få Atlantpagten undertegnet så snart som muligt. Den 23. februar enedes Bruxelles-pagtens permanente kommission om, at det nu gjaldt om at få pagten undertegnet hurtigst muligt af de syv lande, som havde deltaget i forhandlingerne; andre potentielle medlemmer kunne så tiltræde den bagefter. ¹³⁷ Fra britisk side opfattede man derfor Norges og derpå Danmarks ønske om i sidste øjeblik at komme med blandt pagtens oprindelige signatarmagter som en uovervejede, potentielt forsinkende faktor. Da U.S.A. imidlertid foretrak at få alle potentielle medlemmer med fra begyndelsen, accepterede briterne dette uden større betænkeligheder.

U.S.A.s første reaktion på Karlstad-mødet var at indtage en stejl holdning i spørgsmålet om våbenleverancer til forsvarsforbundet. Midt i januar meddelte U.S.A. de skandinaviske lande, at man stillede sig positiv til en skandinavisk pagt, forudsat at den ikke hindrede sine medlemmer i at tiltræde større regionalpagter. Forbundet ville efter amerikansk opfattelse ikke være stærkt nok til at beskytte sine medlemmer, der derfor ville have behov for hjælp udefra. »Vi har gentagne gange påpeget, at vore forsvarsmidler (*defense materials*) vil blive tildelt på prioritetsbasis til lande, der kommer ind under Vandenberg-resolutionens bestemmelser ... Forsyningsbegrænsninger vil inden for en overskuelig fremtid udelukke våbenleverancer til lande, der ikke på denne måde er berettiget (*qualified*) til bistand. Vi håber, de skandinaviske regeringer er uden illusioner med hensyn til dette«. ¹³⁸

Men nogle uger senere, og efter at Dean Acheson den 20. januar havde efterfulgt George Marshall, fandt der en opblødning af den amerikanske holdning sted. Den 8. februar erklærede Charles Bohlen, som Acheson havde gjort til sin politiske hovedrådgiver, over for Halvard Lange, at medlemskab i Atlantpagten ville være »one factor, but not the only one« ved tildelingen af militære leverancer. ¹³⁹ Og samme dag tog

136. Unummereret tel. 21. februar 1949. FO 371/77394.

137. Tel. 2155 til Washington 23. februar 1949. FO 371/79228.

138. Tel. 17 til Oslo 14. januar 1949. FRUS 1949, vol. IV, p. 27.

139. Ibid., p. 71.

Acheson efter en samtale med Lange hele problematikken omkring Skandinavien op i de genoptagne Atlantpagt-forhandlinger med Bruxelles-magterne og Canada. Et skandinavisk arrangement kunne have »visse fordele«. »Hvis vi ser på sagen fra alle synsvinkler, kan det være, at en vis form for skandinavisk aftale, der indebærer arrangementer mellem nogle skandinaviske lande og Atlantpagt-landene, og stabsforhandlerne og våbenforsyninger tilsammen er af større værdi end alternativet at have Norge alene i den nordatlantiske pagt«. ¹⁴⁰

I hvilken udstrækning Achesons åbenhed afspejlede ægte synspunkter, hans særlige dialektiske arbejdsstil, eller slet og ret det forhold, at problematikken var ny for ham, og at han derfor ikke var hjemme i de synspunkter, der havde bestemt U.S.A.s politik hidtil, er vanskeligt at afgøre. Under alle omstændigheder mødte tanken om, at U.S.A. nu skulle revidere sin politik, stærk modstand på flere forskellige hold. Acheson bad blandt andet Joint Chiefs of Staff om at undersøge ønskværdigheden af et skandinavisk forsvarsforbund. I deres svar advarede stabscheferne mod at acceptere en neutral alliance, men medgav, at en alliance, der ikke udelukkede afslutningen af baseaftaler og lignende, ville være mindre uønskværdig. ¹⁴¹ Også kongresledernes synspunkter måtte tages i betragtning, og både senator Conally (Dem.) og senator Vandenberg (Rep.) udtalte sig klart til fordel for dansk og norsk medlemskab i Atlantpagten, da Acheson og Bohlen talte med dem den 14. februar. ¹⁴² Det afgørende argument imod en revurdering blev dog formodentlig fremført af Bohlen og Hickerson i et notat af 11. februar: »Vi kan ikke uden de alvorligste konsekvenser på dette tidspunkt forsøge at gå tilbage i vort eget spor (*retrace our steps*) og tilkendegive over for nordmændene, at en skandinavisk pagt i den eneste form, som Sverige er villig til at slutte, vil have dette lands velsignelse ...«. ¹⁴³

Det var simpelthen for sent at skifte politik, og derfor blev den hidtidige stadfæstet. Samme dag, den 11. februar, havde Acheson sin afsluttende samtale med Lange under dennes Washington-besøg og undlod her helt referencer til det skandinaviske forsvarsforbund og forklarede i stedet, at Norge ville være meget velkommen i Atlantpagten, men at man også burde træffe beslutningen »ved at se på sine egne interesser, uden

140. Ibid., p. 82.

141. 10. februar 1949. Ibid., p. 97-101.

142. Ibid., p. 108-10.

143. DS 840.20/2-1149.

råd eller overtalelse og i hvert fald uden noget som helst pres fra U.S.A.»¹⁴⁴

Den amerikanske holdning til norsk og dansk medlemskab var hermed igen synkroniseret: det var ønskeligt, at de to lande indtrådte i Atlantpagten, men det skulle ske uden pres udefra. Mens den britiske »vaklen« i januar tilsyneladende forblev ukendt i Washington,¹⁴⁵ fik briterne lejlighed til at tage stilling til Achesons eftertanke i februar. Blandt andet blev de britiske stabschefer bedt om at vurdere de militære implikationer af en skandinavisk pagt, hvortil de svarede, at en sådan alt taget i betragtning og ud fra en militær synsvinkel kunne indebære visse fordele i forhold til dansk-norsk medlemskab i Atlantpagten.¹⁴⁶ Dette synspunkt blev imidlertid nu forkastet af Foreign Office, der havde mere sympati for de amerikanske stabschefers opfattelse.¹⁴⁷ Den amerikanske »vaklen« fik derfor ingen indflydelse på den britiske politik.

Afslutning

Britisk politik over for de skandinaviske forsvarsproblemer i perioden 1945-49 blev i stigende grad til i et kompliceret samspil mellem egne sikkerhedsinteresser i området, interessen i et atlantisk forsvarssamarbejde, U.S.A.s interesser i såvel Skandinavien og Nordatlanten og endelig inter-skandinavisk politik.

Fra slutningen af 1947 var det den britiske regerings overordnede målsætning at knytte U.S.A. så fast som muligt til Vesteuropa militært set. De britiske interesser i Skandinavien blev derfor underordnet Atlantpagtmålsætningen og behovet for i videst muligt omfang at koordinere britisk og amerikansk politik, også over for Skandinavien. Disse hensyn modificerede i nogen grad den grundlæggende Skandinavienpolitik, som var at mobilisere områdets forsvarsressourcer mest muligt gennem et arrangement, der omfattede den eneste regionale militærmagt af betydning, Sverige, og som på en eller anden måde også var knyttet til vestmagternes forsvarssamarbejde. Hankey-planen var det mest signifikante udtryk for denne målsætning. Den britiske grundholdning over for Skan-

144. Achesons referat. DS 840. 20/2-1149.

145. Et telegram til Washington-ambassaden blev aldrig afsendt. Se FO 371/77400.

146. Tel. fra Ministry of Defence til B.J.S.M. i Washington, 10. februar 1949. FO 371/77394.

147. Notitser af Jebb og Sargent 18. februar 1949. Ibid.

dinavien var desuden præget af en ægte forståelse for områdets vanskelige position mellem øst og vest og en erkendelse af, at vestmagternes muligheder for at give troværdige sikkerhedsgarantier var begrænsede.

En anden begrænsning for den britiske politik var, at U.S.A. ikke helt delte synet på Sveriges militære betydning, men i højere grad interesserede sig for Danmarks og Norges mulige bidrag til Atlantpagten med hensyn til sikringen af forbindelserne tværs over Atlanten. I forholdet til Sverige brugte amerikanerne mere stok og mindre gulerod, end den britiske regering fandt klogt.

En tredje og i sidste instans afgørende begrænsning af den britiske politik lå i de skandinaviske landes indbyrdes uenighed. De norske ledere var af indenrigspolitiske grunde imod at acceptere en ordning, der gav Sverige fordele, som Norge ikke ville kunne få – dette til trods for de væsentlige objektive forskelle, som der vitterlig var mellem Norges og Sveriges position. Både den første og den anden Hankey-plan blev lagt til side for ikke at gøre tingene vanskeligere for den norske regering. Den britiske politik kom derfor aldrig op imod, hvad der ville have været Hankey-planens »ildprøve«, nemlig den svenske stillingtagen til ideen om en sammenkædning af skandinavisk og atlantisk forsvar. Det kræver ingen dokumentation at slå fast, at den svenske reaktion ville have været et kategorisk nej. Selv den britiske minimums-koncept som formuleret i den anden Hankey-plan var baseret på et samarbejde mellem de skandinaviske og vestlige militærstabe, en tanke, som blev klart afvist, da Norge fremførte den under Københavns-forhandlingerne som *sin* minimumsbetingelse for at gå med til et fritstående skandinavisk forsvarsforbund. Der var således, selv om den ikke blev åbent demonstreret, en grundlæggende uoverensstemmelse mellem britisk og svensk politik, som gjorde mange af de britiske overvejelser til en lidt futitl eksercits. Så viste den amerikanske koncentration om Norge og Danmark sig mere realistisk.

Denne konklusion omfatter ikke alle situationens hypotetiske muligheder. Under forhandlingerne i januar 1949 foreslog den svenske regering, at man sluttede et forsvarsforbund uden at søge vestlig forhåndsgodkendelse; tanken blev støttet af den danske regering, men afvist som værende alt for risikabel fra norsk side. Hvad ville den britiske og amerikanske reaktion have været, hvis de norske betænkeligheder var blevet overvundet, og et fritstående forsvarsforbund var blevet præsenteret som et *fait accompli*?

Svaret herpå er ikke ligetil. Under alle omstændigheder ville der have været skabt en radikalt forskellig beslutningssituation for vestmagterne. I stedet for at blive stillet over for det »lette« valg mellem et fritstående

forsvarsforbund og dansk-norsk deltagelse i Atlantpagten, ville de i så fald være blevet tvunget ind i det langt vanskeligere valg mellem at acceptere (og støtte) forbundet eller at forkaste det totalt og dermed forskertse eventuelle samarbejds muligheder i fremtiden. Hvis vestmagterne kunne være blevet overbevist om det seriøse i forehavendet og om det umulige i at spille på inter-skandinavisk uenighed, er det vanskeligt at se, hvorfor de ikke skulle have været interesserede i at give i det mindste en vis bistand, f.eks. i form af favorable våbenaftaler, og dermed gøre en dyd ud af nødvendigheden. Tendenser i både britisk og amerikansk politik i januar-februar 1949 støtter denne antagelse. Selv om den endelige løsning var den, der svarede bedst til deres præferencer, afsløredes her en sådan potentiel fleksibilitet, at en delvis positiv holdning til et skandinavisk forsvarsforbund uden formel eller reel tilknytning vestpå absolut lå inden for mulighedernes ramme. Der er to yderligere indikationer herfor: For det første var Sverige under forhandlingerne villig til at akkviescere i særlige ordninger for de nordatlantiske områder, d.v.s. Færøerne og Grønland. Vestmagterne ville altså kunne have fået deres minimums-interesser tilgodeset. For det andet er det en kendsgerning, at Sverige *ikke* blev »straffet« for sin »stædige« fastholden ved neutraliteten, men fortsatte med at få leveret avanceret militærudstyr fra Storbritannien og U.S.A. på de hidtidige betingelser.

Den reelle hindring for et skandinavisk forsvarssamarbejde i 1948-49 var derfor ikke Storbritanniens eller U.S.A.s modstand, men snarere det forhold, at de skandinaviske lande selv var ude af stand til at enes om betingelserne herfor, og særlig om form og indhold af en eventuel tilknytning til det atlantiske forsvarssamarbejde.

I HISTORIE XIII, 3, s. 72-164 bragtes en del oppositionsindlæg vedrørende nye disputatser; i fortsættelse heraf bringes på de følgende sider nye oppositionsindlæg, nemlig Erik Ulsigs mod Jens E. Olesens »Rigsråd, Kongemagt, Union 1434-1449« samt Tage Kaarsteds mod Palle Roslyng-Jensens »Værnenes politik – politikernes værn«; i forbindelse med sidstnævnte bringes ligeledes en kommentar fra fhv. minister Frode Jakobsen. Endvidere fortsættes og afsluttes diskussionen mellem Hans Kirchhoff og K. B. Andersen, der tog sin begyndelse med K. B. Andersens indlæg mod Hans Kirchhoffs disputats »Augustoprøret 1943«.

Rigsråd – Kongemagt – Union 1434-1449

Den 29. august 1980 forsvarede Jens E. Olesen på Århus Universitet sin disputats: Rigsråd – Kongemagt – Union. Studier over det danske rigsråd og den nordiske kongemagts politik 1434-1449 (Skrifter udg. af Jysk Selskab for Historie nr. 36, 1980). De officielle opponenter var professorerne fil.dr. Erik Lönnroth, Göteborg, og dr.phil. Erik Ulsig, Århus. Sidstnævntes opposition bringes med kun små ændringer, men med supplerende noter. Over for læseren kan der måske være grund til at pege på, at en opposition ikke er en anmeldelse i almindelig forstand, og at der er to opponenter. Det betyder, at den enkelte opponert i udstrakt grad kan udtage blot dele af disputatsens emne til nærmere diskussion.

Jens Olesens disputats søger at udfylde et hul i den danske senmiddelalderforskning. Kr. Erslev har som bekendt behandlet dronning Margrethes og Erik af Pommerns regeringstid (altså perioden 1375-1439) i sine grundlæggende arbejder om disse regenter, Henry Bruun har suppleret med en række afhandlinger, William Christensen har behandlet forholdet mellem Unionskongen og Hansestæderne 1439-66 og Dansk Statsforvaltning i det 15. årh. Fra svensk side foreligger en omfattende forskning omkring unionen og da specielt for perioden efter 1434 med det svenske oprør imod Erik. Men der har ikke foreligget nogen monografi over Christoffer af Bayerns regeringstid, og ej heller væsentlige studier over det danske rigsråd i det 15. årh. Artiklen i Kulturhistorisk Leksikon 1969 véd således om rigsrådet kun at henvise til Arups, Erslevs, Aksel E. Christensens og Poul Johs. Jørgensens almindelige fremstillinger.

Årene 1434-39 så sammenbruddet af Eriks kongemagt med Kalmarmødet i sensommeren 1436 som den afgørende og centrale begivenhed. Det danske og det svenske rigsråd satte skarpe grænser for Eriks politik, og slutfacit blev hidkaldelsen af den nye konge, Christoffer. Vi fik ifølge den hidtidige forskning efter »systemskiftet« et rigsrådsstyre med Christoffer som en intetsigende topfigur. Jens Olesen har klart ret i, at denne enkle vurdering trænger til nuancering. Der er så absolut plads til og behov for en disputats med det af Jens Olesen valgte emne.

Bogen er præget af flere *unoder*, et punkt i min opposition, som ligeså godt kan overstås først. Værst er medtagelsen af så mange unødvendige detaljer. Endvidere skæmmes afhandlingen nogle steder af en underlig form for overflødig bevisførelse, ofte i form af en mærkelig bagvendt sprogbrug, samt af en del kedelige sjuskefejl.

Det er jo en omfattende bog, og umiddelbart kan det forskrække en middelalderhistoriker, at der kan skrives så meget om 15 års dansk politik. Det er da også sikkert, at der er meget i bogen, som uden skade kunne være kortet. Det er muligt, det er opponentens fejl, at han ikke finder en detaljeret gennemgang af alle politiske forhandlinger særlig nødvendig eller interessant for forståelsen af det angivne hovedproblem, det danske rigsråd og den nordiske kongemagts politik. Men det er sikkert, at adskillige detaljer i forbindelse med møder, f.eks. oplysninger om mindre vigtige personers tilstedeværelse, burde være udeladt. Jeg skal tage to eksempler i forbindelse med adelsmanden Mogens Gøye, en person jeg skal vende tilbage til en enkelt gang senere. Lad mig derfor begynde med kort at præsentere ham.

Mogens Gøye var lollik. Hvis man nøjes med groft at dele adelen i høj- og lavadel, placerer Mogens Gøye sig et sted på grænsen. Hans anden kone var imidlertid af god familie, enearving til det store sjællandske gods Gisselfeld, og Mogens selv en administrativ begavelse, som kong Erik i sine sidste år i Danmark 1434-38 kunne bruge som kammermester og slotshovedsmand på København, to jobs, som havde en naturlig sammenhæng, og også siden kunne høre sammen. Ved magtskiftet 1439 holdt Mogens Gøye længe fast ved kong Erik, men pensioneredes endda med et len, Jungshoved, omend det var det mindste slotslen (hvis det overhovedet kan betegnes som et sådant), man kunne finde. Hvad nu end årsagen kan have været (men det må vel have været mandens dygtighed, hans kones gods, evt. en passende alder), var Mogens Gøye ikke uden betydning i 1440'erne. Det oplyses i bogen (s. 190), at han 9/8 1441 sammen med ærkebisp Hans Laxmand og rigsråden Ove Lunge bød de hollandske forhandlere velkommen, og at han 14/3 1442 sad i et sjællandsk seksmandsnavn til afgørelse af en ejendomssag. Ganske vist var han kun sjettemanden, men de fem andre bestod foruden af Roskildebispens af fire andre rigsråder. Allerede 1444 var han atter »rigtig« lensmand, nemlig på Nykøbing, dvs. ikke langt fra hans lollandske privatgods. Efter tronskiftet 1448 blev han endelig ridder.

Selv om Mogens Gøye ikke optræder som rigsråd i Jens Olesens afhandling – jeg skal senere diskutere, om han blev det efter 1448 – finder jeg det rimeligt, at de her citerede oplysninger er medtaget i et værk, der

så klart, som nærværende gør det, tilsigter at give en meget bred og fyldig skildring af den behandlede 15-års periode.

Derimod er der som sagt to oplysninger, som er overflødige. På s. 128 kommenteres den politiske situation i vinteren 1440, hvor et hovedproblem givetvis har været at nå til en afklaring af forholdet til hertug Adolf, og som april måneds forløb skulle vise, at beslutte sig til at vælge rigsforstanderen Christoffer til kongen Christoffer. Konkrete oplysninger om, hvad rigsråd og rigsforstander lavede den vinter, mangler i øvrigt. Blot ét brev af 14. februar kaster lidt lys, idet det viser, at 2 bisper og 4 adelige rigsråder fra helt forskellige landsdele opholdt sig i København. Dette forhold kan med rimelighed tages som udtryk for, at »regeringen« opholdt sig i København, og med den bredde, som skildringen anlægger, finder jeg det en rimelig oplysning at medtage. Men hvorfor skal vi med samme have at vide, at Mogens Gøye og Anders Hack var i byen? Og at prioren af Antvorskov måske var i byen?

At Mogens Gøye var i byen havde nemlig simpelthen (hvad der ikke fremgår af fremstillingen og heller ikke vedkommer den) private årsager, han skulle ordne en arvesag med rigsråden, skåningen Jens Grim.

Når det yderligere tilføjes, at prior Bent Pedersen kan have været til stede ved »rådsmødet«, idet han 17. februar var i Ringsted, bliver læseren fristet til at konstatere, at han den 14. februar såmænd nok var i Antvorskov, hvor han boede. Eller til at gætte på, at rigsråden Ove Lunge, som var sjællænder, også kan have været til stede på »rådsmødet«! Det er en underlig og overflødig form for argumentation, selv om læseren denne gang slipper for at få den i den af forfatteren yndede bagvendte form. »Det kan ikke udelukkes, at prior Bent osv.«

Den anden helt overflødige oplysning omkring Mogens Gøye findes s. 215 og synes mig endnu værre, en mikstur af kildereferat og stofophobning. Forfatteren ønsker at oplyse, at ærkebispens var i København oktober 1442, og det gøres bl.a. ved at anføre det ene af kildestederne herfor som følger: og 16/10 blev foruden Oluf Axelsen [denne var rigsråd], Erik Niensens sønner Anders og Erik, den retslærde og gejstlige doktor Knud Mikkelsen, Niels Lauridsen (Kabel af Tåstrup), Mogens Gøye og Henning van Hagen anmodet om at medbesegle et brev!

Tilsvarende overflødige oplysninger belaster noterne. På forhånd er disse meget vanskelige at bruge. Forkortelsestegnene er besværlige at huske, og når et notetegn dækker f.eks. 15 linier i fremstillingen og indeholder henvisninger til 5 værker, kan læseren ofte ikke vide, hvilken kildehenvisning der dokumenterer hvilken information i teksten. Dette synes mig imidlertid tilgiveligt. Jens Olesen har prisværdigt ønsket at give

en meget omfattende dokumentation, og at noterne af sparehensyn er blevet, som de er, er forståeligt. Men hvorfor så belaste noterne med helt overflødige kildesteder? S. 182 fortælles, at »Gert Bryske, som var hovedsmand på Næsbyhoved, døde 1441 28/7«. I den tilsvarende note er der seks henvisninger! I betragtning af at både person og len optræder i bilagene og deres noter (som ganske vist er de vanskeligste at bruge), kan der ikke være behov for seks henvisninger. Da jeg læste, ville jeg godt vide kilden på Gert Bryskes dødsdag, men opgav efter at have konstateret, at to af kildehenvisningerne drejede sig om, hvad Gert Bryske lavede i 1440! Hvad skal læseren med disse supplerende henvisninger?

Jeg skal herefter lade punktet om overflødige detaljer ligge, men der er mange, og de belaster fremstillingens læselighed og noternes tilgængelighed. Sjuskefejlene vil der blive bragt eksempler på senere i forbindelse med de emner, der tages op til nærmere debat.

Hovedsigtet med afhandlingen fremgår af det indledende afsnit, betitlet *Problemstillinger og Sigte*. Undersøgelsen gælder primært det danske rigsråds politik, herunder de enkelte rådets holdning og eventuelle grupperinger inden for rådet. Videre gælder undersøgelsen kongemagtens politik, især en kongelige unionspolitik. Idet det drejer sig om rigsråd i forhold til kongemagt og de to institutioner i forhold til de samme situationer og magtfaktorer og – kan man tilføje – på grundlag af det samme kildemateriale, må afhandlingen nødvendigvis behandle både rigsråd og konge. Det bliver præses' hovedtese, at flertallet i det danske rigsråd var stærkt interesseret i opretholdelsen af den nordiske union, og den nordiske politik kommer til at indtage en fremtrædende plads i afhandlingen. Bogens titel, Rigsråd-Kongemagt-Union, studier over politik, er en dækkende titel.

Det forekommer mig imidlertid, som om præses for så vidt sigter bredere, end han har anført i indledningen; at han har ønsket at give en hel Danmarkskrønike for den behandlede periode, en håndbog i alt, hvad der kan siges bare at berøre dansk politisk historie. Dette viser sig dels i et par af kapitlerne i afsnit V, især vedrørende møntvæsen og kongens almindelige privilegiebreve til klostre og hospitaler, dels ved den grundige medtagen af oplysninger om alle mere betydningsfulde personer i riget (som tidligere omtalt f.eks. om Mogens Gøye). Således er alle uddelinger af ridderslag søgt fastslået. Den meget brede fremstilling hænger sammen med en øjensynlig stofglæde hos forfatteren, men denne begejstring for alt, hvad der hører Christoffers tid til, medfører, som anført, medtagelse af detaljer, som er aldeles ligegyldige.

I sammenfatningen fremhæves med rette resultaterne vedrørende det danske rigsråd og unionen. Når det danske råd i 1436 i Kalmar svigtede kong Erik, var der tale om realpolitik, kongens svenske politik var blevet en belastning for unionen, rådet støttede derfor svenskerne, men først efter svensk garanti for danske godsinteresser i Sverige. Da kong Erik fortsatte sin politik og i øvrigt ved sin arbejdsvægring var på vej til at sætte Danmarks styre ud af funktion, blev han fyret. Under Christoffer og rigsrådet brugte dansk politik over for Sverige, Gotland, Baltikum nok andre midler end kong Erik i hans velmagtsdage, men målet var fortsat at kontrollere unionen, at forbedre danske udfoldelsesmuligheder, blot det kunne ske uden åben konfrontation med det svenske aristokrati. Dette var ikke kun kongelig politik, det danske rigsråd – eller i hvert fald dets flertal – havde (med Jens Olesens ord) overtaget flere af Erik af Pommerns mål.

Denne hovedtese gennemføres med megen energi og lærdom. Og til yderste konsekvens, som når forfatteren hævder, at uanset hvilken opfattelse de forskellige råder havde i 1448, var hensynet til unionen det centrale. Efter læsning af bogen forekommer hovedtesen indlysende, selvfølgelig fremmede det danske rigsråd dansk politisk indflydelse i Sverige.

Afhandlingen tager sit udgangspunkt i rigsrådet og ikke i kongen, hvilket er naturligt, når studiet gælder den periode, hvor rådet – ifølge de fleste historikere – gennemførte et systemskifte for herefter at dominere over for en konge, hidkaldt fra et fjernt, fremmed land.

Det er en af afhandlingens fortjenester, at den viser, at Christoffer udmærket var i stand til at optræde selvstændigt eller i hvert fald forsøgte herpå, og at centraladministrationen udbyggedes. Undervurderingen af Christoffer (som dog for nylig er brudt af Telma Jexlev)¹ har nok i høj grad været et resultat af hans regeringstids meget beskedne længde og, som Telma Jexlev fremhæver, af det kongeportræt, der også pryder denne bog (s. 116). Også vurderingen af, hvad Erik af Pommerns afsættelse betyder, er vist en del ændret i forhold til den dominerende opfattelse. Udgangspunktet formuleres s. 6: »Det må fremhæves, at det danske rigsråd i anden halvdel af Erik af Pommerns regeringstid var blevet en jævnbyrdig modpol til kongemagten«, og s. 16 sammenfattes: »Rigsrådets større inddragelse i rigsstyrelsen og tilslutning til kongens politik

---

1. Se Festskrift til Johan Hvidtfeldt, s. 209-19. Jf. også Niels Skyum-Nielsen: *Ærkekonge og Ærkebiskop* (Scandia 23, 1955-56).

mod besiddelse af slotte og len konsoliderede rigsrådet som institution i samfundet«. Med dette udgangspunkt kan Kalmarmødet i 1436 og de følgende begivenheder ikke blive noget systemskifte, men blot et politisk nederlag for kongen. I den afsluttende sammenfatning findes vist kun tre bemærkninger vedrørende forfatningsmæssige forhold. Det siges, at danskerne (efter 1434) efter svensk forbillede »naturligt måtte ønske råds-konstitutionalismen gennemført i højere grad« (s. 426), at rigsrådet i Christoffers tid fastholdt den ved tronskiftet 1439 erhvervede magtposition (s. 431), og at rådsinstitutionen (i det 15. årh.) p.g.a. den almindelige aristokratisering havde fået større betydning (s. 432).

Så vidt det kan ses, betegner præses' lidt vage formuleringer et brud med den almindelige opfattelse. Men det hører ikke til afhandlingens fortjenester at have underkastet *problemet kongerigsråd* nogen nærmere analyse.

Jeg skal trække to punkter frem, som kunne have været undersøgt: 1) betegnelsen for rådet og 2) rådets kompetence. Endvidere skal jeg senere diskutere: 3) lenspolitikken (jf. bilag II) og 4) medlemskab af rådet (jf. bilag I).

1. *Betegnelsen for rådet.* Aksel E. Christensen har fremhævet det politisk signifikante i, hvorvidt rådet betegnes som kongens råd eller rigets råd.^{1a} Jens Olesen tilslutter sig synspunktet for Valdemar Atterdags tid (s. 1) og bruger det i forbindelse med Erik af Pommerns afsættelse. I indkaldelsesbrevet af 1438 27/10 til Christoffer af Bayern betegnede råderne sig som regni Dacie consilarii, »hvad der vidner om deres nye magtstilling«, hedder det s. 89. Og der sammenfattes s. 114: »Forhandlingerne og aftalerne i Lübeck 1439 fastslog rådets position. Titlen det danske rigsråd kommer fra denne tid hyppigt i brug, hvad der vidner om, at råderne ... nu trådte frem overbevist om egne rettigheder«.

Udtrykket det danske rigsråd er dog meget uheldig valgt af præses, jeg ved ikke af, at det forekommer andre steder end i historiske afhandlinger. Datiden skriver i reglen rigens råd af Danmark eller blot rigens råd, des rikes rad (redere) van/to Denemarken, eller blot des rikes rad (redere).² Benævnelsen Danmarks riges råd forekommer først på Christian I's tid, formentlig efter svensk forbillede.³

1a. Kongemagt og Aristokrati (1945), s. 224 og i Scandia 1951, s. 55.

2. Ordet råd kan både være ental og flertal, jf. de plattyske termer.

3. Det er forkert, når Aksel E. Christensen (Scandia 1951, s. 55) mener, at denne benævnelse kommer i brug straks efter Kalmarmødet 1436, og forvirrende, at Anna Hude i

Men pomp er der over rådets breve i 1439, det hedder: des rikes to Dennemarken vulmechtigen rade (aftalen med hertug Adolf), des rykes van Dennemarken redere (aftalen med de vendiske byer), des rykes rad van Dennemarken (klageartiklerne til kong Erik), de gemene ryke rald to Denemarken (brev til Danzig; senere i brev hedder det: consilarii regni Dacie).⁴ Hvorfor denne kraftige pointering i 1439 af rådets status?

Ja, rigsrådet kunne jo ikke så godt blot betegne sig selv som rigsrådet, enhver modtager af et sådant brev måtte stille spørgsmålet: hvilket rigsråd? Ej heller kunne rigsrådet betegne sig som kong Erik råd, eftersom det lige havde afsat ham, og hertug Christoffers råder var de ikke, før denne blev rigsforsander, hvad han næppe var legalt, førend han blev hyldet i København i slutningen af juli (Jens Olesen, s. 118)^{3a} Allerede 12. september betegner Christoffer, Danmarks riges rigsforsander, derimod Otte Nielsen som »vor råd« og forlener ham med Kalø »efter vort råds råd«.

Selvfølgelig er anvendelsen af betegnelsen rigens råd af Danmark (eller tilsvarende oversættelse til tysk) vidnesbyrd om rådets position i 1439. Rådet havde jo gjort oprør mod kongen. Men hvis vi følger terminologien op igennem Christoffers tid, tror jeg ikke, at der er ændringer at spore i forhold til praksis under kong Erik. I omtale kunne rådet meget vel under begge regenter betegnes som rigsrådet, men breve på den danske statsmagts vegne udstedtes under begge regenter af kongen (hvad enten han er til stede eller ej) »med vort råds råd«, eller hvis man ville være meget højtidelig »med vort (og) rigens råds råd«, evt. af kongens udsendte befuldmægtigede råder og sendebud. Hvis ordet Danmark sattes sammen med ordet rigsråd, var det formentlig oftest for at undgå forveksling med kongernes svenske og norske råd(er).

Konklusion: terminologien kan ikke bruges til at bevise nogen forfatningsmæssig ændring i rådets stilling fra Eriks til Christoffers tid, ja ikke engang til at demonstrere øget politisk styrke for rådet. At rådet under oprøret i 1439 og atter under interregnet i 1448 betegnede sig som rigens råd af Danmark er derimod klart, det kunne ikke godt gøre andet.

2. *Rådets magt og kompetence.* Som før nævnt karakteriserer Jens Olesen rådet i anden halvdel af Eriks regeringstid som en jævnbyrdig modpol til

---

Aktstykker vedrør. Erik af Pommerns afsættelse (1897/1971) konsekvent og højtideligt omtaler rådet med denne betegnelse.

3a. Brevet til Danzig er dog udstedt ved denne lejlighed.

4. Jahn: Unionshist., s. 509-11; Hanserecense 2. r. II, nr. 306; Hude: Aktstykker, nr. 4; Hanse recess. 2. r. VII, nr. 466.

kongemagten og som en god repræsentation (både dets gejstlige og verdslige medlemmer) for dansk aristokrati, en økonomisk velstillet, erfaringsrig og veluddannet forsamling, indbyrdes beslægtet og besvogret og med en militær magtposition ved besiddelsen af slotslenene.

Det er en skildring (så kortfattet og skitseagtig den er), som gør det forståeligt, at rådet var i stand til at overtage den politiske magt 1436-39. Til gengæld forekommer grunden til, at det afsatte kongen, mig mindre klar i præses' fremstilling. Det hedder afsluttende s. 116, at Eriks manglende interesse for danske forhold og hans svenske politik førte til hans afsættelse. Af hensyn til egne forhold og unionsforbindelsen svigtede rådet den hidtil førte udenrigspolitik over for Holsten og de vendiske stæder. Eftersom Jens Olesen netop har æren af at have påvist, at det var de østdanske råder med interesser i Sverige, som holdt fast ved kong Erik af hensyn til unionens bevarelse, er det imidlertid svært at se, hvorfor de mere vstdanske råder skulle have afsat ham af hensyn til unionen.

Men hvad dækker ordet egne forhold over? Utilfredshed med Eriks almindelige styrelse og hans hævdelte af arvekongedømmet? I og for sig kunne rådet vel ikke, med den position det allerede havde, have meget at indvende imod Eriks styre. Men som præses påpeger, var afsættelse af regenter et tidens træk, og man kan vel sige, at Erik begik politisk selvmord?

Går vi til Christoffers tid, er det (især hvis man med Jens Olesen accepterer rådets betydning allerede før 1436) svært at se, hvilke følger rigsrådets nye magtstilling fik for Danmarks indre styre. Præses citerer på afhandlingens første side Erslev for denne bemærkning,⁵ men når egentlig ikke meget videre end Erslev i denne henseende. I pagt med vor tid er dog hans forståelse for, at landefredsforordningerne var rettet mod bønderne, hvor Erslev især ser dem som et udtryk for konges og kirkes omsorg for retssikkerheden.

Kongevalgssituationen 1448 gav rigsrådet mulighed for at aftvinge den nye konge en (foreløbig) *håndfæstning*, før han i Viborg fik bekræftelse på sin kongeværdighed. Præget af den øjeblikkelige situation var (som Jens Olesen fremhæver, s. 394) to paragraffer rettet imod udlændinge. Men langt vigtigere til en bestemmelse af relationen konge-rigsråd er de paragraffer, som fortæller, hvilke kongelige handlinger, der krævede rigsrådets samtykke eller råd. Det var ønskeligt, om præses havde læst disse paragraffer mere omhyggeligt (s. 393f.), det er jo simpelthen første gang, vi får forfatningsbestemmelser om rigsrådets kompetence.

5. Danmarks Riges Historie II, s. 484. Jens Olesen s. XI.

Der skelnes i håndfæstningen skarpt mellem samtykke af hele rådet (gælder for krig og landeskat, § 5 og 10), samtykke af mestedelen af rådet (gælder for mærkelige ærinder som vedrører kronen, § 6a) og så bare »råd« (gælder pantsættelse eller afhændelse af kronens ejendom, holde og regere vor gård og stat, forlening af slotte, § 8-9 og 6b). Jeg skal tilføje, at terminologien er forbavsende konsekvent af et middelalderligt diplom at være.⁶

Inden bestemmelserne vurderes nærmere, skal jeg påpege, at når kongen ikke måtte foretage mærkelige ærinder, som vedrørte kronen uden mestedelen af rådets samtykke, så betyder udtrykket det, det siger: mærkelige, dvs. vigtige, og ikke som præses får det til: alt hvad der angår kronen (s. 393 l. 2-3 fra neden)!

At rigsrådet lagde stærkest vægt på at kontrollere krig og ekstraskatter (NB: ingen krig mulig uden ekstraskat) og derefter på gummiparagraffen om de mærkelige ærinder, kan ikke undre.

Jeg mener, at de præcise formuleringer i håndfæstningen kan bruges til at kaste lys over den foregående periode. Det kan undersøges, i hvilken udstrækning de stemmer med praksis før 1448 og før 1439. Med andre ord, er der tale om bestemmelser eller praksis af gammel dato eller om innovationer?

Rigsrådet var under en eller anden form, som ikke skal diskuteres her, efterkommere af rigets bedste mænd.⁷ Håndfæstningerne af 1320, 1326 og 1376 fastslår, at kongen ikke må påbegynde krig uden *consilio et consensu* (råd og samtykke) af prælaterne og rigets mægtige. Der kan ikke være tvivl om kontinuiteten frem til 1448. Men det er da rigtigt, at Erik af Pommern ikke har undertegnet nogen håndfæstning, og eftersom vi ikke har bevaret nogle krigserklæringer fra ham, står det andre frit for at hævde, at han har kunnet gøre, hvad han ville.

Bestemmelsen om landeskatterne (hjælp, bede) er derimod for så vidt af nyere dato. De nævnte håndfæstninger indskrænker sig til at afskaffe en række af kongerne indførte særskatter, og om end aftalerne i 1340 mellem Valdemar Atterdag og de holstenske grever som en selvfølge

6. Den eneste variation er, at samtykke i § 5 og 10, som gælder hele rådet, kaldes fuldbyrdd og vilje, men i § 6a, som gælder mestedelen af rådet, kaldes (måske lidt afsvækkende?) fuldbyrdd og tilladelse.

7. Se Kr. Erslev: *Rigets »bedste Mænd«*, Danehof og Rigsrådet. Hist. Tidsskr. 7. r. V, s. 365-87. Endvidere Palle Guldbrandsen: *De centralpolitiske forsamlinger i Danmark 1250-1326* (utrykt speciale, Århus 1978).

regnede med, at befolkningen betalte en bede, en ekstraskat, var ekstraskatterne netop i princippet beder, dvs. kongen skulle bede befolkningen om dem på tinge. Derimod tror jeg, man skal hæfte sig ved loven af 1396, som blandt meget andet bevilgede en kraftig hjælp. Den var blevet lovet i alle lande, dvs. på alle landsting, men forordningen som helhed betegnes som udstedt i Viborg efter aftale mellem dronning Margrethe og kong Eriks råd og mænd. Den videre forbindelse op til 1448 udgøres af et tilfældigt brev fra 1430.⁸ Selv om brevmodtageren er norsk, gælder brevets generelle formulering også for Danmark. Brevmodtageren fritoges af sit gods og sine len for al kongelig afgift og regnskab undtagen »hvad hjælp som vi skulle have af rigerne efter menige rigens råds tilladelse«. Formuleringen ligger tæt på 1448-håndfæstningens.

Bestemmelsen om »mærkelige ærinder kronen vedrørende« vil der kunne findes mange breve på fra hele første halvdel af det 15. århundrede. Jeg lader Kalmar 1397 ligge og peger på, at alle Eriks traktater med fremmede magter (forbundet med Polen 1419 og med 7 hansestæder 1423 og fredsslutningerne med både hertug Adolf og de vendiske byer i 1435)⁹ er afsluttet med råd og fuldbyrd, consilio et consensu, eller vilje og fuldbyrd, (freden med de vendiske stæder endda med vilje og fuldbyrd og efter »hete«¹⁰ og råd) af vore råder eller vort råd evt. plus mandskab. Christoffers forlening til Adolf i 1440 på Slesvig på samme vis.¹¹ Endvidere kan udpilles f.eks. Eriks brev 1420 om dronning Philippas livgeding med »vore rigers råd, samtykke og fuldbyrd, der her nu hos os er« (de fleste af beseglerne er rigsråder)¹², og hans aftale 1416 med Roskilde kapitel om København »med vort råds samtykke af Danmark, Sverige, og Norge som da nærværende var«.¹³

Rigsrådets position fremgår endvidere kraftigt af breve udstedt af fremmede, som når hertug Vartislavs af Stettin 1410 lover dronning Margrethe og rigens råd af Danmark at betale 4000 mr.,¹⁴ eller når slottet Nordborg på Als i 1410 skal overlades til kong Erik, men hvis både han og dronning Margrethe dør, da til rigens råd af Danmark.¹⁵

Vedrørende afhændelse af »rigens slotte, len eller rente« findes også

8. Dipl. Norveg. XI, nr. 149. Jf. Kr. Erslev: Erik af Pommern (1901), s. 457.

9. O. S. Rydberg: Sveriges Traktater III passim.

10. Dvs. påbud.

11. A. Huitfeldt IV, s. 644. Se Jens Olesen, s. 137.

12. Svenskt Diplomatarium från 1401, nr. 2792.

13. Københavns Dipl. I, nr. 101.

14. Rep. Dipl. 5167.

15. Jahn: Unionshist., s. 494.

adskillige breve.¹⁶ Dronning Margrethes store godsgave til Vor Frue kloster i Roskilde 1397, Eriks gave til Maribo kloster i 1416, Christoffers gave til Otte Nielsen Rosenkrantz i 1445 på oprøreren Henrik Tagesens del i Bjørnholm, ja endog det store mageskifte af jordegods mellem kong Erik og Jørgen Rud i 1429 er alle foretaget med vort råds råd.

Om kong Erik »holdt sin gård og stat« med rigens råds råd er nok mere tvivlsomt, i hvert fald brugte han jo sine egne hofmestre i stedet for tidligere tiders droster. Men det skal dog påpeges, at alle hofmestrene var medlemmer af rådet og af højadel. I øvrigt påberåbte kong Erik sig ofte råd af rådet i tilsyneladende småsager, jeg nævner i flæng byprivilegium til København 1422 (hvori der ganske vist var politisk sprængstof), privilegium til Malmø 1429, hvorefter dets borgmestre må bære guld og forgyldt, og påbud 1419 om, at Århus skal sende 3 mand til at grave ved Flensborgs befæstning.¹⁷

Ved en foreløbig sammenfatning af sammenligningen mellem bestemmelserne i håndfæstningen af 1448 og styrepraksis skal jeg konkludere, at praksis allerede under Erik af Pommern stemmer fortræffeligt med bestemmelserne. Kronens mærkelige ærinder blev udført med rådets vilje og fuldbyrd, de noget mindre væsentlige sager blev behandlet efter rådets råd, mens rutinesager som privilegiestadfæstelser i reglen ikke vedkom rådet.

3. Og hermed er vi nået frem til § 6 B i 1448, dvs. til *lenspolitikken*: »Item skulle vi ingen slotte forantvorde uden efter rigens råds råd«. Ingen, der kender noget til Erik af Pommerns afsættelse, kan være i tvivl om, at her står vi over for en kontroversiel bestemmelse. Om Christian I altid efterlevede den, skal jeg lade være usagt. Vedrørende Christoffer følgende:¹⁸ hans forlening til Otte Nielsen på Kalø 12/9 1439 angives foretaget efter vort råds råd og aftalen med Aksel Pedersen Thott om Varberg 18/1 1441 ligeledes; men der kan ikke sluttes meget fra disse særtilfælde. Til gengæld er der intet anført i forleningsbrevet til Hans Laxmand 13/10 1442 på Lindholm om rådets deltagelse. Ved en betragtning af Jens Olesens lensmandsliste vil jeg nok vurdere, at rådet i meget høj grad bestemte, hvem

16. Molbech og Petersen: Udvalg af Diplomer, s. 69; Rep. Dipl. 5606; K. Barner: Familien Rosenkrantz I, Dipl. s. 71; Rep. Dipl. 6407.

17. Københavns Dipl. I, nr. 113 (efter vort råds råd, dem vi nu ved have); Rep. Dipl. 6394; Hübertz: Aktstykker vedkommende Århus I, nr. 9, jf. Erslev: Erik af Pommern, s. 111.

18. K. Barner: Familien Rosenkrantz I, Dipl. s. 66; Rep. Dipl. 7152; Dipl. Dioc. Lund. III, nr. 241.

der fik lenene, men noget formelt krav herom synes efter brevet til Hans Laxmand at dømme ikke at have foreligget på Christoffers tid.

At Erik af Pommern i vid udstrækning foretog sine forleneringer temmelig suverænt, er der vist ikke tvivl om. Jeg skal her se helt bort fra problematikken omkring de udenlandske herrer, Eriks slægtninge fra Pommern. I kroningsbrevet i Kalmar 1397 var kongens kontrol med slottene et hovedpunkt, efter oprøret i 1434 kæmpede han for sin fri dispositionsret over de svenske slotte, ved dommen mellem kongen og svenskerne 18/10 1435 (12 dommere, 4 fra hvert rige) udtaltes, at Erik skulle forlene de svenske slotte efter det svenske rigsråds råd, men hvis parterne ikke kunne enes, som hans samvittighed bød ham. Kildedstedet turde i øvrigt være excellent til belysning af, hvor langt et råd forpligtede kongen og dermed til forståelse af forskellen mellem råd og samtykke.¹⁹

Hvad Eriks forleneringer i Danmark angår, citerer præses (s. 122) Aksel E. Christensen for, at de bevarede lensbreve intet indeholder om rådets medvirken. Der er nu næppe bevaret mange sådanne, så lad os i stedet betragte afhandlingens lensmandsliste og ud fra den vurdere, hvad der skete 1439.

Det er imidlertid nødvendigt at gøre et sidespring og først betragte lensmandslisten (bilag II) per se. Det er en af bogens fortjenester, at den bringer denne liste. Det skulle være unødvendigt at fortælle, hvor vigtige slotslenene var i det 15. århundrede, og det er helt klart, at lensmandslisten for de danske slotte for hele århundredet længe har været et desideratum. Som det hidtil har været, har Traps Danmark været den håndbog, man har måttet benytte. At Jens Olesen simpelthen ikke har kunnet undgå at lave en sådan liste, når han ønskede at vurdere kongeskifterne 1439/40 og 1448 og grupperingerne i rigsrådet, er sådan set indlysende, men derfor er det stadigvæk en fortjeneste at have lavet listen og oven i købet ført den langt ud over det i disputatsen direkte omhandlede tidsrum.^{19a}

Som noterne til bilag II viser, hviler listen på en omfattende kilde- og litteraturgennemgang. Særlig væsentlig er det, at de hollandske kilder til Østersøhandelen, udgivet af Poelman i 1917, er benyttet af præses også til dette formål. Hvis vi ser i listen, gælder det både for Krogen 1443, Ålborg 1442 (og senere), men vigtigere: for Skanderborg, hvor vi ellers

19. Rydberg III, s. 155.

19a. Der findes dog en desværre upubliceret afhandling af Harry Christensen: Det danske lensvæsen 1439-81 (Århus Univ., 1967), som kunne have sparet præses for meget arbejde.

ikke ville vide, at Henrik Knudsen havde lenet i 1440'erne. Og direkte overraskende er det at få oplyst, at Niels Eriksen Gyldenstjerne i 1442 sad på Kolding, fordi den almindeligt kendte oplysning om, at han 1443 (og længe derefter) sad på Lundenæs, ellers ville have fået os til at gætte på, at han såmænd nok havde fået netop Lundenæs efter tronskiftet.

Listens overskrift skal imidlertid læses med omhu. Selv om der for mange len gives oplysninger til helt op imod år 1500, garanterer forfatteren kun for nogenlunde fuldstændighed 1419-70 og kun for fuldstændighed 1419-50, og dette ses da også klart af f.eks. Tordrup (slutter 1467) og Krogen (1466) samt Stege (1465), hvor blot et opslag i Repertoriets registre vil give information efter de nævnte årstal. Vi må altså nøjes med at betragte oplysninger i listen efter ca. 1470 som en slags ekstra-service.

Derimod skal jeg meget beklage, at der er flere grove fejl for perioden 1419-50. Det er således en decideret fejltolkning, at Tyge Lunge i 1449 skulle sidde på Ravensborg, det anførte brev nævner lensmændene på Ravensborg og Ålholm som hans modstandere. Og det er en fejllæsning at gøre Prædbjørn Podebusk til lensmand på Søborg 1419, den tyske kilde skriver Ozeborch, og meningen er Vosborg, Podebuskernes store vestjyske privatgods. Mest beklagelig er forfatterens lynlæsning af et brev af 30/3 1422, hvori hr. Mikkel Rud nævnes som lensmand, men vel at mærke på Vordingborg og ikke på Kalundborg, som bilaget angiver! Og vel at mærke var hr. Mikkel i 1422 for længst død, han nævnes sidste gang i 1402, hvilket stemmer fortræffeligt med, at brevet betegner ham som dengang høvedsmand og anfører, at den omhandlede sag lå 20 år tilbage i tiden! Endelig skal det påpeges, at Lyckå ligger i Blekinge og ikke i Skåne.

Når jeg anfører disse detaljer, er det ud fra en opfattelse af, at dette bilag vil blive brugt som opslagsværket vedrørende periodens lensmænd og derfor selvfølgelig skulle have været helt korrekt.

Jeg vender tilbage til problemet om kong Eriks forleningspolitik, og hvad der skete 1439. Jens Olesen har ofret lensmandsskifterne o. 1439-40 megen opmærksomhed (s. 121 f. og 255-57), og han konkluderer, at Erik af Pommerns støtter ikke fik slotte, mens de ledende i oppositionen mod Erik drog klar fordel af tronskiftet, og peger her specielt på Gyldenstjerne-Banner slægterne med deres støtter.²⁰ Men jeg kan ikke se, at der i

---

20. Mod to af Eriks tilhængere, Bo Høg på Kalø og Sten Basse på Nyborg, bryggede man på mødet i Lybæk juni 1439 nogle anlager sammen for sørøveri, Hanserecesse 2. r. II, nr. 306.

afhandlingen tages stilling til, om der skete en forskydning i magtforholdet mellem konge og rigsråd med hensyn til den reelle indflydelse?

Der er mange huller i vor viden om lensindehaverne, men vi har dog et rimeligt indtryk af forholdene 1419/23, ca. 1435 og 1440-43. Mellem 1419/23 og 1435 skete der selvfølgelig personændringer, men ingen ændringer i hovedmønsteret. På de jyske slotte sad jyske stormænd, i Fyns stift var der tale om en noget mere blandet forsamling af stormænd, men i Skåne (hvorom vor viden dog er ringe) og på Sjælland var lensmændene af lavadel som Jens Torbernsen på Kalundborg, udlændinge som Peder Oxe på Krogen og Helsingborg, eller stræbsom mellemadel som Anders Nielsen Jernskæg i 1419/23 på København (i 1435 på Axevalla i Sverige) og Mogens Gøye i 1435 på København. Kort sagt kongetjenere; undtagelsen udgjordes af den mægtige Aksel Pedersen Thott på Varberg m.m.

Efter 1439 ændredes billedet. Den jyske adel beherskede selvfølgelig stadig de jyske slotte, men på Kalundborg, Korsør, Krogen og Vordingborg samt Lindholm i Skåne, endelig givetvis også Helsingborg, indsattes rigsrådsmedlemmer eller højadel, som blev rigsrådsmedlemmer formentlig i slutningen af Christoffers regeringstid, Joachim Flemming, Jacob Lunge, Morten Jensen, Oluf Axelsen, Hans Laxmand. Konge- eller dronningetjenerne var indskrænket til Haraldsborg, Holbæk og Skjoldenæs.

Denne ændring, især eller i hvert fald tydeligst på Sjælland, var et meget kraftigt brud med Eriks lenspolitik, en politik, som rækker tilbage til Valdemar Atterdags genopbygning af den danske kongemagt med Sjælland som basis, og som fik et glimrende udtryk i 1420, da Erik tilslørede dronning Philippa hele Sjælland som livgeding. At Erik i 1437-38 indsatte sine pommeranske slægtninge på slottene i Fyns stift er naturligt. Sjælland beherskede han på forhånd. I Jylland turde han ikke. At det foruden bisperne var de jysk-fynske råder og adel, som udstedte opsigelsesbrevet til Erik, ligger i forlængelse af kampen mellem Valdemar Atterdags sjællandske kongemagt og den jyske adel.

4. Det sidste punkt, jeg skal tage op, er: *Hvordan finder man ud af, hvem der er rigsråder hvornår, og hvem var faktisk rigsråder?* Ja, hvem der var rigsråder fremgår selvfølgelig af bilag I i afhandlingen med enkelte fejl, som jeg skal rette. Niels Eriksen Banner var råd senest 1432,²¹ og Henrik Ranzau anføres (selv om det godt nok er underligt) som råd 17/7 1435 i fredstraktaten med de vendiske byer. Endvidere har præses i bilaget,

21. Hanserecense II 1, s. 94: Jesse Eriksen (som han i reglen hedder i tysksprogede kilder).

men ikke i teksten, glemt Niels Jensen Galens medlemskab 18/11 1448 og hans medlemskab med spørgsmålstegn 1447 5/7 (kort sagt ligesom Jep Lunge).²²

Men hvordan finder man ud af, hvem der er rigsråder hvornår? Jeg skal lige forudskikke den bemærkning, at antallet ikke lå fast. For Erslev og hans generation synes det ikke at have været noget større problem. De medregnede, foruden naturligvis bisperne, uden videre alle mere bekendte adelsmænd, som figurerede i vigtigere diplomer. Henry Bruun påviste imidlertid i 1932 klart, at ikke alle udstederne af opsigelsesbrevet 1439 var råder, og i dag er formentlig alle, der professionelt beskæftiger sig med det 15. århundredes historie, klar over, at når et brev anføres udstedt af råder og mænd, så er der hermed skelnet mellem adelige med og uden rådsværdighed, men desværre uden angivelse af, hvem af de nævnte personer der er råder. Jens Olesen udviser naturligvis den fornødne forsigtighed, når han som råder kun betegner adelige, hvis rådsstatus vi har explicitte kildeudsagn om.

Kildematerialet er ikke særligt godt, vi har nogle store breve, som betegner alle beseglerne eller deltagerne som råder, eksempelvis fredsslutningen med de vendiske stæder 17/7 1435 med 7 bisper, prioren af Antvorskov, 9 riddere og 7 væbnere, i alt 24 ratgeven.²³ Sådanne store breve findes i øvrigt fra 1435 22/7, 1436 1/9, 1438 27/10, 1439 26/6, 1439 6/7, 1441 27/7, 1443 7/1, 1448 28/6, 1448 18/11 og 1449 3/11 (med henholdsvis 12, 15, 20, 16, 12, 17, 15, 12, 16 og 14 råder), dvs. der er i alt 11 breve, hvoraf ingen mellem 1443 og 1448. I 1450'erne er materialet langt bedre; som et smukt punktum på den behandlede periode kan Jens Olesen bruge det fortræffelige brev fra Slagelse (skal være Antvorskov) med 28 råder.²⁴ Endvidere har vi som kildemateriale en længere række breve, hvori kun nogle få eller enkelte råder nævnes, desværre næsten altid de i øvrigt mest kendte.²⁵

22. Da bilaget, fortjenstfuldt, anfører rådernes ægteskaber, skal jeg også her beklage mig over et par forkerte oplysninger. Johan Bjørnsens kone hed Sofie Jacobsdatter Basse (mens den anførte dame er hans mor), og hvad Niels Jensen Galen angår, er den anførte kvinde gift med hans søn Oluf. Endelig burde navnet på Oluf Lunges anden hustru vel være anført. Alle de tre nævnte oplysninger kan findes i min disputats.

23. Se bilag III, som giver en oversigt over rådernes besegling af breve og tilstedeværelse ved møder. Bilaget anfører kun 22 råder, de 2 udeladte er Oslobispen og Henrik Ranzau.

24. I bilag III medtages Oluf Axelsen og Niels Eriksen Gyldenstjerne. De anføres ikke i brevet. Jeg kender ikke Jens Olesens kilde for at lade dem deltage i mødet.

25. Hvis man for perioden før 1434 vil forsøge at bestemme, hvem der var råder, vil man for alvor rode sig ind i det problem, Erslev ikke rigtigt så. Som præses så rigtigt bemærker i indledningskapitlet (s. 2), gør en ofte uklar opregning af personers position

Spørgsmålet er imidlertid her, i hvor høj grad man for perioden 1434-49 tør gå uden for de explicitte kilder, når man skal bestemme, hvornår en adelsmand blev råd? Kan vi benytte de breve, hvori der optræder både råder og mænd? Lad os tage to breve til sammenligning, Vordingborg-fredsftalen 1435 med hertug Adolf og Koldingforleningen 1440 til samme Adolf.²⁶ Fredsftalen 1435 anfører 7 bisper, 1 prior, 11 riddere og 30 væbnere, i den angivne rækkefølge, nemlig den for middelalderbreve faste statusrækkefølge. Om folk var råder havde derimod tydeligvis ikke indflydelse på rækkefølgen. Hvem, der var det i 1435, er vi godt oplyst om,²⁷ og det ses da, at fredsftalens gejstlige og riddere var råder, men at rækkefølgen for væbnerne var som følger: 1 ikke-råd, 2 råder, 1 ikke-råd, 3 råder, 4 ikke-råder, 1 råd, 1 ikke-råd, 3 råder, 9 ikke-råder, 1 råd (Henrik Ranzau), 4 ikke-råder. Denne rækkefølge var nok mest bestemt af personernes alder, men i øvrigt givetvis noget præget af vilkårlighed (personers placering ændres ofte fra brev til brev, dog inden for visse grænser).

1440-forleningen anfører 6 bisper, 1 tysk landgreve, 8 riddere, Christoffers tyske hofmester, 20 væbnere. Problemet er også her væbnerne, men problemet er ikke stort: de første 7 væbnere var (ved vi) råder, de 2 næste (Eggert Frille og Niels Eriksen Gyldenstjerne) var ikke råder 1439, men nok 1441, de sidste 11 væbnere var ikke råder.

Det spørgsmål, som rejser sig ved en sammenligning mellem de to breve, er, om rådsværdigheden ved tronskiftet var blevet så meget styrket, at råder (andet lige c : riddertitel) gik forud for ikke-råder.²⁸ Dette er min opfattelse, men det er ikke stedet her til at dokumentere det nærmere. Jeg skal blot bemærke, at det er givet, at rådernes værdighed med tiden blev styrket. Det blev uhyre sjældent, at de overhovedet tog andre med i de betydningsfulde aktstykker, og da de endelig gjorde det ved valget af Christian II som tronfølger i 1487, nævntes hele rigsrådet, hvad enten bisper, riddere eller væbnere, før selv så fornemme udenråds som abbeden af Ringsted og den berømte ridder Iver Axelsen Thott.

---

sig gældende i brevmaterialet, hvorimod jeg ikke kan lide hans formulering (s. 4) om, at rådet heller ikke var en fast institution.

26. Rydberg III, s. 135; Huitfeldt IV, s. 644 (Se Jens Olesen, s. 137).

27. Som før nævnt haves to rådsbreve fra netop 1435, dertil ét fra 1436. Råderne Henrik Knudsen Gyldenstjerne og Poul Laxmand figurerer dog ikke i nogen af disse breve, men nok i fredsftalen med Adolf.

28. Hvis råder nævnes før ikke-råder allerede i opsigelsesbrevet til kong Erik 23/6 1439, bliver brevet Niels Eriksen af Skive = N. E. Gyldenstjerne; hvis ikke, bliver han = rigsråden N. E. Banner.

Der er imidlertid en type breve, rettertingsbrevene, hvor råder og almindelige adelsmænd, ja borgere fortsat optrådte sammen, og det anføres aldrig, hvem af dem der var råder. Så vidt jeg kan se ved en gennemgang af Repertoriets rettertingsbreve for 1450'erne, nævnes råder da (alt andet lige) altid først.

Fra den dårligt oplyste periode 1443-48 haves to rettertingsbreve,²⁹ som det er værd at inddrage i den her skitserede problematik. Brevene er fra 5. og 6. juli 1447 og med en meget fornem samling personer som deltagere: ærkebisp, hofmester, Antvorskovprior, Lundeprovt, henholdsvis 8 og 9 riddere samt 2 væbnere. Problemet gælder ridderne, i rækkefølge 5. juli: Anders Nielsen og Henrik Knudsen (ældgamle råder), Peder Hogenskild og Joachim Flemming (?), Anders Hak og Claus Rønnow (yngre råder), Niels Jensen Galen og Jep Lunge (?). 6. juli var rækkefølgen Anders Nielsen, Henrik Knudsen, Eggert Frille (råd, ikke med 5/7), Claus Rønnow, Peder Hogenskild, Joachim Flemming, Anders Hak, Jep Lunge og Niels Jensen Galen. Om alle de fire med ukendt rådsstatus gælder, at de var råder 18/11 48, altså kort efter kongeskiftet, men ikke var det i 1443.

Kan disse breve ikke bruges til at udvide vort explicitte kildemateriale? Det er jo nemlig meget vigtigt at få at vide, om de blev råder før eller efter Christoffers død. Præses har selvfølgelig brugt brevene og undret sig over dem, følgelig sætter han med rette spørgsmålstejn ved de fires rådsstatus i 1447 i rådlisten (bortset fra som før nævnt, at Niels Jensen Galen her er glemt). Men spørgsmålstejnene er vist ikke kun udtryk for, at de fires rådsstatus ikke kan bevises, men også for, at forfatteren er meget i tvivl om, hvad han selv mener. S. 360-61 gøres de fire til ikke-råder i 1447, men s. 363 er de »på vej som råder i Kristoffers tid«, og det tilføjes: »Det vides ikke, om enkelte allerede i sommeren 1447 kan være udnævnt til rigsråder, idet de deltog i retterting 5. og 6. juli«. S. 395 betegnes Niels Jensen Galen og Jep Lunge ved omtale af møde [18.] november 1448 som »nye«.

Om de to første af de fire, altså Peder Hogenskild og Joachim Flemming, gælder, at de beviseligt var rigsråder under interregnet i 1448 (det nævnes i afhandlingen rent en passant s. 384, 393 og 398). S. 380 hedder det: »Hvorvidt nye råder blev optaget i rigsrådet i de første måneder af 1448, kan ikke afgøres med sikkerhed«. Bemærkningen går vel på de to?

Jeg mener ikke, der kan være tvivl om, at Peder Hogenskild og Joachim Flemming, som begge beviseligt var råder under interregnet, og

29. Rep. Dipl. 7707; Danske Samlinger I, s. 171.

som på rettertinget i 1447 5. juli nævnes forud for to vitterlige råder og 6. juli forud for én vitterlig råd, var råder i 1447. Hermed slipper vi også for at antage, at rigsrådet kunne udnævne sig selv. At rådet kunne gøre dette under det lange interregnum 1481-83³⁰ viser intet om, hvad rigsrådet i 1439 og 1448 turde bruge sin nyvundne frihed til. Jeg skal ganske vist medgive, at optagelsen af Claus Rønnow i rådet i 1439 ligger meget tæt på at ligne en udnævnelse foretaget af rådet selv, men vil påpege, at intet vides om, at han var råd, da han underskrev opsigelsesbrevet af 23. juni, men først 2. juli, hvor Christoffer de facto betragtedes som rigsforsstander. For så vidt var der intet interregnum i 1439. I 1448 kom situationen derimod så overraskende, at et interregnum var uundgåeligt (for øvrigt stod rådet jo ikke til halshugning som i 1439). Rådet benyttede bl.a. tiden til at aftvinge Christian en håndfæstning, men at rådet derfor skulle have ment, at det var suverænt, så at det kunne supplere sig selv, finder jeg tvivlsomt.³¹

Problemet om muligheden af at bestemme rådsstatus ud fra personrækkefølgen i breve udstedt af »offentlige myndigheder« og spørgsmålet om, hvem der blev råder i Christoffers senere regeringsår, får et særligt perspektiv, hvis man ser på antallet af råder. Ifølge afhandlingen s. 318 var antallet af verdslige råder 1445 nede på 16-17, og før juli 1447 var tallet helt nede på 14, og så bør efter min mening endda fratrækkes Jens Grim og Sten Basse, som ikke havde givet råd i mange år. Jeg er som nævnt imidlertid ikke i tvivl om, at Joachim Flemming og Peder Hogenskild, og kun lidt i tvivl om, at Niels Jensen og Jep Lunge allersenest var råder i juli 47; herved bliver tallet på aktive verdslige råder i Christoffers sidste år 16.

Til sidst, til dette problem, den Mogens Gøye, som både præses og jeg har gjort så meget ud af, placeres i et rettertingsbrev af 6. juli 1450 som nr. 2 af seks personer, hvor alle de andre var råder. At han i øvrigt ikke kendes som råd skyldes, at han døde et halvt år efter.

Jeg har med disse betragtninger ikke bevist min opfattelse af brevenes personrækkefølge, men jeg har rejst et spørgsmål, som burde have været diskuteret i afhandlingen.

Traditionen tro har jeg som opponenter brugt den meste tid på kritiske og supplerende, bedredende bemærkninger fremfor at fremdrage alle de

30. Velvillig oplysning fra Troels Dahlerup.

31. Jens Olesen mener fejlagtigt s. 171, at det svenske råd, ifølge Christoffers håndfæstning, skulle være selvsupplerende.

udmærkede ting, der står i denne disputats. Først og fremmest har jeg peget på, at præses har forsømt en grundigere undersøgelse af institutionen det danske rigsråd, en undersøgelse, som samtidig ville have kastet et skarpere lys over forholdet mellem konge og råd. Men når dette er sagt, skal afhandlingens mange og store fortjenester fremhæves. Den udfylder et hul i vor historiske litteratur, og den gør det sobert og flittigt. Litteraturlisten er den længste, jeg erindrer at have set, og tag ikke fejl af det, bøgerne står der ikke for pral, præses har brugt dem alle. Når man for fremtiden skal finde de bibliografiske data til en afhandling om dansk og nordisk senmiddelalder, bliver denne litteraturliste den første at gå til. Ligeledes er det klart, at man vil søge danske rigsråder og slotshøvedsmænd i denne afhandling, om end enkelte steder, som påpeget, med fare for at få vildledende besked.

Også ud over hovedtesen om det danske rigsråd og unionen bringes vigtige nye, eller i hovedsagen nye, vurderinger: Den højere værdsætning af Christoffer, neddæmpningen af Hans Laxmands rolle (i hvert fald i forhold til hvad Arup mente),³² og først og fremmest forsøget på at behandle rigsrådet ikke blot som en blok, men at se de forskellige slægters og grupperingers interesser og politik. Jens Olesens kildebenyttelse er så omfattende som hans litteraturbrug, og han støvsuger kilderne for relevante – og en del irrelevante – oplysninger. Men det må siges, at præses undertiden er for hastig en læser. Et groft eksempel herpå udgør hans læsning af håndfæstningen 1448, men nævnes skal også tolkningen af den første kilde i Aktstykker vedrørende Erik af Pommerns Afsættelse, hvor præses konstruerer en fast skånsk afdeling af rigsrådet til trods for, at hverken ordet eller begrebet rigsråd forekommer i kilden.³³

Afhandlingens stofmængde er stor, og forfatterens viden imponerer. Jeg har set det som en del af min opgave at pege på faren for stofophobning, men bør så også tilføje, at der er meget at finde for læseren. F.eks. er alle ridderslagstildelinger på Christoffers tid registreret og søgt tidsfæ-

32. Man må ikke håbe, det danner skole, at Jens Olesen kalder ærkebispen Johannes. Han hedder i dansk historisk forskning Hans, og en række breve viser, at datiden kaldte ham Hans. Rep. Dipl. 6543-44, 6740 og 7333; Rydberg II, s. 126; Barner: Familien Rosenkrantz I, Dipl. s. 119; Dipl. Dioc. Lund III, s. 237 og 243. At han i sine skrivelser som ærkebisp kalder sig Johannes er blot kirke-latin.

33. Jens Olesen, s. 45. Kilden taler om de gode folk fra Skåne. Til slut hedder det: »Unde dyt vorscreuene is aller der van Schone rad unde bede«. Præses følger i øvrigt Erslev i fejllæsningen af Rep. Dipl. 6936, hvor kong Eriks brev til rådet begynder: Kære fætter og venner. Meningen er »fædre«, dvs. bisperne.

34. Opponent ex auditorio lektor dr. phil. Poul Enemark fandt bl.a. netop denne undersøgelse værdifuld, men pegede på nogle problemer omkring tidsfæstelsen, som præses burde have lagt klarere frem.

stet;³⁴ dette er en vigtig undersøgelse både for den politiske historie og som materiale til adelens socialhistorie. Beskedent i en note s. 514 gemmer der sig en hel undersøgelse over en lang række råders udenlandske uddannelse (universitetsophold). Jeg ved, at præses arbejder videre med det 15. århundrede, jeg ved, han vil finde meget spændende stof, forhåbentlig vil han også altid give sig tid til at sortere det godt.

Værnenes politik – politikernes værn

Den 14. november 1980 forsvarede adjunkt Palle Roslyng-Jensen på Odense Universitet sin doktorafhandling »Værnenes politik – politikernes værn« (Gyldendal, 541 sider). Da syv uofficielle opponenter havde ordet, måtte anden officielle opponenter professor, dr.phil. Tage Kaarsted nøjes med at fremdrage nogle hovedlinjer fra sin opposition, der her bringes in extenso.

Besættelsestidens historie er fuld af paradokser og hændelser, som det kan være svært at forklare en undrende eftertid. Hør her, hvad en elev på officersskolen har berettet om 9. april: »Da den første tyske kolonne fra Roskilde passerede Frederiksberg Slot på vej ind i hovedstaden, dansede vi menuet i skolens gymnastiksal under ledelse af civil danselærer – og uden deltagende damer. Stemningen og følelserne i denne situation kan næppe beskrives med ord« (s. 72). Man forstår godt den lammelse, der kunne indtræde, og som fik en anden elev på reserveintendantskolen til at vidne: »Vi i sommeren 1940 var da helt ophørt med at tænke. Vovede en sig ud i betragtninger over situationen, blev han ret brutalt kaldt til orden af sine kammerater med et: »Hold kæft«. ¹ Sådan reagerede man altså på den skole; på officersskolen var der nogle, som meldte sig ind i DNSAP i fortvivlelse over og i protest mod det system, som havde vanrøgtet forsvaret. I oktober 1942 så man hærens chef, generalløjtnant Ebbe Gørtz, skridte fronten af, inden Frikorps Danmark afgik til østfronten, 2½ år efter den samme general med frihedskæmperarmbind, idet han 8. maj 1945 af Frihedsrådets kommandoudvalg fik overdraget kommandoen over modstandsstyrkerne, mens frikorpsfolkene måtte vandre i fængsel.

Eller hvad mener man om mytteriet på ministrygeren »Søridderen« 10. marts 1943, som forfatteren omtaler (s. 143)? I Storebælt overmandede det værnepligtige mandskab sammen med tilrejsende kammerater skibets chef og de øvrige befalingsmænd for at sejle til England. Da man blev klar over, at der var langt til England, ændrede man kurs og gik i stedet i land i Sverige i en redningsbåd. Skibets chef, orlogskaptajn Prip, blev omgående afskediget for ikke med magt at have stoppet mytteriet, fordi dette kom på tværs af forhandlingspolitikken. De patriotiske mytterister blev vel optaget i Den danske Brigade, men kun med møje, thi de

---

1. H. Maegaard Nielsens levnedsbetretning 1960 (Ordenskapitlet).

havde jo begået en lovstridig handling for at komme til at bekæmpe besættelsesmagten! Efter krigen blev orlogskaptajn Prip rehabiliteret, udnævnt til kommandørkaptajn og dekoreret.²

»Søridder«-affæren er prototypen på besættelsestidens tvetydighed. For dem, der har annammet Matthæus 5,37 »Eders tale skal være ja, ja, nej, nej, hvad der er ud over dette, er af det onde«, må værnenes historie under besættelsens kår være af det onde. Det er forfatterens store fortjeneste, at han uforfærdet har sat sig for at sætte skik på dette morads af modstridende synspunkter og spegede hændelsesforløb, som til den dag i dag har sat gemytterne i kog.

Udenværkerne

Der er ingen oplysninger noget sted i bogen om, hvad omslaget viser: En ubefæstet sjæl kan tro, at det forestiller to danske officerer, hvoraf den ene er general Gørtz, som fører en gruppe usoinerede tyske soldater og en enkelt civilist ind til afhøring. Det er dog ikke rigtigt. Pålidelige kilder har oplyst, at det forestiller Gørtz og oberst Bodenhoff-Olsen, da de den 9. april 1940 om morgenen blev løsladt efter tidligere at være blevet fanget af tyskerne og for en stund interneret i Kastellet bl.a. sammen med indenrigsminister Bertel Dahlgaard. Billedet er taget af en tysk fotograf og brugt i propagandaen. Noget ganske andet er så, at et billede af denne karakter ikke er dækkende for bogen som helhed.

Dernæst nogle uformelle bemærkninger. Selv om man også i akademiske kredse møder tendenser til sprogligt forfald, er det dog vigtigt og må kræves af den disputats, at den er skrevet i et korrekt og sobert sprog. Det synes jeg, den foreliggende afhandling er. Forfatterens pen er let løbende, men den er også bred. Afhandlingen ville både indholdsmæssigt, og hvad angår formen, have vundet ved, at den, om jeg så må sige, havde været igennem maskinen en gang til for at blive strammet, og for at visse sproglige kuriosa kunne være undgået.

Hvad menes der f.eks. med udtryk som »en bredt udformet beslutningsproces« (s. 171), »værnens strukturelle ressourcer« (s. 26), »latent parat« (s. 58), »slå et hul i den styrke, der var til rådighed« (s. 46) eller helt uforståeligt: »Gørtz' og Lunn's fortolkning af ordren er her givet i overensstemmelse med regeringens

2. S. 466 siger forf., at Prip blev delvis taget til nåde. Han indtrådte rigtignok i 1945 kun i søværnets reserve, men efter eget ønske, da han havde fået en civil stilling. Han blev R. af D. 9.5.1952.

målsætning« (s. 69); der menes formentlig givetvis. Samme side veksles der mellem imperfektum og historisk præsens. S. 35 siges det, at nazisten Einar Jørgensens aktion 9.4. ingen støtte mødte »hos Fr. Clausen, endsiges hos tyskerne, der så vidt vides ikke engang blev bekendt med episoden«. Nej, men så havde de jo heller ikke nogen mulighed for at støtte!

S. 73 hedder det, at »værnene var ansvarsløse«, og man kan et andet sted få det indtryk, at det var tyskerne, som samlede den lille generalstab på Marienlyst (s. 155). Pudsigt virker det at fremhæve, at Vilh. Buhl bar knækflip (s. 166) – det var der faktisk en del af hans samtidige, der gjorde, uden at det ses at have haft nogen indflydelse på historiens gang. I en række tilfælde introducerer præses ganske uformidlet personer og tilstande, om hvilke vi intet har hørt. F.eks. optræder s. 62 en Quistgaard, som vi må gætte os til, hvem er. S. 115 omtales politiplanen for Jylland, før vi har fået en regulær skildring af forudsætningen, nemlig det danske militærs rømning af Jylland. S. 181 optræder en grev Raben-Levetzau. Det var af interesse at få sat et fornavn på, for der var flere af dem – og en var temmelig meget på den forkerte side. S. 207 dukker begrebet »Elverhøj« op, men først s. 236 får læseren at vide, at det ikke er Heibergs skuespil, men et maritimt organ, der lægger illegale planer, men aldrig præcist, hvad det var. Det samme gælder Detachment D, som første mange sider efter, at det er dukket op, bliver forklaret (s. 224, 248). Helt forvirrende er navnet Bennike, som optræder uden fornavn. Der var hele fire officerer Bennike, der virkede under krigen (Helge, Vagn, Ove og Helges søn Erik).

Om de radiofoniske forhold i Odense hører vi (s. 243), at der var en 25 watt station i Sukkergården, mens der var kortbølgesendere i København. Hvad er forskellen? S. 258 optræder en Mr. Brewer, som ikke engang forklares i det nødtørftige personindeks.

Lidt større kendskab til personerne ville i nogle tilfælde få brikker til at falde på plads. Det gælder f.eks. generaløjntant W. W. Prior = William Wain P. Han var barnebarn af Burmeister og Wains engelske halvpart og bl.a. derfor stærkt angelsaksisk orienteret, hvad der er med til at forklare hans afsky, da det trak op til, at hæren skulle fange britiske faldskærmsfolk.

Det ville også være ønskeligt, om forfatteren var mere præcis med sine stilingsangivelser netop i et værk, hvor værnenes kommandoforhold spiller en ikke ubetydelig rolle. Det gælder f.eks. s. 29f, hvor Rechnitzer, Briand de Crevecoeur, C. Hammerich og A.H. Vedel optræder uden stilling, skønt den første var viceadmiral, den sidste kommandørkaptajn og de to andre kontreadmiraler, hvad der ikke er uinteressant, da kommandørkaptajnen sprang til kontreadmiral og dernæst til viceadmiral i løbet af en månedstid. Navne er ikke altid stavet rigtigt som Bjørnsholt (s. 299) og Bussenius Larsen (s. 323).

Jet er helt på det rene med, at de her påpegede forhold ikke er af central betydning, men det efterlader indtrykket af, at præses som sagt ikke har finpudset sin store bygning. Dette indtryk bekræftes i nogen måde af en række unøjagtigheder vedr. egentlige sagsforhold.

S. 27. Redegørelsen for krigsministeriet, generalkommandoen og generalinspektørerne er unøjagtig og misvisende. F.eks. var krigsministeriet kommandoorgan på hele personaleområdet (forfremmelser osv.). Ikke Leschly, men C. Jacobsen fungerede efter Priors afgang som ældste general som chef for GK fra juni til august 1941; Leschly var en kort periode vikar for Jacobsen.

S. 29. »Krigsapparatets vigtigste dele« er heller ikke korrekt. Opstillingen svarer hverken til den i Håndbog for hæren eller Hof- og statskalenderen.

S. 68. Generalitetet var på 10 mand, som delte sig ikke i to, men i al fald i tre opfattelser. Den tredje var at acceptere det tyske ønske om at bekæmpe engelske faldskærmsfolk, men i givet fald at nægte at udføre ordren.

S. 69. Schlichtkrull var ikke palæforvalter (før et år senere), men som ældste adjutant en slags kontorchef i adjutantstaben og derfor velorienteret.

S. 72 hedder det, at det kun var få, som oplevede dagen »under noget, der lignede dramatiske omstændigheder«. De (vi), og det var mange, der var vidne til de tyske overflyvninger ved dagry den 9.4., vil vist ikke være enig med forfatteren. Det oplevedes som dramatisk og rystende, selv om der ikke faldt bomber, men kun et »oprop« på cirkusdansk.

S. 74. Staunings erklæring blev ikke godt modtaget af Prior og officerskorpset. Tværtimod, da Stauning sagde: »... civilpersoner synes at formode, at militæret har svigtet sin pligt, da de tyske tropper rykkede ind i landet. Der er ikke i den henseende grund til bebrejdelser over for den danske militærmagt...« Altså før! (mine udhævninger. T.K.)

S. 75 nævnes det, at generalkommandoen fik lov til at udsende et mindetegn til deltagerne i kampene den 9.4. Et enkelt eksemplar af dette tegn blev vel slået af Den kgl. Mønt, men det blev aldrig uddelt.

S. 79. Er det rigtigt at påstå, at de værnepligtige i 1942 pludselig viste en positiv indstilling? De danske soldaters kampiver og mod den 9.4. kan man da ikke se bort fra. Det ville i øvrigt være interessant af få udredet, hvad der betingede de værnepligtiges indstilling efter 9. april.

S. 129f. siges det, at efter 15.11. 1942 måtte ingen dansk officer opholde sig i uniform i Jylland. Det er ikke helt rigtigt, idet ingeniørofficeren, kaptajn Schøller og en bygningsdistriktschef forblev i Jylland i uniform.

S. 149 tales der om repressalietrusler over for de officerer, som ikke meldte sig til internering 29. august. Man kan ikke se, hvorfra disse trusler i givet fald kom. I øvrigt bestrides det, at sådanne trusler fremkom. Hvad er dokumentationen?

Oberst Jens Peter Petersen er ikke identisk med den tyske luftattaché. Der var faktisk en anden Petersen, som var østriger, og det var ham, der var chef for Stalag.

S. 151 skriver forfatteren, at der under interneringen af de danske officerer kun var ét flugtforsøg, men hvad med den omfattende flugt i Odense?

S. 157. T.K. Thygesen havde forladt krigsministeriet 30.11. 1942 og var blevet ansat ved 1. reg.

S. 192 tales der om franske tropper, hvor der menes tyske.

S. 270 er det forkert, at Chr. Bro indtrådte i Fynsledelsen, det var alene byledelsen.

S. 363 er det ikke rigtigt, at politikerne havde reserveret sig justitsministeriet. Det tilfaldt en af modstandsbevægelsens mest aktive jurister, Busch-Jensen, der ganske vist senere blev socialdemokratisk politiker.

S. 372 anvendes udtrykket »mandskabet« galt. Det omfatter nemlig ikke befalingsmændene.

S. 538 må den fremtrædende modstandsmand Ole Lipmann lide den tort at optræde under navnet Lindemann, den tyske general.

Måske er det gået lidt for hurtigt for forfatteren, hvad der er en skam, da sådanne unøjagtigheder svækker indtrykket af troværdigheden. Han burde have ladet en militær sagkyndig læse manuskriptet igennem. På den anden side må det understreges, at værkets data i almindelighed er pålidelige.

Men nu til det, hvorom det drejer sig.

Kildematerialet

Det er et stort og diffust kildemateriale, der har stået til forfatterens rådighed. Det er en blanding af andres arbejder, samtidige aktstykker og sene beretninger. Hvad de trykte fremstillinger angår, kunne en anvendelse af den omfattende tyske litteratur have ført til en afprøvelse af de formodninger, forfatteren fremfører vedrørende de tyske instansers overvejelser (s. 98, 100).

Af stor betydning for afhandlingen har det været, at forfatteren som den første har haft fuld og uindskrænket adgang til det såkaldte Stockholmsarkiv, der på grund af dets indhold af væsentlige samtidige akter udgør et værdifuldt kildemateriale. Det gælder ikke mindst »Pilken«, der er betegnelsen for den illegale teleforbindelse mellem Malmø og Charlottenlund fra juni 1944. De signaler, der gik over denne, blev skrevet ned. Stockholmsarkivet har været i en dårlig og uordnet stand, hvortil kom, at en del af det var i kodesprog. Derfor har forfatteren været afhængig af den hjælp, som P.A. Mørch, Per Winkel, Jutta Graae og Ruth Philipsen har kunnet yde m.h.t. ordning og dekodning. Der er grund til at yde disse fire al mulig honnør for deres historiske sans.

De var alle meget aktive aktører, og det kan naturligvis give anledning til principiel bekymring, at det er dem, som udfører dette arbejde. Sker der en »frisering« i lyset af senere oplevelser og ændrede opfattelser? Forfatteren skriver s. 400, at det næppe har været tilfældet med Stockholmsarkivet, og jeg er tilbøjelig til at give ham ret, dels fordi jeg tvivler på, at de nævnte ville foretage en »frisering«, dels fordi en sådan næsten ikke kan skjules. Noget andet er så, at der savnes en eksplicit diskussion af dette efterretningsarkivs udsagnskraft vurderet i lyset af dets tilblivel-

sessituation – ud over den implicitte vurdering, der løbende finder sted i noterne. Ikke mindst havde jeg gerne set en nøjere analyse af »Pilken« som historisk kilde.

Et andet problem er, at en forfatters nære samarbejde med sine kilder kan medføre, at disse påvirker ham. Efter mit skøn har forfatteren overvundet denne vanskelighed.

Alt i alt mener jeg, at afhandlingens kildegrundlag er forsvarligt. Ud over Stockholmsarkivet, der er vigtigt til dækning af den illegale side, har forfatteren brugt de officielle ministerielle arkiver, suppleret med tyske og britiske akter. Han har tillige udnyttet en lang række af kombattanternes private arkiver.³

En særlig problematisk kildegruppe udgøres af de beretninger og interviews, som forfatteren omtaler s. 407-13. Han vurderer ret højt de indberetninger, som generalkommandoen indkaldte tjenstligt i perioden fra december 1945 til februar 1946. Forfatteren siger, at »disse beretninger har været af stor betydning for bl.a. fremstillingen af officerernes deltagelse i den illegale hær, specielt i de ret hyppige tilfælde, hvor et egentligt arkivmateriale har manglet«. Men dog giver forfatteren end ikke antydningssvis en vurdering af ophavssituationen. Man må spørge, om ikke disse beretninger til dels er farvet af tilblivelsestidspunktet? Er det ikke menneskeligt at antage, at modstandsbevægelsens popularitet har kunnet præge en og anden officers beretning, når han sad og bed i pennen ved julelampens skær i 1945? Forfatteren burde for sin egen og læsernes skyld have overvejet dette problem.

Til gengæld er han meget negativ over for de supplerende beretninger, som i 1968 og 1973 for henholdsvis marinens og hærens vedkommende blev indsamlet hos *samtlig*e faste befalingsmænd – modsat indsamlingen 1945-46, der var selektiv, idet den kun omfattede officerer i kommandopositioner, som efter generalkommandoens skøn var vigtige for modstandsarbejdet. I 1968 og 1973 er der altså tale om alle faste befalingsmænd. Burde det ikke give anledning til kildemæssige overvejelser? Forfatteren skriver, at »formålet med beretningen må for beretteren fremstå

---

3. M.h.t. arkiverne vil jeg dog spørge, hvorfor forfatteren ikke har brugt viceadmiral Rechnitzers arkiv? Af note 18, s. 445 fremgår, at der er benyttet et manuskript af Rechnitzer, som ligger i viceadmiral Vedels arkiv. Men i Rechnitzers arkiv findes et meget fyldigere materiale. I note 17 citeres viceadmiral Konows brev af 28.4.1925 vedr. Rechnitzers udnævnelse til kontreadmiral. Om hele det problem kan læses meget mere i Konows erindringer – en beklagelig undladelse, da disse er udgivet af doktorandens anden officielle opponent!

som tjenstligt orienteret«. Jeg er ikke enig heri, da en stor del af beretningerne er affattet af pensionister, hvad forfatteren selv nævner, samt af officerer, som enten var kommet i slutstilling eller blevet »sprunget«, som det hedder.⁴ Jeg har læst en del af disse sene beretninger. Der er vel både efterrationaliseringer, erindringsfejl og påvirkninger fra historiske fremstillinger af besættelsestiden, men de er blevet til i en meget roligere fase både for nationen som helhed og for den enkelte beretter, der som nævnt nu vidste, at hans avancementsmuligheder var udtømte. Det forekommer mig derfor, at disse beretninger er mere åbne og kritiske over for foresattes dispositioner og i øvrigt mere proportionsbevidste. Det ville have været ønskeligt, om forfatteren havde anstillet nogle betragtninger af denne karakter, da han formentlig bedre end de fleste vil være i stand dertil.

Jeg ved meget vel, at der blandt historikere er en tyrkeretro på, at de samtidige kilder bør sættes over sene beretninger ad modum: Det, der ikke er i de samtidige akter, er ikke. En maksime, der fastholdes, skønt der er mange eksempler på, at så enkelt er det ikke. Tænk blot på C.N. Davids forfalskede, samtidige dagbog fra 1863 og hans sandfærdige, men unøjagtige beretning en halv snes år senere. Så vidt jeg kan bedømme, styrer forfatteren i almindelighed uden om dette skær, men ikke helt.

S. 323 omtaler han et vigtigt møde 2. juni (det må være 1944: beklageligvis anfører doktoranden kun datoer, mens man må lede efter årstallene) et møde om den omstridte våbenfordeling med Frode Jakobsen og, hedder det, »en række af marinens folk«. Blandt dem nævnes Bussenius Larsen, som ikke var søofficer. Det siges videre, at »vi er uden nærmere kendskab« til mødet. Det er mig ubegribeligt, at forfatteren ikke har spurgt de levende aktører. Generalmajor Bussenius Larsen, eller Sofus, som hans dæknavn var, lever i bedste velgående og hævder over for mig, at han ikke var med ved et sådant møde hverken med de nævnte personer eller vedrørende det nævnte emne.⁵

---

4. I 1973 var de yngste berettere i slutningen af 40'erne. M.a.o. vidste stort set alle officerer, som havde gjort tjeneste under besættelsen, at de nu ikke kom længere.

5. Af Stockholmsarkivet: Litteraturselskabet »Bibliophil«. A.22 hedder det under 3. juni i følgende signal fra translator Prom: »Biblioteksmødet afholdtes i går mellem hr. Ravn, Davids efterfølger, hr. Jim, ingeniør Lund og Eigil Larsen samt Silden, der blev tilkaldt lidt senere«. Davids (d.v.s. Truelsens) efterfølger som E-chef var faktisk Bussenius Larsen, der imidlertid byggende på sin hukommelse fastholder, at han ikke var med ved mødet; at Prom næppe selv var med, bygger (ifølge B.L.) på en fejlagtig andenhånds oplysning. Roslyng-Jensen sætter den samtidige kilde over Bussenius Larsens sene erindring. En konfrontation mellem aktør og historiker kunne muligvis bidrage til en opklaring.

Det er overhovedet samtidshistoriens store fortrin, at aktørerne lever og kan give deres besyv med, som vi også har hørt det i dag. Det er en risiko, den historiker, som beskæftiger sig med sysselprovsterne i middelalderen, ikke udsætter sig for, thi de er alle døde og kan ikke protestere. Såvidt jeg kan se, har forfatteren kun talt med otte aktører, og det er efter min mening for få.⁶ Forholdet er jo også, at der under samtaler med aktører ofte dukker nyt samtidigt materiale op.

Hvorfor har forfatteren ikke været lidt længere omkring? Jeg har på fornemmelsen, at unge samtidshistorikere er en smule ængstelige for at konfronteres med aktørerne, hvad jeg for så vidt udmærket forstår, jf. mine indledende bemærkninger. Men de bør overvinde denne frygt. Forfatteren kunne uden skade have dyrket de levende aktører mere intenst. Jeg tror ikke, det havde ændret fremstillingen væsentligt, men det havde gjort den mere nuanceret og mere levende, hvor den nu ofte er afdramatiseret – næsten i P. Munchs tonløse stil.

På trods af disse indvendinger må der dog ikke herske tvivl om, at forfatterens kildebehandling er fuldt forsvarlig og redelig. Ved de stikprøver, jeg har foretaget, har jeg ikke kunnet konstatere nævneværdige tilfælde af fejlagtig kildeudnyttelse og ej heller udeladelser, som på væsentlige punkter ville ændre afhandlingens resultater.

Metode

I indledningen lægger forfatteren op til en sociologisk behandling af sit emne. Han har overtaget C. Levi-Strauss' begrebsapparat og taler derfor om modstandsbevægelsen som en samfundsforandrende kraft. Det er der grund til at sætte et spørgsmålstegn ved.

Hvad er det for mål, de samfundsforandrende faktorer har sat sig? (s. 10).

Modstandsbevægelsen ønskede efter min mening tværtimod at bevare det eksisterende demokratiske system – men helst med en anden indstilling til forsvaret – når krigen var forbi. Derfor er jeg enig i den opfattelse, der taler om besættelsen som en parentes. Lige netop bortset fra en ændret udenrigs- og forsvarspolitik fra 1949 fortsatte jo alle politikere og embedsmænd fra før 1940, og udbygningen af velfærdsstaten fortsatte efter de retningslinjer, der var fastlagt før krigen. Jeg er derfor også enig

6. S. 354 filosoferer forfatteren over, om Ole Lipmann har troet på en allieret invasion. Hvorfor ikke spørge ham?

med forfatteren, når han allerede s. 11 slynger sin konklusion ud: at der var tale om et stabilt militært underordningsforhold til de civile politiske beslutningstagere, om end der dog var væsentlige undtagelser.

I kapitlet »Den militære institution« siger forfatteren, at han vil opstille »karakteristiske træk ved militæret som social institution, herunder specielt det militære personels fremherskende værdier og en evt. særlig »militær ideologi««. Og der tales videre om, at »gennemgangen vil ske på grundlag af den militærsociologiske litteratur«. Efter min mening lever forfatteren kun op hertil i dette indledende kapitel – resten af værket er en almindelig, håndværksmæssig solid traditionel historisk-kronologisk fremstilling. Og godt det samme, for der er grund til at anfægte de militær-sociologiske forestillinger, når det gælder det danske forsvar 1940-45.

Allerede i definitionen af »militæret« som »havende med organiseret voldsanvendelse at gøre« som regel over for andre stater antydes en aggressiv holdning, som ikke gælder for dansk forsvar, der var udpræget defensivt.

Det er vel rigtigt, at værnene er opbygget hierarkisk, nu ikke blot med hensyn til magt, autoritet, status og privilegier, men også med hensyn til ansvar, hvilket ikke anføres, skønt netop ansvaret er væsentligt. Det er vel også rigtigt, at værnene var styret af en bureaukratisk organisation, men det er en utilladelig forenkling, når forfatteren øjensynlig med tilslutning skriver, at »en bureaukratisering som regel fjerner følelsesmæssige eller personlige elementer fra organisationens administration og øvrige virke«. Og senere s. 14: »Officeren er i høj grad afhængig af organisationen, og som regel derfor også konform i sin adfærd og loyal overfor organisationen«.

Jeg synes ikke, denne beskrivelse passer på værnene før og efter 9. april 1940. Før så man chefen for hæren, generalløjtnant E. With og chefen for søværnet, viceadmiral H. Rechnitzer skændes for åbent tæppe og begge søge at underminere hinanden over for politikerne. Og disse to personers og to værns interessekonflikt forplantede sig langt ned i organisationen. Men ikke nok med det, i hvert værn var der dybe interne modsætninger. Rechnitzer havde mange fjender fra sin udnævnelse i 1932, og bedre stod det ikke til i hæren, hvor generalkommandoens chef, With, lå i krig med krigsministeriet, hvis chef var generalmajor Stemann. Oberst Helge Bennike, der i 1930'ernes slutning var chef for generalstabsafdelingen, skriver således i sin levnedberetning fra 1942, at »det, der savnedes var en stærk centraliseret magt ---«. Og han vidner videre, at generalstabschefens (Priors) saglige viden hjalp kun lidt over for generalløjtnant Withs. Priors stilling blev reduceret »til en lydige og loyal kontor-

medhjælpers«. Efter min vurdering var kommandoforholdene navnlig i hæren før 1940 præget af et væv af intriger, der bl.a. umuliggjorde fælles øvelser mellem hær og søværn. Forfatterens model er – sagt i al elskværdighed – en papirtiger, når det gælder de danske værn før 1940. Dybest set var deres holdning vel præget af, at hestene bides, når krybben er tom.

Efter 9. april fortsatte disse uoverensstemmelser. Rechnitzers officerer gjorde på det nærmeste mytteri, og i hæren var der stor uenighed om, hvorledes man skulle forholde sig, hvad bogen til fulde godtgør. Tænk på de officerer, der gjorde oprør mod hierarkiet på forskellig vis: Schøller, Ejby Nielsen, Højland Christensen, Helge Bennike, der førte sit regiment til Sverige, og odensegrupperne. Når der tales om militæret som et lukket system, gælder det næppe efter 1940, hvor ikke blot »Folk og Værn« stiftedes, men hvor der dyrkedes terrænsport med civilister. For resten gjorde den almindelige værnepligt og reserveofficerssystemet vel også deres til, at systemet ikke var slet så lukket endda.

De fem elementer⁷, den svenske sociolog Bengt Abrahamson opstiller som dækkende for en særlig militær »ideologi«, er efter min mening heller ikke karakteristiske for de danske værn, men snarere for f.eks. franske officerer. Det er jo i vore dage p.g.a. den offentlige sektors vækst blevet en almindelig opfattelse, at de offentligt ansatte kun – eller næsten kun – har i tankerne at øge deres eget område. Det kan vel ikke ganske afvises. Forfatteren overfører den opfattelse til værnene, idet han anfører, at militær alarmisme (d.v.s. troen på, at vi får krig) hænger nøje sammen med ønsket om at få øgede ressourcer, hvilket »er af selvindlysende interesse for dette forsvars udøvere«, så ser forfatteren forbi sådanne begreber som kald og idealisme. Jeg ved godt, at de er næsten døde i dag i et samfund, hvor omsorgsmedarbejdere i en strejke udsætter de evnesvage for vanrøgt, hvor lægerne nedlægger arbejdet til skade for patienterne, og hvor politiet pludselig angribes af influenza, men jeg mener faktisk, at danske officerer var præget af en idealisme og tro på en sag, mere end de prøvede at sørge for personlig fordel. Hvordan kunne de ellers udholde at være officerer i 1930'ernes Danmark?

S. 18 skriver forfatteren, at de officerer, som havde den mest direkte kontakt med det indkaldte mandskab, i højere grad udviste autoritære kendetegn end officerer med små direkte kommandoforpligtelser. Jeg kan anføre mange eksempler på, at det modsatte var tilfældet, f.eks. viceadmiralerne Kofoed-Hansen og Konow og generalløjtnant With.

---

7. Nationalisme, pessimisme, alarmisme, konservatisme, autoritærisme (s. 18).

Der er mange andre uholdbare generalisationer i indledningen som f.eks. s. 22, hvor der tales om, at »militæret ofte vil støtte den potentielt stærkeste gruppe, den gruppe, der har størst udsigt til at byde militæret et ordnet og effektivt samfund o.s.v.« Ja, ofte, men ikke altid, får så skulle værnene jo efter 1. verdenskrig herhjemme have kastet sig i armene på S og R, men se om de gjorde det – og hvad er så den vidtløftige sociologisering værd, når den på væsentlige punkter ikke passer på danske forhold?

I stedet for denne sociologiske approach ville det formentlig have været mere frugtbart, om forfatteren havde søgt inspiration i den litteratur, som foreligger om værnenes holdning til de politiske beslutningstagere i andre europæiske lande.⁸ Ved at anvende et sociologisk udgangspunkt kommer bogen til så at sige at se værnenes historie indefra og på værnenes præmisser. Forholdet til politikerne behandles i bogen, men dens problemstilling burde være vendt om, så at udgangspunktet havde været politisk, nemlig hvorledes så regeringen og de samarbejdende partier på værnene før den 29. august 1943, hvorledes brugte de dem? Og hvordan styrede Buhls skyggeregering værnene efter 29. august? Ved at dreje bogen på denne måde ville den ikke i så høj grad være blevet styret af kilderne, som det nu er tilfældet, og dens væsentligste resultater havde stået klarere. Til gengæld var den næppe kommet til at hedde »Værnenes politik – politikernes værn«, men kun det sidste, medmindre man hævder, at det ingen politik at have dog er en politik.

Afgrænsning

Forfatteren har pålagt sig selv en række begrænsninger. Han har således undladt al omtale af de militære begivenheder 9. april 1940 og 29. august 1943, ligesom det efterretningsarbejde, som i meget væsentlig grad ledes og udføres af officerer, er helt udeladt. Det skyldes, at 1940 og 1943 er udførlig behandlet, og efterretningstjenesten får forhåbentlig snart sin monografi. Men det er nu på en måde synd for værnene, thi skønt der skete militære fejl i 1940 og 1943, vistes der også på den slettest tænkelige baggrund både initiativ og kampvilje. Tænk på flådens sænkning i 1943 på viceadmiral Vedels foranledning. Selv om bogen er omfangsrig, ville jeg have brugt nogle få sider herpå, dels fordi de fik betydning for det psykologiske klima i værnene under besættelsen, dels fordi mange læsere

---

8. Se f.eks. Adrian Preston (ed.): *General Staffs and Diplomacy before the Second World War* (London 1978).

sikkert kun vil læse Roslyng-Jensens bog, hvis de vil vide noget om værnene under besættelsen. Det er også, om jeg så må sige, synd for værnene, at al omtale af efterretningsarbejdet er udeladt, fordi det efter alt at dømme var en betydelig krigsmæssig indsats, som også vurderedes derefter af de allierede. Jeg mener godt, at forfatteren – uden at gå sin kollega i bedene – enkelte steder kunne have henvist til efterretningsarbejdet, så at man ikke glemmer dets eksistens. Eksempelvis forekommer det mig svært at vurdere officerskorpsets loyalitet over for forhandlingspolitikken og den øverste hærledelse uden at inddrage den tidligt påbegyndte antityske, militære efterretningstjeneste, og en stor del af præses' bestræbelser går jo netop ud på at vurdere dette forhold.

9. april 1940

Begivenhederne 9. april efterlod, som vi alle ved, værnenes befalingsmænd i en tilstand præget af harme og bitterhed – følelser, som navnlig vendte sig mod de politikere, der stod som eksponenter for den førte, opgivende linje, d.v.s. især udenrigsminister P. Munch og forsvarsminister Alsing Andersen. Både harmen og bitterheden er forståelig. Men aldrig så snart besættelsen var en kendsgerning, måtte officererne bide skammen i sig og gå ind på forhandlingspolitikkenes vilkår.

S. 32 refereres det, hvorledes man kl. 9.30 d. 9. april hos forsvarsministeren drøftede de instrukser, der skulle tilstilles værnene på grundlag af de 13 krav, som besættelsesmagten havde stillet. I punkt 2 krævedes, at de militære myndigheder skulle indgå i et »loyalt samarbejde« med besættelsesmagten. Men denne ordlyd blev aldrig videregivet til hærens og søværnets afdelinger. Kaptajnløjtnant F. Bussenius Larsen og hans kolleger, som i krigsministeriet konciperede meddelelserne, ændrede nemlig uden bemyndigelse ordene »loyalt samarbejde« til »gnidningsløst forhold«, hvad Alsing Andersen satte sit navn under. Værnernes afdelinger har altså aldrig, hvad man kan få indtryk af i afhandlingen, virket ud fra et direktiv om loyalt samarbejde. Det er måske kun en nuance, men en nuance, der viser, at selv i krigsministeriet sad der officerer, som ikke uden videre ville acceptere forhandlingspolitikken.

Men ellers må man rigtig nok sige, at situationen var paradoksal. Der gik bevæbnede danske soldater rundt samtidig med, at der var tyske soldater i landet. Ja, der var sågar indbyrdes hilsepligt. Frem til 29. august 1943 førte værnene en ejendommelig spøgelsesagtig tilværelse ad modum: to be or not to be. Fredsbesættelsen gjorde det muligt at opret-

holde den militære organisation, hvad politikerne gerne så. Man ser det allerede selve 9. april, for da choket var ved at fortage sig, fik generalstaben underretning om, at justitsministern ønskede, at militæret skulle være forberedt på at hjælpe politiet ved at nedkæmpe mulige kommunistiske optøjer under mørklægningen.⁹ Når politikerne havde sådanne tanker – hvor ulogiske de måske var, når henses til DKP's holdning indtil 22.6.1941 – var det jo praktisk at have et værn. Kommunistfrygten i 1940 har bogen ikke fat i, men derimod frygten for et nazistisk kup (s. 34f, 41ff), der også var et argument for at opretholde loyale danske troppestyrker.

Allerede d. 9. april om eftermiddagen ser vi i virkeligheden, hvad det er, politikerne vil med værnene, ja, hvad de vil i det hele taget: Naturligvis skåne befolkningen for lidelser, men de ønsker også et værn for det system, de bar, eller som bar dem. Jeg mener, man skal se alle politikernes handlinger i lyset af dette overordnede mål, og jeg finder, at forfatteren ikke helt har gjort sig dette klart. Politikerne ønskede en så kortvarig besættelse som mulig, de frygtede og foragtede nazismen, men de attrædede også at bevare de magtpositioner, de havde haft før den 9. april, når besættelsens anormale forhold var forbi. Man må sige, at det lykkedes.

Efter 9. april

At værnenes ledelse også havde øje for denne problemstilling fremgår at bogens udsagn s. 48, hvor udvidelsen af officersskolen med en ekstra klasse omtales. I dette meget refererende kapitel kommenteres dette lidt flot, idet det få linjer længere nede hedder, at der har aldrig i »den danske hær været så mange høvdinge og så få indianere«. I virkeligheden var det vel en forstandig forberedelse af efterkrigssituationen.

Den passivt refererende holdning fortsætter i omtalen af, at Prior og Gørtz i december 1940 og januar og juli 1941 uden om den ansvarlige minister gik til den tyske general Lüdke for at få lov til at udvide hærens styrkemål. Her burde forfatteren have boret i, om generalløjtnant Prior også altid viste den fornødne omtanke, og i general Gørtz' loyalitetssyndrom – et fænomen, som jo fik betydning for hans forhold til politikerne. Jeg mener med andre ord, at forfatteren skulle have diskuteret, om ikke de to generaler burde have kunnet regne ud, at risikoen ved deres ønske, nemlig dansk krigsdeltagelse på tysk side, var nærliggende. Det var næp-

9. Hammershøys opt. 15.4.1940 (F. Bussenius Larsens arkiv).

pe nogen tilfældighed, at forsvarsministeren ønskede at skærme Gørtz over for den kritik, der opstod. Mon ikke ministeren så, at i Gørtz havde man netop den mand, man kunne lide på?

I det følgende fortsætter vor version af »the phony war«. Vi måtte f.eks. i januar 1941 tage stilling til et krav om at udlevere nogle af vore torpedobåde. Og det gjorde vi så! Det var en vanskelig sag, hvor både pro et contra kunne komme på tale, men hvad der efter min mening burde være understreget er, at ingen åbenbart drømte om at sænke torpedobådene. Der er her en væsentlig forskel på holdningen i 1941 og den i 1943, og jeg mener, at forfatteren burde have gjort opmærksom på den.

I indledningen (s. 31) har vi hørt, at kongen »lagde betydning i« sine stillinger som general og admiral (der menes nok, at han tillagde dem betydning), og at værnenes chefer var hyppige gæster hos kongen. Det er utvivlsomt rigtigt, men så slår bogen fast, at kongen i visse tilfælde udøvede direkte indflydelse over for regeringen i militære spørgsmål, ligesom det hedder, at værnenes ledere kalkulerede på gennem kongehuset at influere på regeringens beslutninger. En påstand, der gentages s. 71. Nu kan man roligt lade kongehuset ligge, for der kunne i givet fald kun være tale om kongen selv (eller kronprinsen som rigsforstander). Så vidt jeg kan se, har bogen dog kun tre-fire eksempler på kongelig militær indflydelse, og disse eksempler er alle skrøbelige.

Det første gælder spørgsmålet om torpedobådernes udlevering, som kongen forståeligt nok var imod, men han bøjede sig for ministeriets opfattelse, selv om det rigtignok skete i statsråd, og selv om kongen beordrede flagning på halv stang (s. 59ff). Det andet går på det tyske ønske i juni 1941, om at hæren i givet fald over for briterne deltog i forsvaret af virksomheder, der var vigtige for tyskerne (s. 66ff). Det var denne udsigt til at komme i krig mod englænderne, som fik Prior til at gå af i utide.¹⁰ Chefen for sjællandske division, generalmajor H.O. Hansen, ville oprindeligt have fulgt Prior, men på foranledning af den vikarierende chef for generalkommandoen, generalmajor Leschly, forelagde H.O. Hansen sagen for kongen, der i bedste overensstemmelse med regeringens holdning opfordrede ham til at blive. Leschly var i øvrigt korrekt af den opfattelse, at kongens stilling som højstkommanderende (ikke øverstbefalende, som forfatteren fejlagtigt skriver) alene var formel.

Det tredje eksempel omhandler Priors krav af 27.7.1940 til regeringen om, at den fremtidig tog større hensyn til militærets synspunkter. Dette havde Prior først forelagt kongen, men Prior fik intet andet ud af sin

10. Eller var det træthed, som Brorsen antog?

demarche end en alvorlig irettesættelse fra regeringen om alene at holde sig til den ansvarlige minister. Endelig nævnes det, at de konservative lagde vægt på, at kongen ikke ønskede en ny viceadmiral udnævnt efter Rechnitzers afgang, men bortset fra at bogens udsagn herom bygger på andenhånds kilder, ønskede jo ministeriet heller ikke en ny viceadmiral.

For kronprinsen som rigsforstander nævnes s. 140 en enkelt henvendelse fra Werner Best, som regnede med, at hærens officerer lod sig påvirke ad denne vej, hvad der heller ikke kom noget ud af. Der er derfor ikke dækning for s. 276 at konkludere, at kongen og kronprinsen i enkelte tilfælde selvstændigt greb ind i det militærpolitiske beslutningsforløb. Tværtimod var kongen og kronprinsen i alle militære anliggender til det yderste loyale over for ministeriet, hvad de nævnte eksempler og hvad f.eks. kongens pres på Prior og Gørtz om at blive i juni 1940 viser. Tænk også på kapitulationsbeslutningen 9. april. Der er heller intet belæg for, at politikerne tog noget reelt hensyn til kongens personlige synspunkter på det militære område. Dette hindrer ikke, at mange officerer troede, at kongen havde en militærpolitisk indflydelse, eller mente, at han kunne få det ved at spille på, at han var »højstkommanderende« – en titel, der da også nu er afskaffet.¹¹ Kongens rolle under krigen var betydelig, men han handlede hele tiden i forståelse med politikerne. Påskekrisen i 1920 havde været en alvorlig lærestreg.

Jeg har i øvrigt ingen væsentlige indvendinger mod skildringen af værnenes første vandring ad forhandlingspolitikens tornestrøede vej. Værnenes ledere søgte stort set forgæves at minimere de gennem ministrene fremsatte krav. De blev bortset fra Prior på deres post og var loyale over for de politiske myndigheder, selv om det betød ydmygelser.

Værnenes reaktion på 9. april

Det er åbenbart, at befalingsmændene høje som lave måtte føle bitterhed over, at de ikke fik mulighed for at kæmpe 9. april, og over at de politiske myndigheder 8. april ikke gav værnene lov til at gennemføre sådanne foranstaltninger, at man ikke ligefrem blev taget på sengen, sådan som det skete på Sjælland. Jeg synes, det er logisk, at officererne søgte at kæde begivenhederne 9. april og de foregående års forsvarspolitik sammen og derved nagle regeringen til det ansvar, den havde. På foranled-

---

11. Man anvender nu ordet »højstbefalende« for at understrege, at kongen ikke har nogen egentlig kommandomyndighed.

ning af general Prior fremkom Alsing Andersen derfor med en udtalelse, som præciserede ansvaret.

Den 12. april aflagde Alsing Andersen besøg på Militærhospitalet for at give de sårede gardere gaver. Da han takkede dem for deres »smukke og modige optræden 9. april«, svarede en af dem: »Tak i lige måde«. ¹² Den utilsigtede ironi noteredes af de ledsagende officerer, hvis vrede mod Alsing Andersen og P. Munch var betydelig. Hvad søværnet angår, var den væsentligste reaktion utvivlsomt stormløbet på viceadmiral Rechnitzer. Jeg synes, han er en interessant skikkelse, nemlig typen på den embedsmand, som på en måde bliver en fange af systemet. Skal han gå, som hans forgænger gjorde, i protest mod nedskæringer, eller blive og få det bedst mulige ud af det? Adskilte hans dispositioner sig fra general Stemanns, krigsministeriets direktør?

Vor militære historie har andre eksempler på, at der opstod en kløft mellem krigsministeriets og marineministeriets direktører på den ene side og officerskorpset på den anden. Direktørerne sidder politikerne nær, kender deres vanskeligheder og skal udføre deres ordrer. Eksempelvis under 1. verdenskrig generalmajor Ulrich og kontreadmiral Jøhnke – to smidige og dygtige officerer, som kritiseredes på trods af deres vilje til at varetage værnernes interesser.

Forfatteren skriver, at »onde tunger påstod, at han (R.) drev marinen som et dampskibsrederi« (s. 81). Det er skam ikke kun onde tunger. Kommandør Ipsen skrev i sin nekrolog over Rechnitzer i Tidsskrift for Søværnen, at han selv sagde: »Marinen burde drives som et rederi«. Det er klart, at han med sådanne udtalelser mistede troværdigheden i søværnet. Hertil kommer bl.a. den fatale misforståelse mellem ham og forsvarsministeren d. 8. april om flådens beredskabsgrad, en misforståelse som vel dybest set var et udtryk for, at Rechnitzer var blevet mere kongelig end kongen eller mere politisk end politikerne.

Formentlig var det nødvendigt, at Rechnitzer gik, men forfatteren kunne godt lidt mere håndfast have spurgt: Cui bono? Hvem ville profitere af hans afgang andre end hans banemænd? Vi ser da også et lidet pynteligt kapløb om at blive viceadmiral, og de dispositioner den konstituerede traf, og som han knækkede halsen på, viser, at de sammensvornes motiver nok var blandede.

For hærens vedkommende var reaktionerne mere diffuse. Man havde ingen enkelt person at kaste overbord med aflastning til følge. Nogle blev systemstormere af nazistisk tilsnit, men det gibber nok i en og anden

---

12. Kaptajn Fox Maules beretning af 15.4.1940 (F. Bussenius Larsens arkiv).

officer, når forfatteren s. 87 som en maxime hævder, at vigtige træk i den nazistiske ideologi »måtte appellere til militære befalingsmænd« selv om forfatteren gør opmærksom på, hvad der måtte frastøde danske officerer.

Forfatteren skriver, at DNSAP fik en »ganske betragtelig« tilgang af befalingsmænd, men hvor mange? S. 111 tales om mellem 5 og 10%. Jeg har set tallet 54 – af 6-700 = ca. 8%, fortrinsvis helt unge, hvilket burde være nævnt. Jeg tror, forfatteren s. 88-89 underbetoner den uarticulerede frustrations- og protestholdning, som utvivlsomt lå bag manges indmeldelse, og som lige strejfses s. 110. Værre var det naturligvis med dem, der direkte meldte sig til tysk krigstjeneste, om end det skete med regeringens billigelse og med Gørtz som bisidder. Men også her ville det have været rart med præcise tal.¹³

Hvad angår general Priors bestræbelser på at få indflydelse på forsvarspolitikken, er jeg enig i forfatterens vurderinger. Prior havde ikke altid benene på jorden. Om de første 112 sider gælder, at de havde vundet ved en stramning, også fordi en del jo er kendt i forvejen.

Forholdet til modstandsbevægelsen

Med kapitel 5 begynder afhandlingens væsentlige dele, idet der heri beskrives, hvorledes man i 1942 forestillede sig, at værnene skulle forholde sig i tilfælde af en allieret invasion i Jylland. General Gørtz' forholdsordrer lagde, som præses skriver (s. 117), op til en passiv holdning, både i tilfælde af invasion eller tyske angreb.

Det helt afgørende er dog værnenes forhold til modstandsbevægelsen og til efterkrigssituationen. Det er en problemstilling, der under krigen belastede forholdet mellem værnene og modstandsbevægelsen, og som hos mange skabte en bitterhed, der har varet til i dag. Jeg synes, bogen burde føre til en formindskelse af denne bitterhed, ikke fordi den harmoniserer forholdet, men fordi den søger at forstå og forklare værnenes motiver.

Jeg mener dog, at forfatteren noget klarere hele tiden skulle have holdt sig for øje, at værnene ikke er noget entydigt begreb. Jo længere op i systemet, og jo tættere man var på politikerne, jo mindre var i al fald hærens officerer i almindelighed motiveret for nærmere samarbejde med modstandsbevægelsen. Den måske mest centrale udtalelse herom har

---

13. Øjensynlig kender præses ikke O. Krabbe: Danske soldater i tysk tjeneste. Odense 1976.

forfatteren gemt i en note s. 457, hvori Gørtz refereres for 23.6.1943 at have sagt til hærens stabsofficerer »Mit mål er ét: at bevare hæren levende, således at vi *om muligt* når igennem besættelsesperioden med den danske hær i behold, beklippet, hæmmet i sin udvikling, men med sin organisation opretholdt, således at vort land selv kan magte sine militære opgaver den dag, forholdene tillader det«. Vedel havde allerede i november 1940 sagt stort set det samme.

Men der var fra første færd undtagelser, altså officerer som først og fremmest tænkte på at tage kampen op mod tyskerne næsten for enhver pris. Det er ikke let for forfatteren at få præciseret, hvor mange befalingsmænd der egentlig tog kontakt med modstandsbevægelsen i 1942, da en sådan så småt begynder at formeres. Det ses tydeligt s. 119, hvor det hedder, at der var tale om »ganske enkelte«, to linjer længere nede er det blevet til »flere« (i al fald ved to garnisoner), og fem linjer efter er der nu tale om et »betragteligt omfang« (i al fald i Holbæk). Det må dog være muligt f.eks. i Holbæk at få navnene på samtlige befalingsmænd og navn for navn efterprøve, hvordan hver enkelt forholdt sig under krigen.¹⁴ På samme side omtales Helge Bennike som en »heroisk officerstype«. Jeg må opponere mod udtrykket, som oven i købet er sat i gåseøjne.

Men Helge Bennike og hans ekspedition til Sverige 9. april er et eksempel på afvigende, usociologisk adfærd, og 1942-43 foretog han sammen med nogle af sine officerer våbentyverier med henblik på modstandskamp. Andre er oprørerne fra Odense fra sommeren 1943: premierløjtnanterne P. Bork Andersen og Aksel Christensen samt Ole Justesen, som dog omtales (s. 121).

En anden, som bogen slet ikke nævner, er daværende oberstløjtnant T.P.A. Ørum, der allerede i december 1940 arresteredes under forsøg på at komme til England, og som i januar 1941 ved en dansk domstol blev idømt livsvarigt fængsel. Det vil blive interessant at få Ørums aktiviteter vurderet, når hans båndlagte beretning bliver frigivet.

I forbindelse med omtalen af Helge Bennike strejfer præsens det moralske dilemma, modstandsvillige officerer kom i, når de trodsede generalkommandoen og dermed regeringens ordrer. Det var et dilemma mange danske kom i, men det var utvivlsomt meget mere tyngende for værnene. I øvrigt var det principielt det samme moralske problem, de oprørske tyske officerer stod overfor.

Frem til 29. august 1943 fulgte værnene stort set de øvrige samfundsinstitutioners udvikling: under stigende harme og obstruktion blev man

14. Sml. s. 290.

tvunget til stadig flere indrømmelser, hvoraf rømningen af Jylland og våbenafleveringen var de værste for hærens vedkommende. Mytteriet på »Søridderen« har jeg omtalt.

I delkonklusionen s. 148 hedder det: »De danske værn opløstes ikke af sig selv, men ved et tysk overfald den 29. august. Den interne disciplin og kommandostruktur og værnenes grundlæggende opfattelse af regeringens legitimitet var således fundamentalt set i behold...«. Jeg kan tiltræde de første dele af denne opsummering, men tager forbehold over for den bastante understregning af værnenes positive syn på den demissionerede regerings legitimitet. Men det vil der straks blive lejlighed til at tage stilling til.

Om denne del af bogen gælder, at det er den svageste. For ofte hæver forfatteren sig ikke over sit stof, den selvstændige problematisering er beskeden, og ofte bliver fremstillingen for bred og for detaljeret. Der mangler også et klarere sigte, hvad der kunne have været, hvis fremstillingen var blevet samlet omkring værnenes overlevelsesproblematik, jf. Gørtz' udtalelse.

Efter 29. august 1943

Blandt de mange oplevelser, der følte ydmygende for officerer, var interneringen efter 29. august. Man forstår raseriet, men det er næppe velvalgte ord, når forfatteren (s. 152) søger at tage temperaturen på de indespærrede således: »Hvis der ikke snart skete noget, ville man måske aldrig få brug for sin viden og kunnen...«. Rigtigere ville det vel være at sige, at officererne var fyldt med en indestængt iver efter at komme i kamp mod tyskerne.

Vreden hos de yngre officerer rettede sig også mod deres foresatte, hvis de fandt, at de ikke havde levet op til antallet af stjerner på skuldrene. Forfatteren strejfer problemet s. 150, men tager ikke fast nok på det. Det ville da være af interesse at få nævnt, at en regimentschef forlod kasernen og derpå lod sig internere i sit hjem i stedet for at blive ved sit mandskab. Det fik han i rene ord at vide af sin næstkommanderende, oberstløjtnant Hoffmann. Ligeledes gjorde de internerede officerer på Hindsgaul oprør mod generalmajor Knudtzon, som man fandt havde svigtet 29.8. (nævnt i note 6, kap. 7). Man valgte ligefrem sin egen leder (oberstløjtnant, greve Trampe) med tilsidesættelse af det militære hierarki. Ja, uviljen sad så dybt, at da nævnte oberstløjtnant Hoffmann i de-

cember 1943 blev kommanderet til Sverige som stabschef hos Knudtzon, så nægtede han, fordi han fandt et samarbejde umuligt med Knudtzon, der havde mistet officerskorpsets tillid – i al fald efter Hoffmanns mening.¹⁵ Andre konkrete tilfælde kunne nævnes. Når jeg siger, at dette burde være behandlet mere håndfast, siger jeg til, at det kunne være sat i relation til den sociologiske indledning, hvor det jo som en tese fastslås, at officerernes autoritetstro indstilling bevarede hierarkiet intakt gennem hele krigen. De nævnte eksempler viser, at forholdet ikke er så entydigt. De fleste makkede vel ret, men et stadigt voksende mindretal var præget af en opsætsighed, der førte ud i egentlig illegalitet.

Under interneringen etableredes »Den lille generalstab«, der skulle komme til at spille så stor en rolle for besættelsestiden. »Den lille generalstab« var forenklet sagt en videreførelse af den legale generalstab, og forfatteren har ret, når han på dette punkt hævder, at værnens struktur bevarede. Jeg ville endda gå videre og sige, at den centraliserede magt, som Helge Bennike før krigen efterlyste, fik man i »Den lille generalstab« – således at forstå, at de rivninger, der havde været mellem værne og i hvert værns top, forsvandt. »Den lille stab« gennemførte én klar og fast struktur med enighed i toppen, mens der nu modsat før var afvigere i bunden. Gørtz' og »den lille stab«s første plan var at overføre ca. 135 af de yngre officerer (d.v.s. ca. 1/6 af hærens officerskorps) til Sverige og derpå resten for at kæmpe mod besættelsesmagten fra England eller Sverige, hvad der ikke var praktisk muligt. Det var nu ikke derfor, planen aldrig blev gennemført. Den blev stoppet af Buhl, Hans Hedtoft, H.C. Hansen og Alsing Andersen. Vi er her ved et nøglepunkt, som forfatteren også udreder, men uden at gøre det med den fornødne styrke. Hvad politikerne ville, er åbenbart fra det brev af 14. oktober 1943, som Hedtoft skrev til den svenske statsminister (s. 160).

Som allerede fremhævet var deres altoverskyggende bestræbelse til efterkrigstiden at bevare det system, der gav dem magt. De var stort set ligeglade med, hvem der slog tyskerne, når blot det skete på en måde, der bevarede de politiske partier, som de var. De vidste, at Gørtz og hans nærmeste medarbejdere var loyale, og de skulle derfor ikke vide af en hovedløs evakuering til Sverige af hele det danske officerskorps, som enten ville gå ørkesløse omkring eller sætte livet til. Det skulle blive i Danmark og lede en passende stor styrke forsynet med våben delvis leveret af de svenske socialdemokratiske partifæller – en styrke, som

---

15. Hoffmanns levnedsbetretning 1955 (Ordenskapitlet) suppleret med H's indberetning til gen.kom. 21.7.45.

skulle sættes ind mod de anslag, der kunne tænkes at blive rettet mod forhandlingspolitikernes genopstandne regering.

I logisk forlængelse af denne tankegang opbyggedes en mindre dansk styrke i Sverige ledet af officerer, som politikerne havde i snor.

De nævnte anslag gik på en kommunistisk magtovertagelse, som især socialdemokraterne frygtede. Socialdemokraterne tiltroede kommunisterne alt ondt. Man havde ikke glemt DKP's holdning 1939-41, en holdning der bl.a. gav sig udtryk i, at Aksel Larsen 28. april 1940 kaldte støtte til de allierede for »direkte og bevidst forbryderisk«,¹⁶ og hvor socialdemokratiske ledere i »Arbejderbladet« blev angrebet på en måde, som kunne opfattes som angiveri over for besættelsesmagten.

Den socialdemokratiske frygt var utvivlsomt ubegrundet, da det aldrig er lykkedes at eftervise sådanne planers eksistens. Forfatteren nævner (s. 172), at fra slutningen af november 1943 bliver efterretningsrapporterne fra Danmark til Stockholm mere positive over for kommunisterne. På dette tidspunkt var N. Truelsen nemlig kommet ind i efterretningsarbejdet, og han havde et mere indgående, mindre rygtebetonet kendskab til kommunisternes holdning. Endelig må man ikke glemme, at der i efteråret 1943 formentlig skete en ændring i kommunisternes opfattelse i retning af at satse på indflydelse i efterkrigstiden ved hjælp af ikke-revolutionære midler, hvilken ændring logisk førte til en mere positiv opfattelse af kommunisterne, hvortil kom de store sovjetrussiske sejre, som slog verden med forbavselse og beundring.¹⁷

Kapitel 9 »Værnenes overenskomster med Frihedsrådet og SOE« giver bl.a. byggende på kommandørkaptajn A.M. Dahl, der var Erling Foss' svoger, efter min mening virkelig ny viden om tilnærmelsen mellem militær og modstandsbevægelse i efteråret 1943. Der redegøres for de første kontakter, som førte til det første møde mellem værnrepræsentanter og Frode Jakobsen 1. december 1943. Eneste kilde til dette møde er Frode Jakobsens ret sene beretning, ifølge hvilken han opregnede tre krav, hvoraf det tredje var, at Frihedsrådet skulle anerkendes som ledelse af kampen mod tyskerne. Frode Jakobsen oplevede tilstedeværende office-

16. Ref. i Arbejderbladet.

17. Det skal også anføres, at Stalin som en ydre gunst over for de demokratiske allierede i maj 1943 opløste Komintern, og efteråret 1943 lanceres Den Nationale Fronts politik (i Polen). Det var en ny variant af Folkefronts-tesen fra 1930'erne. Nu ville kommunisterne igen samarbejde med progressive borgerlige i kampen mod fascismen. Nationale, liberale og demokratiske mål blev nu også kommunisternes slagord. Det sås meget klart i Polen, hvor kommunisterne stod meget svagt. Deres skrifter og politik slog meget på nationale og borgerlige strenge og på behovet for et bredt samarbejde. (Oplysn. fra Kay Lundgreen-Nielsen).

thers holdning som positiv, men kaptajn Højland Christensen tog dog i realiteten forbehold, da han måtte forelægge de tre krav for »den lille stab«, in casu kaptajn Schjødt-Eriksen, der lod dem gå videre til Gørtz.

Denne ville imidlertid selv se Frode Jakobsen, inden han meddelte sin accept, hvad der er fuldt forståeligt, thi den betød jo, at Frihedsrådet overtog kommandoen over officerskorpset, og hvad ville politikerne sige hertil? Gørtz gik altså – efter tavst og tålmodigt at have hørt på Frode Jakobsen – til Buhl, der godkendte, at hærens officerer tilsluttede sig modstandsbevægelsen, hvilket af kaptajn Hjalff meddeltes Frode Jakobsen, ifølge denne. Imidlertid har Gørtz i 1960 under Hjalff-sagen (og også i 1972) benægtet, at han accepterede det tredje punkt. Imod denne benægtelse fremholder forfatteren, at Frode Jakobsen allerede i 1947 fremkom med sin version, uden at Gørtz reagerede. Men dette beviser efter min mening intet, da Gørtz i 1947 kan have haft gode grund til ikke at lægge sig ud med modstandsbevægelsen, der stadig stod stærkt i opinionen. Det var jo det forhold, Hjalff undervurderede så sent som i 1960, og som kostede ham stillingen som hærchef.¹⁸

Med hele den tætte forbindelse, der var mellem Gørtz og politikerne (Buhl), anser jeg det for utænkeligt, at Gørtz har accepteret et krav, der reelt satte ham og dermed politikerne ud af spillet. Det udelukker ikke, at Buhl kan have sagt noget om, at officererne da godt kunne tilslutte sig modstandsbevægelsen – underforstået under Gørtz' kommando – og det udelukker heller ikke, at Frode Jakobsen har oplevet tilbagemeldingerne, som han gjorde.

En mere intens analyse af kildernes tilblivelsestidspunkt og de dermed forbundne omstændigheder ville have ledet til en mere sandsynlig forklaring, der bekræftes af, at Gørtz og hans stab i de følgende måneder handlede, som om de ikke var under Frihedsrådets kommando (s. 184).¹⁹

S. 189 fremhæver bogen, hvor flot Gørtz var over for briterne, idet det anføres, at han ikke havde nogen hær at kommandere over. Det bør dog fremhæves, at han havde et stort antal loyale officerer bag sig, og at han var støttet af den danske skyggeregering. Der var altså ikke tale om en enlig stivbenet general, og i grunden var det vel kun udmærket, at han holdt hovedet koldt og ikke uden videre bøjede sig for, hvad forfatteren kalder »et næsten mytisk begreb«. Det udelukker ikke, at vi havde mere

---

18. Jeg anser mødet 1. dec. 1943 for overordentlig vigtigt, fordi det – ikke mindst p.g.a. Frode Jakobsen – blev undgået, at vi fik to modstandshære. Man spørger sig selv, hvor meget Gørtz verbalt har været for at undgå konflikt.

19. Frode Jakobsen deler ikke den her fremførte vurdering af værnens aftale med Frihedsrådet. Hans opfattelse er gengivet i det efterfølgende indlæg.

brug for briterne end de for os. Det er åbenbart, at general Gørtz (og bag ham politikerne) hverken ville have, at de begrænsede danske tropper skulle stå under allieret kommando eller under Frihedsrådet. De skulle i sidste instans styres af »bedstefar« d.v.s Gørtz og bag ham »oldefar«, d.v.s. Buhl.

Det samme fremgår af, at Frode Jakobsen ikke kunne hindre, at kaptajn Højland Christensen i januar 1944 på »den lille stab«s foranledning blev afskediget, fordi han var blevet for aktiv i modstandsbevægelsen. Det understreger »den lille generalstab«s trofasthed over for politikerne, men også at der var markante officerer, som blæste på »Den lille generalstab«, der med andre ord ikke er identisk med værnene. Dette fremgår også af kapitel 11, der omhandler »Værnenes illegale militærorganisation«, som udmærket godtgør de vanskeligheder, der kunne være mellem civile modstandsfolk og befalingsmændenes indpasning i de forskellige grupper. Ville det mon være muligt at lave statistik på officerernes tilknytning til modstandsarbejdet? Der var dog kun ca. 700 linje-officerer.²⁰

S. 232 omtales P-ordningen, og det nævnes, at oberstløjtnant F. Hoffmann blev P-chef for Midtjylland. I hans beretning, som forfatteren ikke har benyttet, hedder det, at oberstløjtnant Feddersen ikke ville afgive befalingsmænd fra sit Borgerværn (en anden illegal ventegruppe), hvad han så fik ordre til, men Hoffmann skriver også, at han i efteråret 1943 fik det indtryk, at Feddersen tænkte sig eventuelt at anvende Borgerværnet til angreb på regulære tyske troppestykker. Det fandt Hoffmann uansvarligt på grund af manglende våben og uddannelse. Derfor aftaltes det med politimester Agersted, at borgerværnet skulle stilles til rådighed for politiet. P-styrkerne skulle først anvendes for at hindre plyndring o.s.v., når den tyske hær brød sammen.²¹

Efter min mening viser dette uenighed om, hvad disse styrker skulle anvendes til. Har Feddersen eller Hoffmann/Agersted ret? Og hvorledes kunne Feddersen få den tanke, han refereres for?

I begyndelsen af 1944 var to forskellige systemer af væbnede grupper

---

20. Forfatteren har oplyst, at han faktisk har søgt at udarbejde en sådan statistik, men opgav den, fordi det efterhånden stod ham klart, at arten af og den tidsmæssige placering af modstandsarbejdet var så forskelligt opfattet, at resultatet ikke ville blive holdbart. Grundlaget for statistikken var officerernes stamblade i Hærens Arkiv, der indeholder personlig opgivne oplysninger om, hvad den pågældende har været beskæftiget med 1943-45.

21. Forfatteren bestrider, at Hoffmann kan have ret i denne vurdering af Feddersens arbejde. F. var nok kamplysten, men ikke uden omtanke. H.s udsagn er derimod ifølge forfatterens opfattelse udtryk for den afstand, der var mellem de officerer, som

etableret, skriver forfatteren (s. 263). Det ene bestod af politiet og hærens O-grupper med henblik på en kaossituation. Det andet var Frihedsrådets M-udvalgs grupper, der skulle aktiveres i tilfælde af en allieret invasion. Bogen kalder de politiske perspektiver »utrolig farlige«, uden at den begrunder det.

Som et uformelt bindeled imellem disse to systemer optrådte ingeniør Herman Dedichen (s. 264). Han havde, hedder det, »en helt enestående formidlerposition«, videre, at i 1943 og 1944 var hans position unik ved sine forbindelser til socialdemokratiske ledere og modstandsfolk, specielt Flemming B. Muus. Han arbejdede energisk for en tilnærmelse mellem politikere og modstandsbevægelse. Efter min opfattelse er Dedichen lidt af en gådefuld skikkelse. Det er, som om han med sin baggrund ikke hører hjemme som en central, koordinerende skikkelse i modstandsbevægelsen. Måske gør jeg ham uret, men ville han sikre sig en politisk løbebane efter krigen? I al fald forekommer Muus og Dedichen tvetydige i deres forhold især til politikerne, men det er måske det skær, der let kommer til at hvile over formidleren.

Svaret falder vel uden for, hvad man kan kræve af bogen. Men jeg er enig med forfatteren i, at Muus og Dedichen havde stor betydning for, at der skete en tilnærmelse mellem modstandsbevægelsen og de af politikerne gennem »den lille stab« styrede officerer. Gennem udnyttelse af Stockholmsarkivet får vi ny viden om Muus' møder med Buhl-kredsen. Jeg er ligeledes enig i, at det især var kaptajn Schjødt-Eriksen, som for stabens vedkommende plejede de politiske forbindelser, hvad der efter min mening fik ubehagelige konsekvenser. Men når general Gørtz benævnes »den formelle leder«, ville jeg føje et »reelle« foran. Vel var han afhængig af »den lille stab«s informationer, men gang på gang var det hans holdning, som slog igennem. Og når det om kaptajn Hjalf hedder, at han var den pæne officer, som på »militærisk vis skyede konflikt«, må jeg sige, at det er noget sludder. Derimod kan jeg acceptere karakteristikken af Schjødt-Eriksen, både de positive og negative sider, men det vil der blive lejlighed til at tage op under våbenfordelingen. Derimod er jeg ikke enig i, at han i en periode stod i spidsen for den militære efterretningstjeneste. Hvad er kilden?²² E-tjenesten kørte vel under »den lille stab«, men det gør ham ikke til leder af E-tjenesten.²³

placeredes i marken med officielle opgaver (H.) og dem, der som F. var forankret i et lokalt modstandsarbejde. F. tænkte på kampe i forbindelse med en allieret invasion, mens H. ifølge sin instruks havde rene ro- og ordensopgaver. Af samme årsag fik F. et dårligt forhold til la Cour Pedersen, som udsendtes fra »den lille stab«.

22. Er det Schjødt-Eriksen selv? En Udsat Post s. 76f.

23. Forfatteren oplyser hertil, at efter Bussenius Larsens arrestation satte Schjødt-Eriksen

Integration

Officerernes større eller mindre integration i modstandsbevægelsen er vanskelig at fremstille klart, fordi varianterne var mange. Hvad f.eks. udnævnelse af militære regionschefer angår, blev det vel, som bogen nævner (s. 269f) linjeofficerer, dog ikke uden videre »den lille generalstab«s kandidater, men folk, der allerede havde en position i det illegale arbejde. Det er nok noget overdrevet, når Schjødt-Eriksen i august 1944 sagde, at »den lille stab« og politikerne havde fuld kontrol over modstandsbevægelsen. Forfatteren er selv inde på det (s. 271), men uddyber det ikke. Efter min mening kunne »den lille generalstab« for det første ikke med fuld sikkerhed regne med, at alle regionscheferne uden videre ville adlyde Gørtz' ordrer. Og for det andet kan det vel ikke udelukkes, at de menige modstandsfolk ville nægte at adlyde »den lille stab«s ordrer, hvis disse havde en politisk karakter. Der var jo ikke tale om en legalt opstillet hær med rettergangschefer og auditører.

Tilnærmelsen mellem modstandsbevægelsen og værnene kulminerede 6. oktober 1944 ved, at Gørtz såvel af SHAEF som af Frihedsrådet anerkendtes som øverstkommanderende for alle danske styrker i tilfælde af kamphandlinger i Danmark. Man må sige, hvilken vending ved Guds førelse.

I sin pjece »Hæren under besættelsens kår« fra 1960 beretter Hjalp om hærens vilkår før 29. august, at dersom det blot blev konstateret fra tysk side, at befalingsmænd deltog i illegalt arbejde, »var det givet..., at ikke blot den danske hær, men også den danske regering ville være blevet gjort ansvarlig herfor... Der var i disse år for hærens ledelse derfor ingen anden mulighed end at *bruge hele sin indflydelse på at holde befalingsmændene borte fra illegalt arbejde*. Enhver anden holdning ville have medført, at hæren havde ført en selvstændig politik imod den siddende regering«. (s. 18f. Min udhævning. T.K.).

Jeg understreger, at Hjalp taler om hærledelsen, og denne fortsatte altså efter 29. august med Gørtz og »den lille generalstab«, og skønt den

---

sig selv i spidsen for E-tjenesten udadtil og i forhold til Gørtz. I relation til briterne og til Mørch og Nordentoft præsenterede han sig som leder. Det var i kraft heraf, at han kort før 5. maj 1945 tog sig af Carl Andersen-sagen. Han havde ikke meget med det faktiske arbejde at gøre (det var Blixencrone-Møller, Hammershøj o.a.), men over for Gørtz var han E-chef, og som sådan betragtede Gørtz ham. Også over for Frihedsrådet præsenterede S.-E. sig som leder af E. tjenesten, og i denne egenskab holdt han formanden for Frihedsrådets kommandoudvalg, Frode Jakobsen, underrettet om kontakt med Kauffmann og Carl Andersen (F.J.: Danmarks Frihedsråd II, s. 211).

før havde søgt at holde befalingsmændene borte fra illegalt arbejde, lyses den nu i kuld og køn af frihedskampens ledende organ. Jeg er enig med forfatteren i, at det var tilfredsstillende for værnenes ledelse, thi den havde samtidig assureret sig hos de politikere, der ganske vist officielt ikke fungerede, men reelt gjorde det alligevel, og som Gørtz og »den lille stab« meget vel vidste ville stå ved næste korsvej.

Det er åbenbart, at »den lille generalstab« hele tiden tænker på efterkrigstiden og på at støtte Buhl og hans kreds, og skulle man blive tvunget til at vælge mellem Buhl og Hedtoft på den ene side og Frode Jakobsen på den anden, så ville man vælge Buhl, ganske uanset om Churchills og Eisenhowers stemmer hørtes gennem Frode Jakobsens morsingbomål. Så vidt kom det ikke, og grunden lagdes til et af besættelsestidens paradokser.²⁴

Hvad der var det rette, unddrager sig objektiv bedømmelse. »Den lille generalstab« fandt, at det var dens pligt i et demokratisk land at følge den politiske ledelse, andre – også befalingsmænd – mente, at der var overordnede mål; når forfatningen og dermed de politiske myndigheder var sat ud af spillet, måtte man følge de allieredes befalinger i kampen mod den fælles fjende. Her måtte enhver befalingsmand vælge efter holdning og temperament, og den ene behøver ikke at være moralsk ringere end den anden.

I kapitel 14 redegøres der for hærens befalingsmænds deltagelse i den civile modstandsbevægelse. Det var kun ganske få, der før foråret 1944 på eget initiativ deltog heri. På dette sted burde efterretningstjenesten være nævnt, da antallet så ville vokse, og billedet af værnenes samlede modstandsaktiviteter blive rigtigere. Når forfatteren s. 294 argumenterer for, at det som sabotør nærmest var et handicap at have en befalingsmandsuddannelse, er jeg ganske uenig. Det hævdes næsten, at en officer ville bryde sammen, hvis han ikke havde »en stramt opbygget formel organisation« bag sig. Det er ikke rigtigt, og det er heller ikke rigtigt, at infanteri- og artilleriofficerer ikke var specielt kendt med sprængstoffer. De havde lært herom og vidste i al fald bedre besked end civile.

Ved læsning af Frode Jakobsens tobindsværk om Frihedsrådet er jeg standset ved et utvivlsomt korrekt udsagn om, at »den lille generalstab«

---

24. Frode Jakobsen deler ikke denne opfattelse. I brev af 31.12.1980 til forfatteren af nærværende anmeldelse skriver han, at den omtalte valgmulighed ikke forelå. »Skulle Buhl og Hedtoft i den afgørende situation sige det ene, Frihedsrådet, Churchill og Eisenhower – med eller uden morsingbo – det modsatte, og ville Gørtz da vælge Buhl, ville han i sandhed blive en høvding uden indianere. Men det var »indianerne« der talte – også for Buhl.«

til illegalt arbejde mest udpegede officerer af kaptajns rang eller derunder, til fortrydelse for højere officerer, som følte sig holdt udenfor (I, s. 114). Hvad kan der have ligget bag »den lille stab«s forkærlighed for kaptajner og tilbageholdenhed over for oberster?²⁵

Bogens fremstilling af søværnets forhold har jeg ikke mange bemærkninger til. Den fylder langt mindre end omtalen af hærens af den gode grund, at der var langt færre søofficerer, og fordi søværnet på en mere harmonisk måde gled ind i det illegale arbejde. Hertil hjalp det nok en del, at søværnets prestige var høj, efter at det på viceadmiralens ordre havde sænket sine skibe 29. august 1943, fordi han accepterede, at hans folk sluttede sig til Holger Danske og BOPA. At den samme viceadmiral som direktør i marineministeriet var med i departementschefernes styre og dermed i forhandlingspolitikken til dens bitre ende, er endnu et eksempel på besættelsestidens dobbeltbundethed. Et vistnok unikt fænomen i de besatte landes historie – og særdeles velegnet til at forvirre begreberne i det historiske opgør, som altid følger efter dramatiske begivenheder i et folks liv.

Den »skæve« våbenfordeling

Spørgsmålet om den såkaldt »skæve« våbenfordeling spillede en vis rolle i besættelsens sidste tid og en meget betydelig efter krigen, især i 1960, da generalløjtnant Hjalp protesterede mod Jørgen Hæstrups fremstilling i »Hemmelig alliance«. Generalen hævdede nu frejdigt, at man fra »den lille generalstab« havde søgt at styre våben uden om de kommunistiske grupper. Dette havde man fra stabens side benægtet under krigen, og det er mig ubegribeligt, at general Hjalp så at sige nu lagde hovedet på blokken. Hans offentlige udtalelser medførte, at han måtte anlægge en injuriproces mod »Land & Folk«, hvis redaktør, Martin Nielsen, hærget KZ-fange, måtte vandre tre måneder i fængsel. Det kunne næsten ikke være bedre – set fra et kommunistisk synspunkt. Og da Hjalps periode som chef stod for fornyelse, veg forsvarsministeren tilbage fra at forlænge ham. Samtidshistorien er farlig. Bogens korte fremstilling af denne sag rummer en iagttagelse af kildekritisk karakter, nemlig at en del af de vidner, der optrådte, havde fået deres hukommelse frisket op af Hæstrups værk!

25. Man kunne formode, at kaptajnerne ville sikre sig en løbebane efter krigen. Retfærdigvis bør det dog anføres, at det kunne være rimeligt at tage hensyn til de pågældendes alder.

Efter min mening er hele dette drama om våbenfordelingen fuldstændig ude af proportioner, men DKP har med stor dygtighed forstået at udnytte det ganske som interneringen i juni 1941. Allerede Frode Jakobsen er i sit nævnte værk »I Danmarks Frihedsråd« bd. II (s. 127) inde på proportionsforvridningen. Der var tale om 3.000 svenske maskinpistoler, som A.P. Møller med Vilhelm Buhls velsignelse skaffede penge til. Det var de første, som kom fra Sverige til supplement af de britiske våben. Disse 3.000 maskinpistoler udgjorde en lille del af de våben, der leveredes, hvilket ses af tabellen s. 345, hvor der er tale om godt 32.000 engelske maskinpistoler og geværer leveret alene fra august 1944, hvortil kom de eksisterende beholdninger.

Bogen klarlægger på overbevisende måde, hvorledes fra første færd mytedannelsen opstod. For det første fik Schjødt-Eriksen skabt mistillid til »den lille generalstab«s intentioner allerede, inden våbnene var nået til Danmark (s. 321), ved på en dominerende og bedrevidende måde at lade forstå, at det var et problem, han nok skulle løse. Utvivlsomt skyldtes Schjødt-Eriksens selvsikkerhed, at han følte sig dækket af politikerne (s. 329).

For det andet var der utilsigtede unøjagtigheder i Erling Foss' opgivelser over forsendelsesraterne.

For det tredje var der uklarhed om de fordelingsaftaler, som blev truffet, idet Frihedsrådets K-udvalg i november 1944 vedtog én fordelingsnøgle (med ca. 1/3 til hærens grupper), Buhl-kredsen, Gørtz og »den lille stab« 13. juni 1944 en anden, som gav hærens grupper halvdelen.

For det fjerde gik de første ca. 500 maskinpistoler faktisk til hærens grupper.

Når man nu betænker den skrigende mangel på våben, der var, hærledelsens uvilje mod befalingsmændenes deltagelse i illegalt arbejde før 29. august 1943 og deres efterkrigsfikserede tankeverden i den følgende periode, er det let at se, at de underforsynede egentlige partisaner måtte skumme af raseri: Hvor blev våbnene af? Og de ledere, der som Frode Jakobsen og andre havde kendskab til Schjødt-Eriksens facon og holdning, måtte føle sig snydt og narret, hvilken opfattelse vanskeligt kunne undgå at forplante sig til de våbenfattige modstandsfolk, der således fik deres opfattelse bekræftet.

Jeg mener, at forfatterens udregning og hans udnyttelse af Stockholmsarkivet – ikke mindst Schjødt-Eriksens udtalelser i »Pilken« – fører til den bæredygtige konklusion, at efter 1. november overholdt Schjødt-Eriksen K-udvalgets fordelingsplaner for de 3.000 maskinpistoler, så at de fleste våben herefter kom til de civile grupper. Men det, Frode Jakob-

sen kalder Schjødt-Eriksens snyderier (F.J. I, s. 127), fortsatte, og det gik så vidt, at han endog i december 1944 lod privat indkøbte våben holde tilbage i Sverige, fordi han ville fordele dem (s. 326). Det var kun 425 maskinpistoler, men igen blussede harmen op, og forestillingerne om »den lille generalstab«s manipulationer blev cementeret. Den 13. april 1945 nedsatte K-udvalget et våbenmodtagerudvalg for at få sat grime på Schjødt-Eriksen (s. 339).

En central rolle i kritikken mod Schjødt-Eriksen i den sidste fase spillede Ole Lippmann, Special Forces' repræsentant i Danmark fra februar 1945. Det ville formentlig have været interessant at høre hans vurdering i dag.

Efter min opfattelse er spørgsmålet om den skæve våbenfordeling først og fremmest af psykologisk betydning. Reelt var de civile grupper ikke stillet meget anderledes end de militære, men vreden hos de civile er let at forstå, når de så, at en officer i en nøgleposition ganske åbenbart søgte at forfordele dem. Myten om den skæve våbenfordeling lod sig så meget lettere fastslå, som Schjødt-Eriksen var i en meget svag stilling efter maj 1945, hvor han først aflagde æresord på ikke at have været medlem af DNSAP og senere måtte erkende, at det dog var tilfældet. I *hvor* høj grad han var dækket af Buhl, H.C. Hansen og Hedtoft, synes jeg, finder sin bekræftelse i den indædte trofasthed, hvormed politikerne i efterkrigsårene protegerede Schjødt-Eriksen, skønt han var en belastning. Schjødt-Eriksen har skadet synet på hæren under og efter krigen mere end nogen anden enkeltperson. Men hans virksomhed under krigen tegnede kun »den lille generalstab« og politikerne, ikke værnene som helhed. Det synes jeg er vigtigt at slå fast.

Frem mod 5. maj 1945

I 16. og sidste kapitel redegøres for den illegale hærs målsætning. Her drøftes de forskellige muligheder, som kunne komme til at foreligge ved det tyske sammenbrud. Vi får, byggende på engelsk materiale i War Office, interessante oplysninger om general Dewing, der var chef for SHAEF Mission to Denmark.

Det fremgår, at Dewings indflydelse var meget begrænset, og at hans Mission til Dession to Denmark således ikke havde operative funktioner, men kun planlæggende. Det betød ikke, at Gørtz' kommandomyndighed sattes særlig højt hos de allierede, og de ønskede næppe heller Frihedsrådet involveret. Den 21. Army Group skulle nok selv udgive de nødvendi-

ge befalinger, hvad der ikke kan overraske. Briterne ville selv og ønskede derfor at sende deres ordre direkte til de jyske regionsledere. Det fremgår videre, at briterne primært betragtede modstandsbevægelsen som en ordensstyrke, hvad der var realistisk, da den utvivlsomt var blevet masakeret i en egentlig kamp med krigstrænede tropper.

Briternes opfattelse og ønsker faldt udmærket sammen med politikerne og værnene.

Vi får sluttelig slået fast, at »den lille generalstab« ikke ved brigadens overførsel fra Sverige ønskede BOPA indsat som kampstyrke for at få denne kommunistiske modstandsorganisation slagtet, men fordi den var den mest kamprænede. I øvrigt ønskede BOPA selv at udføre denne operation.

På fornuftig måde løstes problemet ved, at man (hvem?) optog kontakt med tyskerne i Helsingør og fik dem til at lukke øjnene ved brigadens landsætning (s. 366).

Denne afsluttende del giver et dækkende billede af Danmarks forhold i en væsentlig og dramatisk fase, som bogen dog fremstiller uden den spænding, der ligger i stoffet. Man må i denne forbindelse beklage, at bogen ikke siger noget om, hvorfor briterne ikke ville tage til Bornholm, evt. med et af de 7 Jedburgh-hold, der var parat til indsætning i Danmark, så at den ulykkelige russiske bombing var undgået.

Konklusionen er draget lige kraftigt nok, og jeg ville som nævnt nogle gange nok have sondret lidt mere mellem »den lille generalstab« og »the rank and file«, hvor billedet var mere broget. Men det er naturligvis en vurderingssag. Helt rigtigt er det vel heller ikke at sige, at E-tjenesten var indkapslet og ikke havde betydning for de øvrige dele af værnene (s. 373).

S. 374 i opsummeringen hedder det, at Gørtz var »den kraftigste eksponent for et stabilt militært underordningsforhold til den parlamentarisk ansvarlige regeringsmagt« – også efter 29. august. Jeg ville skubbe »den lille generalstab« ind foran Gørtz som endnu mere systembevarende og endnu mere loyal over for politikerne end Gørtz. Jeg er ikke enig i, at værnene indflydelse var størst i perioden 1943-45, hvor de formelt ikke eksisterede. Hvis de havde nogen mulighed, afstod de i al fald fra at bruge deres indflydelse, idet jeg ved værnene forstår disses ledelse gennem »den lille stab«. Man kan nemlig ikke påvise, at den store del af værnene, som adlød politikerne, nogensinde handlede anderledes end Buhl, Hedtoft og deres fæller ønskede. Herved hjalp værnene politikerne til at kunne genindtage deres gamle pladser efter 5. maj. Rigtig nok kan

man sige, at hertil behøvedes ingen hjælp, da Frihedsrådet ikke ønskede det anderledes undtagen som resultat af et valg. Men politikerne var til det sidste ikke helt trygge ved disse frihedskæmpere og følte derfor taknemlighed over for de pålidelige officerer.

Og hermed er vi da ved vejs ende. Afhandlingens svagheder ligger i stedvis manglende præcision, og den er gennemgående for lang, skønt Roslyng-Jensen ikke som Pascal kan undskylde sig med, at han ikke havde tid til at skrive kortere. Den er af og til for refererende og for lidt analyserende. Nogle steder kunne supplerende kildemateriale ved en ringe indsats være fremdraget. Man kan mærke, at forfatteren har tænkt: Nu må det være nok. Og det er jo også på den måde, der kommer en bog, ja sågar en disputats ud deraf.

Afhandlingens styrke ligger i at sammenholde et stort, delvis ubrugt kildemateriale (især Stockholmsarkivet) og derved fremstille et betydeligt og kontroversielt emne ud fra en helhedsopfattelse. Dette er lykkedes bedst efter 29. august, hvor værnenes rolle var aktiv. I kapitlet om våbenfordelingen viser forfatteren, at han kan skære igennem.

Bogen præges af ny viden samtidig med, at gammelkendte oplysninger ofte får en rigtigere placering.

Bogen er sober og redelig og så objektiv, som et sådant arbejde kan blive. Her er ingen, hvis virksomhed skal heroiseres, og ej heller nogen hvis indsats skal forklejnes! Hertil føjer en gammel gymnasielærer tilfredsheden over, at der stadig i gymnasiet er rester af den lærde skole. Hvis man selv vil, er muligheden der.

Efter min opfattelse har forfatteren fuldt ud godtgjort, at han – som det hedder i bekendtgørelsen om doktorgraden – »sidder inde med betydelig videnskabelig indsigt og modenhed og med sin afhandling har bragt videnskaben et væsentligt skridt videre«. Det udelukker jo ikke, at den kan komme endnu videre, hvilket er sagt uden rancune, da jeg mener, at mange af bogens resultater vil blive stående.

Frihedsrådets aftale med værnene

Blandt de uofficielle opponenter ved Palle Roslyng-Jensens disputats var fhv. minister Frode Jakobsen, hvis indlæg bringes i »Historisk Tidsskrift«. Frode Jakobsen har imidlertid efter disputats-handlingen haft lejlighed til at tage stilling til Tage Kaarstedts op-positionindsnlæg, til hvilket han har følgende kommentar.

Aftalen fra december 1943 mellem værnsledelsen og Frihedsrådet var grundloven, som befalingsmændenes medvirken i modstandsbevægelsen byggede på. Den omfattede tre punkter: 1) officererne skulle gå ind på aktivt at kaste tyskerne ud af Danmark, 2) enhver antikommunistisk propaganda skulle være forbudt, 3) officererne skulle anerkende Frihedsrådet som ledelsen af kampen mod tyskerne.

I sit indlæg sætter Tage Kaarsted spørgsmålstegn ved, om officererne godtog det sidste punkt. Uden dette kommer de to første til at svæve i luften. Uden det ville der knap være grund til at gå til Vilhelm Buhl, som også jeg, nu bagefter, tror, man gjorde.

Punkt 3 blev fremført, og altid godkendt af officererne, ved enhver meningsforskel – over for regionerne, ved indkaldelsen af Bennike i Toldstrup-sagen o.s.v. o.s.v. Det blev brugt både af hærens officerer hjemmefra og af Brigadens officerer til at berolige Brigadens mandskab – til sidst på general Knudtzons foranledning af Alfred Jensen og mig. Når det skete sent og forsigtigt, var det af hensyn til svenskerne. (Beskrevet i »I Danmarks Frihedsråd«, II, 109). Før 1960 er de tre punkter aldrig blevet bestridt hverken af Hjalp, Schødt-Eriksen eller Gørtz. I diskussioner under krigen hævdede de tværtimod alle tre, at de altid loyalt respekterede alle tre punkter.

Tage Kaarsted anfører, at den eneste kilde til mødet 1.12.1943 er Frode Jakobsens ret sene beretning. Men mødet overværedes af Husfeldt, Højland Christensen, Lundsteen og vel også Dahl. Der har altid været fuld overensstemmelse om resultatet mellem os. Det blev straks refereret til Frihedsrådet, som aldrig ville have godkendt mine dispositioner uden det afgørende punkt. De tre betingelser var noget, som enhver i inderkredsen, modstandsbevægelsens, officerernes og senere også politikernes var fortrolig med. Det meste bliver i virkeligheden uforståeligt uden denne »grundlov«.

Jeg er sikker på, at aftalens tre punkter findes i »Stockholmsarkivet«, for jeg ved, at jeg har dikteret dem, ord for ord, til både Nordentoft og

Mørch i april 1944. Dertil kommer Foss, som kendte dem i forvejen, Munck og Hollingworth. Men det omstridte punkt er jo også refereret i selve den skriftlige kontrakt med Gørtz af september 1944 – og dermed anerkendt af Gørtz »som grundlaget for det samarbejde, der siden (d.v.s. december 1943) har fundet sted«. Det dokument blev »underskrevet« af begge parter efter en grundig mundtlig gennemgang. Vi ønskede det med, fordi Gørtz nu i en anden situation – hans designering som øverstkommanderende – havde sit forbehold.

Og efter krigen? Der er ingen grund til at køre på »det sene« 1947. Aftalen findes i Frihedsrådets egen beretning om dets historie, fra sommeren 1945, godkendt af »De seks oprindelige medlemmer« og i hovedsagen affattet af Fog. (Besættelsestidens Fakta, I, 221).

Den kan læses i en række avisinterviews fra maj 1945, f.eks. i »Vestkysten«, 7. maj 1945. Interviewet er lavet før befrielsen for at være parat. Husfeldt har gengivet den i »Berlingske Tidende« 16. maj 1945. Den første seriøse besættelsesskildring i bogform er vel Christian Søndergaards »I tyske lænker«. Her står alle tre punkter s. 322, nedskrevet i maj 1945. På samme måde i »De fem lange år«, redigeret af Brøndsted, 1945 og i Salmonsens Leksikontidsskrift 1945.

Jeg vil sige omvendt af Kaarsted: Den første og eneste *tvivl*, der er rejst om den aftale, som på det tidspunkt havde været almindelig kundskab i 15-18 år, er Gørtz' vidnesbyrd i en presset situation, den ulykkelige Hjalf-sag. Jeg tilskrev det ikke usandfærdighed, men alderdom og påvirkning af Hjalf, der kæmpede for sin fortsatte karriere, og vel mente, at hans uforståelige og usande fremstilling af, hvordan han havde snydt kommunisterne, kom i et mildere lys ved benægtelsen af, at hæren frivilligt havde underkastet sig Frihedsrådets ledelse. Da jeg ikke regnede med, at nogen kunne være i tvivl, reagerede jeg kun, som man kan læse i min bog »Standpunkter«, s. 82-96.

Og så til den sidste mærkværdighed: Jeg vil bestride, at Gørtz og hans stab handlede, som om de *ikke* havde anerkendt Frihedsrådets ledelse. *Kommando*, som Kaarsted skriver, er et forkert ord. Selv i »Kommandoudvalget« er det uheldigt. Også det var en politisk, ikke en militær instans.

Der var gnidninger mellem alle frihedsbevægelsens grupper, kommunister, Dansk Samling, Ringen, Frit Danmark. Ikke kamp, men konkurrence om at gøre sig gældende. Det var tit svært at holde styr på. På det plan vil jeg anbringe også officerernes numre. Det ville være en katastrofe for forsvaret, om officererne kom til at stå som de ringeste, når det

drejede sig om våbenkamp. I de bestræbelser blev de hjulpet af politikerne.

Men jeg vil hævde, som også i »Standpunkter« i 1960, at aftalen med officererne i alt væsentligt fungerede. Det, vi bebrejdede officererne med rette, var, at de var for langsomme til at omstille sig fra tidligere planer og for langsomme til at stille mandskab til rådighed for os. Bevarelsen af O-grupper i København som en særlig slagkraftig styrke var der enighed om. Også deres anvendelse blev planlagt i Frihedsrådets Kommandoudvalg. At officererne derudover også havde andre spekulationer om, hvad de grupper kunne bruges til, anede vi. Det skabte irritation mod O-grupperne, især hos kommunisterne. Men det var ingen virkelig kilde til uro – fordi ingen drømte om den rejsning, officererne ville slå ned.

Kaarsted nævner som eksempel på ikke-overholdelse af aftalen afsættelsen af Højland Christensen. Jeg har aldrig drømt om, at Frihedsrådet skulle kunne bestemme sammensætningen af Gørtz' stab. Min vrede skyldtes venskab for Højland og ængstelse for, hvad der kunne ligge bag. Gørtz beroligede mig netop gennem drøftelse af aftalen.

Frihedsrådet havde allerede en stærk position i december 1943. Den var kommet forbløffende hurtigt, takket være englænderne og Christmas Møller, og ikke mindst fordi forholdene længe havde skreget på en sådan ledelse. Officererne kom netop til os, fordi de var blevet klar over, at der ingen vej var ind i modstandsbevægelsen uden om anerkendelse af Frihedsrådet som ledelse. Derfor kunne vi stille vore betingelser.

Omkring den socialdemokratiske historieskrivning 1940-1945

Et svar fra dr.phil. Hans Kirchhoff til Folketingets formand, fhv. udenrigsminister K.B. Andersen, hvis indlæg ex auditorio i forbindelse med forsvaret af Hans Kirchhoffs disputats, Augustoprøret 1943, er trykt i HISTORIE XIII, 3, s. 133.

Det er glædeligt, at K.B. Andersens opposition ved min disputats, *Augustoprøret 1943*, nu er kommet på tryk. Det giver mig nemlig lejlighed til at svare mere sammenhængende og systematisk, end det var muligt under handlingen, og jeg kan samtidig få korrigeret *Aktuelts* referat næste dag, hvorefter Kirchhoff erklærede sig helt enig med KBA. Det modsatte var naturligvis tilfældet – men sætternissen har det jo med at optræde så vældig belejligt!

Det lyser ud af KBA's opposition, at han ikke sympatiserer med min disputats. Han kan ikke lide den, fordi den forholder sig kritisk til samarbejdspolitikken og dermed til hans eget parti og den socialdemokratiske fagbevægelse, der var en af denne politiks stærkeste og mest loyale støtter. Han kan ikke lide den, fordi den bryder med den myte, som ikke mindst den socialdemokratiske historieskrivning har arbejdet så intenst på at opbygge efter krigen, nemlig at bruddet i august 1943 var tilstræbt og foranlediget af de politiske partier. Og han kan ikke lide den, fordi den fokuserer på en situation, hvor den nationale konsensus brød sammen efter et folkeligt pres nedefra og uden om de parlamentariske organer – hele den affære hører efter KBA til de mindre brikker i den historiske mosaik, og jeg burde have holdt mig til de store.

Nu er det jo en ærlig sag ikke at sympatisere med undersøgelsens genstand eller med forfatterens grundforestillinger og hans syn på forholdet mellem kollaboration og modstand. Om KBA med sin store politiske erfaring havde rejst denne debat, kunne der måske være kommet noget væsentligt og spændende frem. Men det gør han bare ikke. I stedet vælger han at angribe undersøgelsen for manglende dokumentation – hvor uenigheden i virkeligheden som så ofte før i en faglig debat dækker over noget helt andet – nemlig over forskelle i værdier. Dette er efter min mening en af årsagerne til, at kritikken fremstår så uforpligtende og gold.

En anden årsag – tror jeg – ligger i, at KBA slet ikke har læst min bog grundigt nok. Han har kun punktlæst den – først og fremmest naturligvis

indledning og konklusion – og formår derfor aldrig at argumentere sammenhængende for andre og mere konsistente hypoteser, end dem jeg lægger frem. I stedet slår han ned på enkelte isolerede udsagn og vurderinger uden at kunne se dem som en del af en større dokumentation. Således angriber han også flere af afhandlingens resultater uden overhovedet at anføre, hvad det er han finder utilfredsstillende eller forkert. Samtidig opregner han en række spørgsmål, der burde være undersøgt fremfor dem, der faktisk er blevet det – men igen uden at vi får at vide hvorfor. Og endelig påberåber han sig en autoritet som aktør og vidne – uden at det overhovedet er muligt for den udenforstående at kontrollere de oplysninger, der lægges frem.

Denne generelle mistænkeliggørelse af afhandlingens resultater er vanskelig at få hold på og derfor også vanskelig at imødegå. Jeg skal alligevel i det følgende forsøge at tage nogle af KBA's kritikpunkter op. Men generelt må jeg for den bredere argumentation henvise til *Augustoprøret*.

1.

KBA hævder aldrig tidligere at være stødt på *kommunistfrygten* som et motiv bag bruddet den 29. august 1943 og henviser her til sine »mange og hyppige« samtaler med ledende politikere under besættelsen. Argumentet tvinger til nogle kritiske overvejelser mere generelt om den mundtlige beretning som kilde og mere specielt om KBA's person.

KBA var i 1943 programsekretær i radioens foredragsafdeling under magister Jens Rosenkjær. Via denne fungerede han i perioder som sekretær for »De ældres Raad«, en kreds af embedsmænd og politikere med højskolebaggrund, der i 1940 deltog i opbygningen af den folkelige front imod DNSAP. Man støttede med vejledning og erfaring og med politiske informationer og penge og var bl.a. med til at finansiere Dansk Ungdomssamvirke, paraplyorganisationen af danske politiske og kulturelle ungdomsforeninger, der under ledelse af professor Hal Koch blev en af samarbejdspolitikens vigtige støtteorganisationer. Det skal ikke betvivles, at KBA via arbejdet i »De ældres Raad« og Dansk Ungdomssamvirke havde gode politiske forbindelser (således sad både den radikale Jørgen Jørgensen og Venstres formand Knud Kristensen i »De ældres Raad«), men det var ikke nogen placering, der gav andel i de centrale politiske beslutninger. KBA var ikke medlem af rigsdagen og befandt sig ikke i toppen af den socialdemokratiske partipyramide. Fra november 1943 og indtil kapitulationen var han med til at redigere politikernes illegale blad »Den danske Parole« og havde i denne egenskab kontakt med Aksel Møller og H.C. Hansen – men stadigvæk i beslutningssystem-

mets periferi. Det forekommer således ikke troligt, at man skulle have delagtiggjort ham i et så inopportunt politisk argument, som at bruddet med tyskerne skyldtes frygten for kommunisterne.

KBA's fremtrædende position i dansk og socialdemokratisk politik i 60'erne og 70'erne bør således ikke smitte af på hans beskedne politiske placering under besættelsen og kan ikke give hans erindringer fra den gang karakter af *inside observation*.

Hvad endelig angår den mundtlige kilde på 30 års afstand – og her taler jeg generelt og ikke om KBA – tror jeg, at de fleste samtidshistorikere vil være enig med mig i, at denne ikke kan benyttes uden samtidigt kontrolmateriale og i hvert fald slet ikke, når det drejer sig om et så kontroversielt emne som det behandlede. Erindringen er jo ikke nogen uforanderlig størrelse, men resultatet af en proces, hvor mange ydre påvirkninger griber ind. Noget erindringsstof er lettere påvirkeligt end andet. Ydre dramatiske begivenheder mindst, mere rutinemæssige oplevelser mere – for slet ikke at tale om noget så diffust som følelser, holdninger og argumenter. Professor Henning Poulsen, der har arbejdet både praktisk og teoretisk med interviewet som kildetype, advarer stærkt imod overhovedet at benytte de mere påvirkelige elementer i erindringen og nævner specielt vurderinger, fremhævelser, motivforklaringer og årsagssammenstillinger samt tilsyneladende neutrale elementer, som man kan formode er afledt heraf (»Om samtidshistorisk intervjuing« i: *Scandia 1968 s. 217*). Hvis KBA – som hævdedet – aldrig har hørt politikerne nævne kommunistfrygten som et argument bag nej'et den 28. august, har han formentlig heller ikke skænket det en tanke i de forløbne 30 år. Det forekommer derfor ikke troligt, at han nu pludselig skulle kunne reproducere en erindring om noget, der aldrig er blevet sagt! Derfor, og fordi KBA i 1940'erne stod i samarbejdspolitikens periferi, kan jeg kun tillægge hans vidneudsagn ringe værdi.

Nu ville sagen naturligvis have stillet sig ganske anderledes, hvis KBA kunne basere sin erindring på egne samtidige optegnelser. Men det synes jo ikke at være tilfældet. Ellers ville han næppe have ladet et så stærkt argument ligge, og han ville ikke have grebet til den fortvivlelsens udvej at citere en artikel af Aksel Møller fra *Den danske Parole* i marts 1945, hvori denne dementer, at der skulle herske nogen russerfrygt blandt politikerne. Nu er russerskræk jo ikke det samme som kommunistkræk, og situationen i august 1943 jo en hel anden i marts 1945 – men bortset fra dette tolker KBA jo heller ikke Aksel Møller rigtigt! Stedet er ikke her til at fordybe sig i befrielsessituationen. Men enhver med kendskab til be-

sættelseslitteraturen vil dog vide, at netop bolchevikfrygten var en helt dominerende faktor bag partisystemets dispositioner i foråret 1945 og f.eks. den afgørende årsag til de gamle politikeres canossa-gang i regeringsspørgsmålet (se f.eks. J. Hæstrups *Hemmelig Alliance II (1959)*, Ulf Torells *Hjælp til Danmark (1973)* og senest P. Roslyng-Jensens *Værnenes politik – politikernes værn (1980)* samt mine egne på Foreign Office-materialet baserede kronikker »Politikernes frygt for befrielsen« i *Politiken* 4. og 5. maj 1980).

Aksel Møllers artikel i *Den danske Parole* er – som det så ofte er tilfældet med åbne kilder – ikke noget bevis for, at politikerne ikke frygtede russerne eller DKP, men tværtimod et udtryk for det modsatte. Den skulle besværgе bolchevikskrækken i befolkningen for at forhindre rygter og uro og den opløsning i moral og loyalitet, som alene systemfjenderne kunne profitere af. I virkeligheden peger KBA her ufrivilligt på den kontinuitet, der kan påvises i politikernes overlevelsestrategi efter Stalingradslaget i vinteren 1943, da det blev klart, at Hitler ikke kunne vinde, og at Sovjetunionen ville indtage Tysklands plads. Og han slår sig selv på munden, når han samtidig i en eftersætning erkender, at politikerne selvfølgelig havde en forståelig frygt for kaotiske tilstande efter krigen (Historie XIII, 3 s. 134). Ja, men det var jo netop problemstillingen i august 1943, da fredsoptimismen kulminerede efter begivenhederne i Italien, og mange så den tyske kapitulation lige om hjørnet. Hensvisninger til kommunisterne, til kaos og opløsning og til faren for at miste kontrollen med befolkningen – ja, sågar til borgerkrig – er legio blandt forhandlerne på Christiansborg i disse dage (se f.eks. II s. 297, 303 f., 308, 331, 335, 337, 350 f., 358, 419, 421, 449 og 485).

Og her kan vi naturligvis igen ikke se det politiske system isoleret fra strømningerne i det øvrige Europa, hvor bolschevikfrygten fra vinteren 1943 blev en stadig mere afgørende faktor i både kollaboratørregimernes og de vestallieredes militære og politiske beslutninger. Jeg havde i disputatsen hverken tid eller plads til at arbejde dette internationale tema igennem og måtte nøjes med nogle få og usystematiske om end efter min mening naturligvis ikke uvæsentlige iagttagelser (I s. 207f.). Men jeg er ikke i tvivl om, at vi med bolschevikfrygten fra 1943 står over for en hoveddrivkraft i de sidste krigsårs historie, der har sit klare parallellforløb i kampen mellem status quo-kræfterne og de samfundsændrende kræfter under og efter første verdenskrig. Jeg kan nu henvise til et par bøger, der er kommet efter manuskriptets færdiggørelse, og som bringer en mere systematisk dokumentation for denne antagelse, nemlig *Mark A. Stoler: The Politics of the Second Front. American Military Planning and Diplo-*

macy in *Coalition Warfare, 1941-1943* (1977) og Arthur L. Smith: *Churchill's German Army. Wartime Strategy and Cold War Politics 1943-1947* (1979).

Vojtech Mastny gør i *Russia's Road to the Cold War. Diplomacy, Warfare, and the Politics of Communism, 1941-1945* (1979) opmærksom på, at frygten for en separatfred mellem Tyskland og USSR var stærkt udbredt i vesten i sommeren 1943. Han taler direkte om »a separate peace scare« (s. 84). Her kan ligge en del af forklaringen på det kommunistiske spørgsmåls fremtrædende rolle i sommerens politiske diskussion.

2

Tesen om politikernes kamp for at undgå bruddet (der i parentes bemærket blev fundet overbevisende af bedømmelsesudvalget og af dagspressen med et par enkelte undtagelser, bl.a. *Aktuelt*) mener KBA generelt står udokumenteret. Han henviser her til misforholdet mellem antallet af noter, når det gælder augustoprøret på den ene side og samarbejdspolitikkerne på den anden, og fremdrager samtidig nogle »typiske eksempler« på denne svigtende dokumentation. Heroverfor stiller han så uden nærmere konkretisering »en række udtalelser« fra 1940-43, der taler imod tesen, og samler sig sluttelig om Hedtofts tale den 13. februar 1941, som han citerer efter Hartvig Frischs fremstilling i *Danmark besat og befriet* (1945). Ifølge denne erklærede Hedtoft om politikernes taktik, at »den må tilstræbe to ting: Et brud, som antagelig må komme, må helst tages samlet af de demokratiske partier, og alt må sættes ind på at hindre dannelsen af en nazistisk regering«.

Nu lader sandheden sig jo ikke måle med antallet af notehenvvisninger, og jeg vil derfor lade dette noget misforståede additionsstykke ligge. Tilsvarende ukendskab til historikerens håndværk ligger vel også bag flere af de fremdragne eksempler på det, KBA kalder »de kildeløse vurderinger.«

Jeg citerer fra Historie s. 134 f.:

»Nogle typiske eksempler:

a) Om hjemturen efter socialdemokratiske ledes samtale den 18. august 1943 med Best anføres (II, 323/324): »Sikkert kørte også de socialdemokratiske ledere tilbage til København i forvisningen om at samarbejdspolitikken måtte fortsætte, og at man i hvert fald i den rigsbefuldmægtigede havde et af de vigtigste kort i kampen for status quo og mod de kommunistiske kræfter i landet«.

Det er muligvis »sikkert«, men kilden mangler.

b) Det samme gælder bemærkningen (II, 472): »Best havde formået at skabe sig tillid på Christiansborg, og vurderedes som et sikkert kort i politikernes bestræbelser på at føre kollaborationen igennem indtil krigens afslutning«.

c) Om samarbejdspolitikken siger forfatteren, igen uden kildeanvisning (II, 474): »Det skal indrømmes at kilderne flyder sparsomt, men der er intet fundet i det samtidige materiale der indicerer at nogen stemme med vægt indenfor Socialdemokratiet, Venstre eller de Radikale skulle have arbejdet henimod et brud«.

Dette står i klar modsætning til en række udtalelser fra 1940-43, hvoraf blot skal nævnes en særlig velkendt, nemlig den tale Hedtoft holdt på Socialdemokratiets hovedbestyrelsesmøde den 13. februar 1941, efter at han var blevet tvunget af tyskerne til at gå som partiformand...

d) Om valget i 1943 – hvor der nok kunne være grund til at sætte et spørgsmålstegn ved forfatterens opfattelse af forhistorien – siges det igen uden nærmere kilde (I, 202), at »resultatet blev fejret som en stor sejr for de socialdemokratiske farver«. Det er da sikkert det indtryk, f.eks. dagspressen har givet. Det var også en meget stor stemmefremgang, men var forfatteren gået bag om avisoverskrifterne, ville han sikkert også straks på valgnatten have mødt den realistiske, for ikke at sige den pessimistiske tone, jeg mødte hos H.C. Hansen morgenen efter valget i en bemærkning om, at det var en gevinst, man måtte regne med at aflevere igen ved det første valg efter befrielsen – et tidspunkt, som hverken han eller andre politikere, jeg kendte, troede var nært forestående.

e) I endnu en kildeløs vurdering siges det (I, 208): »Frygten for en bolschevisering af Europa måtte blive et meget stærkt argument for dem der ønskede samarbejdspolitikken opretholdt og så hen til kollaborationen som et væsentlig bolværk imod kommunismen«.

Det gælder således både for eksempel (b) og (c), at de er taget fra konklusionen, at de altså bygger på disputatsens hovedstykke, som KBA karakteristisk nok slet ikke tager stilling til. Tilsvarende er også eksempel (e) omhandlende bolschevikfrygten baseret på de forudgående siders dokumentation med bl.a. en udtalelse fra Buhl, der viser hans bekymring så tidligt som i maj 1943 (I s. 207).

Hvad angår eksempel (d) fra rigsdagsvalget i marts 1943 har jeg svært ved at se, hvori uenigheden egentlig består, når bortses fra, at KBA tager afstand fra min opfattelse af forhistorien uden overhovedet at komme ind på, hvad der er hans egen.

For det første eksemplets vedkommende (a) er det naturligvis rigtigt, at jeg kun kan spekulere over, hvad socialdemokraterne tænkte på vejen hjem fra det hemmelige møde med dr. Best i Lyngby den 18. august. Men Best var i hvert fald meget tilfreds, da han næste dag aflagde beretning til general v. Hanneken. Det kan naturligvis have været taktisk bestemt, men næppe at han udtalte sig i tilsvarende vendinger over for statsminister Scavenius – medmindre man da vil hylde det kildekritiske princip, som gerne fremsattes af de danske aktører efter krigen, at tyske kilder altid lyver (II s. 336 og 385 samt III s. 330 note 21).

At det socialdemokratiske lederlag var blevet bestyrket i viljen til at

fortsætte samarbejdspolitikken, læser jeg dog først og fremmest i parti-beslutningen den 19. august om at tapetsere landet med talere søndag den 29. august, der skulle advare imod uroen og strejkerne og opfordre til at slutte op om samarbejdslinjen. Som bekendt lagde den militære undtagelsestilstand sig imellem og forhindrede de allerfleste af møderne, men det ændrer jo intet ved hensigten, der bl.a. kan aflæses af det omfangsrige talermanuskript, som ledelsen udsendte i de sidste augustdage, og som KBA helt har valgt at negligere (II s. 257 ff. og s. 423 ff.). Eftersom det er første gang, denne vigtige kilde fremlægges for offentligheden, havde den da nok været en stillingtagen værd! I det hele overser eller glemmer KBA helt at se på Socialdemokratiets adfærd i disse uger både lokalt og centralt og både før og efter skæringsdatoen den 29. august. Jeg kan kun opfordre ham til at læse strejkeafsnittet igennem endnu en gang, særlig kapitlet om Odense, hvor regeringen og DsF var mest involveret, samt delkapitlerne om »Arbejderførerne på tærsklen til katastrofen« (II s. 421 ff.) og »Politikerne og kollaborationen« (II s. 479 ff.) og så tage diskussionen op på ny.

Øg nu til Hedtofts tale for Socialdemokratiets og fagbevægelsens top 13. februar 1941, det så ofte brugte – og misbrugte – »bevis« for, at Socialdemokratiet ønskede, ja, stræbte henimod bruddet.

Nu kan man vel ikke forlange, at en travl politiker skal gå til kilderne – i dette tilfælde originalmanuskriptet til talen i Arbejderbevægelsens arkiv – især ikke, når ingen af hans socialdemokratiske forgængere har gjort det. Alligevel må det undre, at KBA slet ikke har reflekteret over mit svar til ham den 2. november, hvorefter Frischs udsnit er klart tendentiøst, og talen læst i sin helhed ikke lader nogen tvivl om, at budskabet er det stik modsatte, nemlig nødvendigheden af og viljen til at fortsætte kollaborationen. Nøgleudsagnet er naturligvis her Hedtofts bemærkning samme sted om »at vi ikke skal håbe, at det kommer dertil, [nemlig til et brud] endsige bevidst stile derimod. Hvad det vil betyde, hvis tyskerne direkte overtager dansk civiladministration, gør man sig ikke rigtigt klart« (I s. 150) – en passus, som naturligvis aldrig har vundet indpas i den socialdemokratiske historiografi.

Nu er det utvivlsomt, at der findes elementer i Hedtofts tale, der er svært forenelige, og som i virkeligheden for længst burde have inspireret historikerne til at udforske ophavssituationen nærmere. Jeg har også selv forsømt dette i disputatsen, men har i mellemtiden rådet bod herpå med en særundersøgelse, som jeg håber at kunne publicere inden længe. Dokumentationen må vente indtil da. Men hovedresultatet er klart nok: Det bekræfter min oprindelige tolkning af talen som udtryk for kontinuiteten

i den socialdemokratiske overlevelsesstrategi, der betød godtagelsen af samarbejdslinjens jernhårde nødvendighed og viljen til at fortsætte kollaborationen til det yderste. Den viser nemlig, at det mere aktivistiske element i talen var tilført denne til sidst, at det var stærkt situationsbestemt, og at det først og fremmest bør søge sin forklaring i privatsfæren, nemlig i Hedtofts skuffelse over at måtte træde tilbage som partiformand efter kun godt et års virke, og i en situation der kaldte på alle kræfter og talenter i partiet. Ingen – og heller ikke Hans Hedtoft – havde i vinteren 1941 brev på, at den tyske besættelse ikke ville blive generationslang, og at den afsatte partiformand ville være tilbage i centrum af dansk politik bare 2½ år senere. I 1941 – efter Frankrigs fald, og inden angrebet på Sovjetunionen og USA's indtræden i krigen – kunne forvisningen let synes en dom for livet.

Men skuffelsen havde også andre rødder end frustrationen over at være blevet afbrudt i karrieren. Den nærredes af bitterheden over at være blevet ofret uden kamp. Kritikken gjaldt regeringen, og her naturligvis særligt Scavenius, men endnu stærkere partiledelsen, dvs. Stauning, der forhindrede det opgør på spørgsmålet, som Hedtoft selv lagde op til. Hvad der måtte føles så meget desto hårdere, som Hedtoft ikke en måned tidligere, i Christmas Møller-sagen, havde talt stærkest og mest principielt imod, at tyskerne blandede sig i rigsdagens forhold.

Endelig syntes også selve »fyringsgrundlaget« så meningsløst og uretfærdigt. For Hedtoft måtte først og fremmest se sit fald som resultatet af DNSAP's rendestenskampagne, der kørte på hans antifascistiske arbejde i 30'erne, og ikke som frembragt af nogen illoyalitet over for samarbejdspolitikken. Her går der et klart skel mellem »Christmas Møller-« og »Hans Hedtoft-sagen«. Hedtofts antinazistiske og antiscavenianske holdning, som han delte med størsteparten af rigsdagsmændene, forhindrede ham da heller ikke i at slutte op om regeringspolitikken i de følgende år. Kort efter sin fratræden fik han i juni 1941 et britisk tilbud om at slutte sig til de frie danske i London, men afviste, således som han gjorde det igen i 1944. Under Telegramkrisen i 1942 sluttede han sig ikke til den håndfuld socialdemokrater, der protesterede, men stemte for Scavenius, dvs. for en upolitisk ledelse af regeringen, og altså imod et af de hovedprincipper, som han selv havde udhamret for forhandlingslinjen i 1941. Og – hvad der er vigtigt, når vi tager vort udgangspunkt i februar-talen – under valgkampen i marts 1943 tog han ord til andet afstand fra den formulering i 1941, som den socialdemokratiske historieskrivning efter krigen forgyldte og satte på piedestal.

Hedtofts tale er ifølge KBA kun en af »en række udtalelser fra 1940-

43«, der viser, at socialdemokraterne arbejdede henimod et brud. Men han nævner ikke de øvrige. Jeg venter med spænding på at få dem frem, for jeg må have overset dem under arbejdet med kilderne. Til gengæld negligerer KBA helt mine udsagn om det modsatte – f.eks. en tale af H.C. Hansen på et tillidsmandsmøde i Lyngby i febr. 1943, hvori den tidligere partisekretær (han blev som bekendt tvunget tilbage samtidig med Hedtoft) erklærede: »vi ønsker ikke selv at tilstræbe kaotiske tilstande. Og vi ønsker heller ikke, før vi af forhold, som er stærkere end vi selv, tvinges til det, at udlevere statsapparatet og hvad dertil hører af indflydelse og kraft til tvivlsomme elementer i den danske befolkning« (I s. 151).

Men i øvrigt kan det jo heller ikke være afgørende for historikeren, om en politik er formuleret direkte i kilderne. For det vil ofte ikke være tilfældet. Hans ledetråd må være den samlede vurdering af den politiske adfærd.

3.

KBA savner i min afhandling mere sympati for *De samvirkende Fagforbund*. Det begrundes han bl.a. i det, han opfatter som mine helt unødvendige mystifikationer omkring valget af Eiler Jensen som forbundsformand efter Laurits Hansen i maj 1943. Herom skriver jeg – og KBA citerer – at valget ikke er nærmere klarlagt, men at det betød, at Laurits Hansen mistede sin magtbasis i DsF. Efter KBA var valget af næstformanden Eiler Jensen imidlertid en helt normal følge af hans konstituering som formand ved Laurits Hansens ministerudnævnelse i november 1942. Det er altså ifølge KBA ikke nødvendigt at klarlægge noget som helst! (Historie s. 140).

KBA finder eksemplet karakteristisk for min »lidt specielle form for historieskrivning«. I virkeligheden er den mere symptomatisk for hans overfladiske kritik, der ikke bunder i nogen viden om den specifikke situation, men alene går på kendskabet til valgproceduren i praksis.

Når jeg overhovedet nævner problemerne omkring valget i maj – og det i en bisætning – hænger det sammen med den langt vigtigere iagttagelse, at DsF med Laurits Hansens ministerpost nu trådte frem og påtog sig et direkte medansvar for kollaborationen, hvor man tidligere havde støttet denne indirekte (I s. 146). Tyskerne havde siden efteråret 1940 »dyrket« DsF og længe ønsket repræsentanter for den »upolitiske« del af arbejderbevægelsen i samlingsregeringen. Således var i 1942, under Telegramkrisen, både Laurits Hansen og formanden for arbejdsmændene

Aksel Olsen deres kandidater, og de stillede utvivlsomt store forventninger til De samvirkendes nye ministerpost.

Laurits Hansen var mere loren. Han gav ikke ministeriet nogen lang levetid og gjorde derfor sin indtræden betinget af, at han kunne opretholde forbindelsen til fagbevægelsen og vende tilbage, når forholdene normaliseredes igen. I DsF var der nogen modstand imod tanken, men enden blev dog, at Laurits Hansen fik orlov indtil generalforsamlingen i maj og bevarede sine tillidsposter i bevægelsen. Samtidig blev Eiler Jensen og Einar Nielsen konstitueret som henholdsvis formand og næstformand (Forhandlingsprotkl. for DsF 9.11.42 og cirkulære DsF nr. 80/1942 af 11.11.42). Men i maj, med regeringen stadig på højkant og endnu intet afklaret, blev lederproblemet nu aktuelt. I DsF var stemningen imod at fortsætte konstitueringen, og hvad oppositionen ikke havde magtet i november, lykkedes det nu at få igennem i maj – men da lå også Stalingrad og Tunis imellem – nemlig at tvinge Laurits Hansen til at foretage sit valg.

Dette valg imellem den politisk betydningsløse post som socialminister og så ledelsen af fagbevægelsen kan ikke have været svært. Laurits Hansen var ikke nogen succes som minister. Odiet af kollaboratør hang over ham fra starten og isolerede ham i partiet. I ministeriet gjorde han en dårlig figur og løb sig gang på gang staver i livet. I foråret var han så led og ked af det hele, at han truede med at gå. Man tør således tro, at beslutningen fra DsF snarest kom som en befrielse, og den 11. maj anmodede han statsministeren om at måtte træde tilbage. Han følte sig ikke hjemme i ministeriet, hvor det havde været umuligt at få selv de mindste sager igennem, hedder det i en beretning, som han udarbejdede i vinteren 1944/45 (»Redegørelse fra Laurits Hansen m.h.t. de overfor ham rejste beskyldninger for tyskvenlighed m.m.«). Scavenius reagerede i første omgang afvisende, formentlig først og fremmest af bekymring for, hvad tyskerne ville sige, for han var ellers ingen beundrer af sin socialminister; men da Best erklærede, at det også var i tysk interesse, at Laurits Hansen vendte tilbage til DsF (Parl. Komm. XIII nr. 402), sadlede han straks om og gav den 13. maj Laurits Hansen grønt lys for ministeraktionen. Men nu kom partiet imellem.

Den 13. indkaldtes inderkredsen til et hastemøde i Folketinget, der udtalte sig kraftigt imod socialministerens ønske om at træde tilbage. Hovedbegrundelsen skal ifølge ovennævnte beretning af Laurits Hansen have været mistilliden til Scavenius, der gjorde det nødvendigt at fastholde det politiske flertal i ministeriet (syv mod seks) og dermed Laurits Hansens ministerpost. Men det turde have været en argumentation *för*

tilfallet. I hvert fald motiverede Scavenius senere over for dr. Best socialdemokraternes modstand med mere generelle betragtninger over den partipolitiske balance i ministeriet (s.st. nr. 403), og dette lyder i virkeligheden rimeligere, også selv om vi naturligvis ikke kan forvente at finde den antiscavenianske brod i statsministerens version. For kontrollen med Scavenius lå jo ikke i antallet af stemmer i regeringen, men hos de tunge kalibre i Rigsdagens Samarbejdsudvalg. Og det vidste Laurits Hansen bedre end nogen anden.

Måske ligger forklaringen da også et helt andet sted. Og måske er den nærmeste forklaring også den rigtige, nemlig at sagen ikke gjaldt kontrollen med Scavenius, men derimod kontrollen med Laurids Hansen, og at man simpelthen ville forhindre den kompromitterede socialminister i at overtage DsF-posten igen. Det kunne man bare ikke sige højt!

Men hvilke bevæggrunde der end har ligget bag beslutningen, så måtte Laurits Hansen i hvert fald bøje nakken, hvad han senere bitterligt skulle fortryde. Endnu samme eftermiddag kunne Scavenius meddele udfaldet til dr. Best, der akkviescerede og mente at kunne se fordelene ved, at Laurits Hansen – nu befriet for de faglige tillidshverv – helt kunne hellige sig karrieren som Staunings efterfølger og Socialdemokratiets kommende leder! Men om Best selv har troet på den historie, eller om den bare skulle indsukre pillen over for Berlin er ikke godt at vide.

For Laurits Hansen derimod gjaldt det nu om at redde stumperne, dvs. at formå DsF til at forlænge konstitueringen og dermed holde vejen åben tilbage til Rosenørns Allé. Herom forhandlede han nu med repræsentanter for forretningsudvalget, men uden at det bar frem. For flertallet var klart imod. Det afgørende møde fandt sted den 14. maj, hvor Alsing Andersen aflagde beretning på partiets vegne. Tre af medlemmerne i forretningsudvalget gik ind for en forlængelse, og resten argumenterede imod under en henvisning til »de usikre vilkår som det vil være at have en konstitueret formand«. Men det var ingen udtømmende begrundelse. Hele sagsforløbet viser, at man først og fremmest ønskede at skille sig af med en leder, der ville blive en belastning under den kommende fredskrise. Den endelige vedtagelse om at opstille Eiler Jensen og Einar Nielsen som henholdsvis formand og næstformand faldt enstemmigt (forhandlingsprotkl. for DsF 14.5.43).

Men Laurits Hansen strakte ikke helt våben. Han havde afsluttet forhandlingen med en erklæring om »at man ikke ønskede en mindretalsindstilling, men at han forbeholdt sig sin stilling, dersom der fra anden side skulle blive stillet forslag om han genvalg« (s.st.). Han holdt altså døren åben for en redningsaktion fem minutter i tolv. Men den kom

aldrig. På generalforsamlingen den 21. maj blev Eiler Jensen valgt uden komplikationer. Det røre, der opstod omkring valgene, gjaldt ikke Laurits Hansen, men kollaboratøren Ernst Berg – også en strømpil for, hvor stemningerne nu bar hen.

Hvor personlige modsætninger og karrieremotiver mødes med de store besættelsesspørgsmål, oplyser valgforhandlingen i 1943 intet om. Dog turde det efter det foregående være oplagt, at KBA's indlæg ikke er sidste ord i denne sag. At han i den grad forbigår spørgsmålets kerne kan i øvrigt nok undre, al den stund jeg faktisk tangerer problematikken i noterne (III s. 192 note 9). Men det ligger i smuk forlængelse af den socialdemokratiske historietradition. Ingen af standardfremstillingerne (Eiler Jensen og Kaj Bundvad i *Danmark besat og befriet* (1947), *Under Samvirkets Flag* (1948) og *Kampens gang* (1973) berører spørgsmålet, hverken isoleret eller i et større besættelsesperspektiv. Og dette hænger naturligvis igen sammen med, at ingen af forfatterne overhovedet beskæftiger sig nærmere med fagbevægelsens stilling i besættelsessystemet. Vi må nøjes med en retorik svarende til Eiler Jensens og Kaj Bundvads: »Det daglige arbejde blev udført – ofte under overordentlig vanskelige vilkår – uden at sætte den nationale ære til og uden at give efter for den nazistiske ideologi. Man bøjede sig kun for det tyske pres, når ingen anden vej var mulig. Ved at tage forholdene i agt og aldrig tabe målet af syne, ved behændighed og manøvreedygtighed lykkedes det at komme værdigt igennem besættelsestiden« (s. 182).

For de socialdemokratiske harmoniseringsbestrebelse har fagbevægelsens relationer til besættelsesstyret altid først og fremmest været et spørgsmål om enkeltpersoners private opportuniste og ærgerrighed (en Lindberg, en Dalsgaard, en Berg, en Laurits Hansen), et synspunkt der så at sige blev kanoniseret af partidomstolen efter krigen. Men det er jo ikke blot en helt urimelig personificering af problemet. Det er også at gå helt fejl af de fundamentale samfundsmæssige faktorer, der førte DsF ind i kollaborationen, og som gjorde fagbevægelsen til en af dennes stærkeste og ivrigste støtter. Et mønster, vi i øvrigt finder igen, hvis vi kigger ud over Danmarks grænser til det øvrige besatte Europa.

4.

Augustoprøret er den første disputats, der introducerer *kommunisterne* som en afgørende faktor i Danmarks nyeste historie. For de fremstår her som strejkebevægelsens egentlige spydspidser og organisatorer og tildeles dermed en hovedandel i, eller om man vil – en hovedære for – samarbejdspolitikens fald. Det er naturligvis ikke rart at høre, har heller ikke

været det for borgerlige modstandsfolk, og især da ikke, når det sker ved en »borgerlig« historikers mellemkomst, der oven i købet har sikret sig alibiet som »antikommunist« i *Land og Folk* (6. 11. 79).

KBA anfægter naturligvis ikke kommunisternes andel i auguststrejkerne, hans bestræbelser følger de gammelkendte veje med at miskreditere deres hensigter og motiver og dermed deres nationale indsats. At læse hans indlæg er som at bladre i det socialdemokratiske informationsmateriale fra 1942-43, der hænger kommunisterne ud som hyklere og vendekåber og Moskva-agenter og frakender dem ethvert hæderligt motiv. Det er stort set de samme citater og de samme travere, der trækkes frem, og det samme trick med at slå DKP i hartkorn med Hitler.

KBA savner i disputatsen især det historiske perspektiv bagud til 1940, da den folkelige og politiske modstand i forening brød nazisternes stormløb, mens DKP forholdt sig passiv eller direkte gik imod. Det afgørende kritikpunkt er naturligvis her DKP's kolbøtte den 22. juni 1941 eller som KBA eufemistisk udtrykker det, den manglende sammenhæng i kommunisternes holdning under besættelsen. Men hertil er at sige, at DKP's holdning hverken var mere eller mindre »sammenhængende« end Socialdemokratiets (og de andre politiske partiers), der før den 29. august bekæmpede modstanden, derefter forsøgte at alliere sig med den, og efter den 4. maj 1945 slog sig til ridder på den. Der var i begge tilfælde tale om opportunistiske handlingslinjer, hvis hovedformål var at sikre bevægelsens overlevelse under presset udefra. At ingen af de to parter endnu på 35 års afstand tør vedgå tilpasningspolitikken som et rationelt og legitimt svar på den nazistiske trussel, men mener det nødvendigt bestandig at måtte sløre denne bag en facade af modstand siger en del om den følelsesknode, som besættelsestiden stadigvæk udgør.

Således lægger jeg heller ikke i disputatsen skjul på, at DKP ligesom de øvrige europæiske kommunistpartier førte en samarbejdslinje med Hitler-styret indtil den 22. juni 1941, jeg bruger direkte udtrykket kollaboration (I s. 135), og heller ikke at angrebet på Sovjetunionen, der fra den ene dag til den anden gjorde den »imperialistiske krig« til »den store fædrelandskrig«, skabte både forvirring og kritik i partiets kadrer (I s. 227). Jeg undlader heller ikke at gøre opmærksom på, at kommunisternes nationale befrielseskamp ikke kan ses uafhængigt af den sociale og politiske klassekamp, og her igen særligt kampen imod den socialdemokratiske arbejderbevægelse; ja, dette synspunkt turde være en af de røde tråde gennem strejkeafsnittet. Udtryk som at »ingen vel kan fortænke socialdemokraterne i at de ikke følte sig tiltrukket af den kommunistiske enhedsparole« eller »at DKP's appeller til solidariteten måtte forekom-

me de socialdemokratiske ledere af samme karakter som rebet der støtter den hængte« og mere direkte, at »den kommunistiske trussel var en barsk realitet« burde være illustrerende nok (I s. 255) og kan efter behag lægges til de citater, som KBA selv har fundet frem (Historie s. 139).

Men det er naturligvis rigtigt, at afhandlingen vægter spørgsmålet om DKP før 22. juni anderledes, end KBA kunne have ønsket. For det første fordi den ikke har set det som sit primære mål at diskreditere kommunisterne, og for det andet fordi hele fremstillingens tyngdepunkt ligger i 1943. Hvad DKP ville have foretaget sig, om man havde stået stærkere, og hvad der ville være sket i tilfælde af en russisk befrielse – de spørgsmål, der bestandig føres frem som udtryk for det borgerlige Danmarks dybe mistillid til kommunisternes hensigter – ved vi jo intet præcist om; bl.a. fordi kildematerialet er fuldstændig tavst om de interne overvejelser i partiet. Vi ved kun, at DKP's overordnede nationalfrontsstrategi, som man delte med de andre og langt mægtigere europæiske kommunistpartier – og med Sovjetunionen, gav det en systembevarende og reformistisk kurs, som forbød kup og revolutioner og blokerede for en udenomsparlamentarisk aktivitet, da mulighederne syntes allerstørst, nemlig i befrielsessommeren 1945. For da var kommunisternes trumf klart ikke maskinpistolen, men stemmesedlen.

5.

Og nu til en af de større enkeltposter på samarbejdspolitikken debetside, det tyske overfald på Horserødlejren den 29. august, det K.B. Andersen kalder »et dybt ulykkeligt kapitel« i besættelsens historie. Som det vil være almindeligt kendt, resulterede den danske passivitet i, at tyskerne kunne pågribe omkring 150 af de internerede og deportere dem til ufattelig nød og elendighed i tyske KZ-lejre, hvorfra omkring en snes aldrig mere vendte tilbage. Derfor, og fordi regeringens holdning måtte sætte et stort spørgsmålstejn ved den officielle begrundelse for at internere kommunisterne i 1941, nemlig at man dermed befriede dem fra en værre skæbne i Tyskland har sagen altid hørt til de mest betændte skyldsspørgsmål under krigen og fremprovokerede efter maj 1945 en lidenskabelig og hadsk debat.

Dette er velsagtens baggrunden for, at K.B. Andersen har ment det nødvendigt at tage spørgsmålet op og give det en vægt i sit indlæg, der slet ikke står i noget forhold til dets rolle i afhandlingen. For modsat K.B. Andersen, der taler om at placere »ansvaret«, har mit ærinde alene været at vurdere spørgsmålet i lyset af kontinuitetsproblematikken (herom mere nedenfor). K.B. Andersen protesterer imod min omtale af regeringens

holdning som præget af »uviljen til at hjælpe kommunisterne«. Men karakteristisk for hans punktlæsning af afhandlingen sker det med en henvisning til konklusionen (II, 478) – og ikke til min dokumentation i hovedstykket (II, 445f.). Han gør samtidig opmærksom på, at Hartvig Frisch behandler spørgsmålet i *Danmark besat og befriet* (I s. 335), og at jeg altså burde vide bedre. Men sagen er jo den, at Frisch skrev, før den Parlamentariske Kommission i efteråret 1946 kulegravede problemet og lagde det første egentlige kildemateriale på bordet. Når KBA alligevel benytter den forældede Frisch som sandhedsvidne, må det da enten skyldes almindelig uvidenhed eller ønsket om at bygge videre på den socialdemokratiske selvforståelse. Formentlig er der tale om begge dele.

Horserød-episoden har naturligvis altid indtaget en fremtrædende plads i den kommunistiske besættelseslitteratur (Scherfig, Carl Madsen o.a.), men har aldrig været behandlet videnskabeligt. Jeg bliver derfor nødt til at gå lidt i detaljer.

Frischs skildring er et godt eksempel på, hvorledes historikeren (og politikerens) kan manipulere med sproget i en sådan grad, at ihvorvel de enkelte udsagn ikke kan siges at være direkte usandfærdige, bliver det samlede budskab helt forvrænget. Jeg skal derfor belaste læserne med at citere det nok engang:

»På eet punkt svigtede de danske forberedelser over for tyskerne's aktion. Det måtte være en naturlig pligt for den danske regering at sikre løsladelse af de kommunister, der var internerede i Horserød-lejren med den udtrykkelige motivering, at man derved sikrede deres personer mod deportation til Tyskland. Der var også så sent som i august 1943 af lejrens ledelse givet fangerne tilsagn om, at de ikke ville blive udleveret; i konsekvens heraf var der truffet foranstaltninger til en kollektiv flugt og givet tilsagn om, at de vagthavende betjente ikke ville lægge hindringer i vejen for flugt. Men på eet punkt glippede det. Man havde regnet med at kunne give et signal fra København, når aktionen begyndte, men det viste sig, at tyskerne aktionerede i Horserød tidligere end noget andet sted. Derfor svigtede signalet, og kun en del af kommunisterne slap ud«.

Som man vil se, formidler Frisch det indtryk, at ulykken alene kunne ske, fordi Værnemagten kom det danske initiativ i forkøbet. Kilden til dette initiativ præciseres ikke nærmere, der tales ubestemt om »København« og om »de danske forberedelser« etc., men den forudsætningsløse eller ukritiske læser vil ikke have svært ved at knytte tråden tilbage til den indledende omtale af den danske regering, der jo ikke i denne sammenhæng tildeles et særligt ansvar. Implicit ligger det jo også i teksten, at de gode viljer dog ikke falledede helt: faktisk lykkedes det dog for en del af de internerede at flygte.

Men dette er jo en helt forvrænget skildring af virkeligheden. Som det klart fremgår af den Parlamentariske Kommissions afhøringer – se henvisninger hertil i III s. 363 note 21 – var løftet til de internerede alene afgivet på det underordnede embedsmandsniveau, og drivkræfterne i redningsaktionen var igen underordnede embedsmænd, nemlig de menige betjente i Horserød, lærjefen Cuno Gjerstrup og det berømte tandempar fra Statsadvokaten for Særlige Anliggender, overbetjentene Madsen og Dinesen, der sled og slæbte hele den 28. august for at skabe den nødvendige kontakt mellem Horserød og Christiansborg, men forgæves. Det var også Madsen og Dinesen, der i løbet af lørdag eftermiddag fik omkring 30 af de internerede kommunister overført fra Vestre fængsel til Horserød med den udtrykkelige motivering, at det var lettere at flygte herfra end inde fra København. I første omgang strandede deres bestræbelser på politikommissær Odmar, men de havde mod og mandshjerte og energi nok til at slå sig igennem til departementschef Eivind Larsen (statsadvokat Hoff var ikke i byen). Og det bør for historiens og retfærdighedens skyld ikke glemmes, at denne af kommunisterne mest udskældte politimand ikke var i tvivl om, hvad der burde gøres, og gav grønt lys for operationen.

Hvad endelig angår de omkring 90 kommunister, som faktisk fik reddet sig bort fra lejren, så skyldtes det på ingen måde myndighedernes eller politikernes fortjeneste, men alene det forhold, at værnemagten var ukendt med lokaliteten og derfor også ukendt med, at Horserød-lejren faktisk bestod af to fra hinanden adskilte barakområder. Fremfor at overfalde begge lejre på en gang besatte de først »den lille lejr« og gav dermed de internerede i »den store lejr« et pusterum til at flygte, hvad der lykkedes for de allerfleste i ly af mørket og personalets passivitet.*

---

* Det er utvivlsomt, at kommunisterne havde muligheden for at flygte fra Horserød i løbet af lørdagen, den 28. august, p.g.a. fængselspersonalets velvillige holdning, og at også flere ønskede at stikke af, men at kommunisternes lejrledelse holdt dem tilbage. Se Carl Madsen til politidirektøren af 8. 6. 45 (Parl.Komm. VII s. 1211) og brev fra en af de internerede, V. Malmer, til Parl. Komm. af 14. 10. 46, hvorefter ledelsen forbød flugt under trussel om, at vedkommende ville blive hængt ud i partipressen som provokatører (s. st. s. 1232). Årsagerne til ledelsens passivitet er mere uklare. I de tidligste kommunistiske beretninger begrundes denne gerne med løftet til Gjerstrup om at holde sig i ro for ikke at ødelægge regeringens forhandlingsmuligheder over for tyskerne. Se afhøring af Johs. Hansen (s.st. stenogr. ref. s. 322), ovennævnte brev fra Carl Madsen og Martin Nielsen i *Rapport fra Stutthof (udg. fra 1967) s. 5*. Men dette motiv kan i hvert fald ikke have haft gyldighed om aftenen, efter at man over svensk radio var blevet bekendtgjort med, at telekommunikationen mellem Danmark og Sverige var blevet afbrudt, og at krisen altså havde nået en ny og afgørende fase. Forklaringen er da også senere udbygget af Hans Kirk (*Breve fra Horserød (1967) s. 125*) og af Carl Madsen i *Vi skrev loven (1968)*

Men står vi da ikke med betjentenes og Gjerstrups initiativer over for et af de mange omtalte (men ganske vist sjældnere dokumenterede) eksempler på en bureaukratisk sabotage i det grå felt mellem kollaborationen og modstanden – udført under dække af politikerne og med deres velsignelse og udtalte sanktion? Intet som helst i materialet tyder derpå – tværtimod er der mange tegn, der trækker i den modsatte retning.

Således søgte Gjerstrup ved 17-tiden – altså en time efter ultimatumets udløb og det danske nej – telefonisk kontakt med fængselsdirektør Tetens – for kun at få den besked, at forhandlingerne var afbrudt, og intet afgjort endnu, men at han ville få besked, hvis noget nyt dukkede op (Parl.Komm.VII s. 300). Gjerstrup sad vågen hele natten sammen med sin overbetjent og ventede på opkaldet fra København – der aldrig kom.

Og det kan ikke have været, fordi regeringen ikke vidste bedre. For aldrig har man, som dokumenteret i afhandlingen (II s. 425, 437, 447 og 449 f.), været sikrere orienteret om de tyske planer end netop lørdagen den 28. august. Således vidste man gennem Duckwitz og via telefonaflytninger, at OKW insisterede på den militære aktion, og at man måtte regne med, at den ville blive gennemført i løbet af natten. Andre overbevisende tegn var masseopbuddet af panserkøretøjer i gaderne og den usædvanlig store aktivitet på de tyske kaserner. Kl. 17 lukkede værne-magten for telefon- og telegrafforbindelsen til Sverige, og kl. 22 lod Dagmarhus oplyse, at der ville komme en vigtig meddelelse i løbet af natten. Om ikke før så kunne og burde Gjerstrup i hvert fald på dette tidspunkt være koblet ind på udviklingen – om viljen altså havde været til stede. Vi ser da også, at andre grene af statsapparatet ikke bare afventede situationen, man tog deres forholdsregler i tide, f.eks. Udenrigsmini-

---

s. 339 f., hvorefter man holdt igen, for at samarbejdspolitikere ikke skulle give kommunisterne skylden for bruddet med tyskerne. »Det skulle ikke med mindste bund i de faktiske forhold kunne siges, at de kommunistiske gidslers flugt for at redde eget liv, og ikke den voksende modstandsvilje, var årsagen til regerings fald og til de ledelser, den åbne kamp mod tyskerne nødvendigvis måtte medføre« (s.st.s. 340). Det er klart, at der i det kommunistiske beretningsmateriale ligger en defensorisk tendens, der vil legitimere og idealisere en partibeslutning, der internt er blevet stærkt kritiseret, og som den Parl. Komm. naturligvis med fryd borede i. Kai Moltke – der allerede dengang stod i et vist modsætningsforhold til partiledelsen – forklarer først og fremmest passiviteten med »partibossernes« forvirring og lammende ubeslutsomhed (*Fire år i fangedragt (1973) s. 84 ff.*). Alligevel vil jeg mene, at den af Carl Madsen fremførte taktiske begrundelse har meget for sig. I hvert fald falder den smukt i tråd med DKP's nationalfrontsstrategi under auguststrejkerne – og efter. Det skal understreges, at problemet ikke har nogen relevans for vurderingen af regeringens og myndighedernes stilling.

steriet og Generalstaben, hvor man var i fuld gang med at brænde alle de hemmeligstemplede papirer allerede fra fredag nat.

Men hvorfor opretholdt politikerne deres tavshed?

Ja, landsretssagfører Carl Madsen, der selv hørte til de heldige, der slap væk fra Horserød om natten den 29., hævdede senere, at det skyldtes en kynisk handel mellem regeringen og tyskerne, hvor kommunisterne blev offeret – eller betalingen – for at samarbejdspolitikken kunne fortsætte. Der foreligger imidlertid ikke den fjerneste dokumentation for en sådan påstand, som smager stærkt af efterrationalisering. Formanden for Samarbejdsudvalget, den tidligere statsminister Vilh. Buhl, kom med en anden forklaring, da han over for den Parlamentariske Kommission erklærede, at han havde haft så meget at gøre hele lørdagen, at han glemte kommunisterne (Parl.Komm VII s. 1223). Og her er vi vel ved sagens kerne: Redningen af kommunisterne i Horserød var ikke noget højtprioriteret mål for de danske beslutningstagere – i hvert fald ikke sammenholdt med kollaborationens overlevelsestrategi.

Det sidste ministermøde om lørdagen, kl. 16, hvor kommunistspørgsmålet var oppe og vende, viser dette klart. Nu er udtrykket »oppe og vende« næppe dækkende for den behandling, sagen fik. Hverken Gunnar Larsen, Kofoed eller Holbøll nævner kommunisterne i deres samtidige optegnelser, således at det nok for én gangs skyld er tilladeligt at slutte *e silentio*, at spørgsmålet fik netop en så tilfældig og overfladisk behandling, som efterkrigsafhøringerne tyder på. Udenrigsministeriets direktør, Nils Svenningsen, som jeg regner for nogenlunde neutral i dette stærkt følelsesoppiskede spørgsmål, fordi han deltog i mødet som embedsmand, og fordi kommunisterne i øvrigt ikke lå under hans ressort, erklærede senere over for den Parlamentariske Kommission:

»Jeg erindrer, at T.J. på et tidspunkt, hvor der ikke var nogen, om jeg så må sige, ordnet debat, men hvor der nærmest var, hvad jeg vil betegne som småsnakken i forsamlingen, fremsatte en bemærkning om kommunisterne. Det var ikke således, at han højtideligt bad statsministeren om ordet og sagde: Jeg ønsker at forelægge et spørgsmål – men jeg har en erindring om, at han sagde noget i retning af: Og hvad så med kommunisterne i Horserød? – eller om dette sidste implicite lå i hans bemærkning, det kan jeg ikke udtale mig om, men det var i hvert fald meningen. Hvor mange i forsamlingen der har hørt denne bemærkning, kan jeg ikke udtale mig om; jeg kunne godt tænke mig, at det ikke er alle, der har opfattet den. Den gav efter min mening ikke anledning til nogen debat; der var ingen der ytrede sig i anledning af denne bemærkning....« (Parl.Komm. VII stenogr.ref. s. 461).

Det bør da igen nævnes, at det var Eivind Larsen, der kendte sit ansvar,

og som under mødet prikkede sin høje chef i siden for at få ham til at tage spørgsmålet om Horserød-lejren op. Selv hævder Thune Jacobsen efter krigen, at den konservative Halfdan Hendriksen standsede ham med et: »Det spørgsmål kan De slet ikke rejse« (Parl.Komm. stenogr. ref. s. 258) – hvad H.H. naturligvis straks dementerede. Også Gunnar Larsen skal have vinket afværgende. Scavenius sagde vist ikke noget, men protesterede ikke, da justitsministeren efter krigen tog ham til indtægt for sit synspunkt, der klart var dette: ikke at provokere tyskerne unødvendigt. Hvad der får mig til at konkludere i afhandlingen – og for at undgå gentagelser tillader jeg mig at citere (II, 445 f.): »Spørgsmålet [synes] at være gået hen over hovedet på de fleste. Nogen seriøs vilje til at diskutere kommunisterne var der i hvert fald ikke til stede – en desinteresse som Thune Jacobsen formentlig ikke med urette opfattede som udtryk for at ministrene ikke ønskede lejren åbnet før tyskerne rykkede ind«, og videre....: »Det kan næppe betvivles at der i ministeriet har været et bredt ønske om ikke at ødelægge noget vitalt i forholdet til besættelsesmagten under forsøget på at redde kommunisterne«.

Thune Jacobsen sagde det befriende ligefremt i en situation, hvor han havde haft god grund til at skubbe skylden over på andre, nemlig over for den Parlamentariske Kommission, at:

»åbningen af lejren for de internerede ville klarlig have karakteren af en betydningsfuld aktiv sabotage fra ministeriets side. Der var ved den første indsættelse til forvaring givet tyskerne et senere gentaget tilsagn om kun at løslade internerede med tysk samtykke i hvert enkelt tilfælde. Bruddet herpå ville give en yderligere begrundelse for den tyske retorsion, og lejrens åbning ville sikkert efter tysk opfattelse påkræve og berettiget til en reaktion af tungeste vægt rettet såvel mod de på flugt værende og andre kommunister med deres pårørende som mod hele vort samfund« (Parl.komm. VII s. 1217).

Og videre:

»Jeg skal henlede opmærksomheden på to områder af større samfundsmæssig betydning, der ville være i særlig fare. Det ene var den fremtidige administrative og lovgivningsmæssige statsstyrelse, som man håbede på at kunne få overført departementscheferne ... det andet var jøderne« (s.st.).

Og igen:

»At åbne lejren, forinden den endelige tilkendegivelse om forhandlingernes afslutning var modtaget ville have været det samme som at umuliggøre deres fortsættelse, altså fra min side en uforsvarlig handling« (s.st. s. 1218).

Eller i en lidt anden formulering:

»Jeg kan på egne og alles vegne understrege, at problemet i første række, altså dette: Gik det an af hensyn til de landsinteresser, vi havde at værne, at ministeriet lod lejren åbne, når tyskerne, stadig i besiddelse af deres fulde kraft, sad her i landet? (s.st.s. 1221).

Thune Jacobsen foretog sig altså helt bevidst intet og var ved tilbagekomsten til Justitsministeriet lukket af for alle andre spørgsmål end sine egne karriereproblemer. Ganske vist hævdede han senere at have givet ordre til, at Horserød-betjentene ikke måtte skyde, hvis kommunisterne stak af. Men dette benægtes af samtlige implicerede (Tetens, fængselsviderebetjent Hye-Knudsen, Eivind Larsen og Gjerstrup). Forholdet var formentlig dette, at de alle vidste, at ikke en jordisk sjæl ville kunne formå betjentene til at skyde, og at man altså akkviescerede herved. Det, man foretog sig, var således, hvad man inden for de politiske videnskaber ville kalde en »non-decision«.

Hele regeringsapparatets og politikernes holdning til spørgsmålet om at åbne Horserød var præget af »non-decision«. Ministrene, der havde indsigt, var klart imod at provokere tyskerne til at bryde alle broerne for en fortsat kollaboration, en holdning, der gik igen i forbudet til værnene om at sætte sig til modværge imod et tysk overfald. (At det alligevel kom til kamp, skyldtes værnscheferne, der åbent saboterede forsvarministerens ordre). Topembedsmændene, der også havde indsigt, henviste formelt korrekt til, at spørgsmålet var politisk og altså uden for deres kompetence. Og politikerne i øvrigt, både dem der stod fjernere og tættere ved beslutningerne, prioriterede kommunistspørgsmålet lavt og skød det derfor til side. For det vil være vanskeligt at bortforklare, at både socialdemokrater og konservative kunne have meddelt situationens alvor til Gjerstrup, om de havde prioriteret kommunisternes redning lige så højt, som de gjorde en måned senere med jødernes. Således havde den socialdemokratiske indercirkel en direkte og varm linje til Gjerstrup gennem Madsen og Dinesen, og Axel Møller fra de konservative var svoger til Gjerstrup og havde i øvrigt været i telefonisk kontakt med ham tidligere på eftermiddagen.

Det fremgår af dagbøger og senere beretninger, at mange politikere lå søvnløse natten til søndag den 29. august i angst for, hvad fremtiden ville bringe. Vi kommer ikke udenom at måtte konstatere, at bekymringerne ikke gjaldt frygten for kommunisternes skæbne.

6.

KBA mener ikke, at min fremstilling af *augustdagene* er dækkende, og

savner bl.a. omtale af forhold som *militærets afvæbning, gidseltagningen* og senere *jødeaktionen*.

Nu har det jo altid hørt til den billige kritik at kræve forfatteren til regnskab for, hvad der ikke står i hans bog fremfor at holde ham fast på, hvad han faktisk har skrevet. Men her er det da helt urimeligt, al den stund KBA aldrig gør det klart, hvad han ønsker at bruge de nye oplysninger til. Jeg skriver entydigt i indledningen til *Augustoprøret*, at min agt ikke er at behandle augustdagens historie i bred almindelighed (I. s. 17), men at formålet er at besvare spørgsmålet om, hvorfor tilpasningspolitikken brød sammen. Og det er jo noget helt andet!

Jeg gør særligt opmærksom på, at kampene den 29. august – næst overfaldet den 9. april den mest gennemskildrede og gennemillustrerede episode i besættelseslitteraturen – falder uden for denne problemstilling.

Det gør gidseltagningen også.

At interneringerne den 29. august af de 2-300 fremtrædende personligheder inden for kulturliv og politik, herunder et halvt hundrede rigsdagsmænd, spiller en stor rolle i samarbejdspolitikernes selvforståelse behøver ingen nærmere forklaring. Det var jo sådan set det officielle Danmarks syndsforladelse for den førte politik. Hændelsen har da også fået sin smukke niche i litteraturen, som jeg ikke skal pille ved, men som sagt heller ikke finder relevant at bygge videre på. I øvrigt forbigår jeg ikke arrestationerne! Jeg nævner dem flere gange, således f.eks. II s. 480, hvor jeg drager sammenligningen mellem de ialt 6 arresterede socialdemokrater og de 30 konservative rigsdagsmænd som udtryk for, at tyskerne havde et skarpt øje til den nationale opposition, mens de hverken fandt det ønskeligt eller nødvendigt at udfordre Socialdemokratiet. Her gjaldt det nemlig noget langt vigtigere, roen på arbejdspladserne. (Se for interneringerne videre II s. 479 og III s. 364 note 2).

Hvad endelig angår KBA's tredje kritikpunkt, nemlig spørgsmålet om jødeaktionen natten til den 2. oktober, har heller ikke dette nogen relevans for august-problematikken. En særbehandling af dette store og kontroversielle spørgsmål ville i øvrigt have sprængt alle rammer. Men faktisk bringer jeg jo »die Endlösung« ind i analysen, nemlig med den betragtning, at her meldte en af regningerne sig for modstandsbevægelsens sejr, den 29. august. Eller præcisere: med bruddet ophørte den afskærmning af befolkningen, som samarbejdspolitikken havde opretholdt igennem de sidste 3½ år (II s. 491).

Og mon vi ikke her er nået til et punkt, hvor KBA og jeg endelig kan mødes. For har jeg forstået ham ret, så vil han med netop disse tre forhold fremhæve, at just disse ulykker blev konsekvenserne af rigsdags-

politikens nederlag. KBA bruger direkte udtrykket »de ulykker, som netop den 29. august førte med sig« (Historie s. 136). Altså vurderer han her den 29. august som en ulykke helt i overensstemmelse med den eksilerede partisekretær H.C. Hansen, der i disse dage bittert betroede det taknemmelige papir »som om livet blev værd at leve søndag den 29. august!« Eller som partiformanden Alsing Andersen proklamerede åbent den 2. september, at man kunne have fortsat rigsdagspolitikken, hvis denne ikke var blevet undermineret af kommunisterne og de ultranationale – et synspunkt han gentog så sent som i februar 1944, da han forsvarede sit cirkulære med det argument, at bruddet burde være kommet ½ år senere – og under lykkeligere omstændigheder!(II s. 479, 481 f. og III s. 372 note 36).

Denne KBA's konstatering ser jeg midt i begrædeligheden som et positivt tegn. For den må betyde, at han har bevæget sig et godt stykke vej fra den socialdemokratiske historieskrivnings monolit med dens mytedannelse og historieforvrænging. For fra at opfatte begivenhederne den 29. august som en ulykke og til at acceptere min fremstilling, at politikerne gjorde alt, hvad de kunne for at forhindre netop denne ulykke, synes der kun at være ganske få skridt.

Jeg karakteriserede i indledningen KBA's kritik af disputatsen som en camoufleret diskussion om holdninger. Jeg vil gerne afslutningsvis uddybe denne påstand nærmere.

De nazistiske besættelser udløste overalt i Europa en broget mangfoldighed af reaktionsmønstre, hvis hovedformer historikerne har forsøgt at sammenfatte i begreberne kollaboration og modstand. Motiverne til henholdsvis at kollaborere og gøre modstand var mange og dækkede både over nationale og partikulære interesser. I intet land var der tale om et *enten eller*, men overalt om et *både og*, og grænserne var oftest flydende. Der var stater, hvor sammenstødet mellem kollaborationen og modstanden udløste borgerkrige. Men for de allerfleste almindelige mennesker kom det aldrig til noget eksistentielt valg, og man levede i harmoni med begge holdninger. Gennemsnitsdanskere fulgte kongens og regeringens bud i de første besættelsesår og Frihedsrådets paroler i det sidste, uden at overgangen gav anledning til de store sjælekvaler. Hjertet lå hos de allierede, mens man producerede og administrerede for tyskerne. Heri følte ingen uforenelig modsætning.

Vi har nok af eksempler på, at tilfældigheder kunne føre både til kollaboration og modstand, og at de mest ophøjede og de mest nedrige motiver kunne lede til begge lejre. Men det unikke og individuelle bør

ikke tilsløre tendenserne i materialet, der klart viser, at vejen oftest var determineret på forhånd, nemlig gennem den samfundsmæssige og ideologiske placering. Hverken for hjemmetyskeren den 9. april eller for den kommunistiske partifunktionær den 22. juni forelå der noget reelt valg. Og vender vi os fra minoriteterne og til det politiske system, er det oplagt, at departementschefen og politikeren, organisations- og virksomhedslederen, byrådsmedlemmet, redaktøren og politimesteren havde en længere og trangere vej til modstanden end f.eks. den partiløse, arbejder og den selvstændige eller skolelæreren. For som Industrirådets direktør erklærede i december 1942, ville ingen takke de konservative for, at »vi tog et martyrium på os og blev et udplyndret og udmarvet land« (I s. 157). Eller som Hedtoft Hansen udtalte på et formandsmøde i DsF i marts 1941 dvs. knapt to måneder efter februar-talen: »Vi må sige ja, så længe vi dermed kan gavne de kammerater, vi repræsenterer, jvf. Norge, Holland, Belgien og Frankrig« (citeret efter Tove Lund i *Årbog for arbejderbevægelsens historie nr. 2, 1972 s. 73*).

Sammenstødet mellem kollaborationen og modstanden blev således også en konflikt mellem det, Max Weber har kaldt ansvarsetikken over for sindelagsetikken. Mellem repræsentanterne for samfundets materielle interesser, dem med ansvaret for at hjulene holdes i gang, og at maskineriet fungerer – og så de uforpligtede. Det er i så henseende ikke noget tilfælde, at nej-fløjen blandt de konservative på rigsdagen talte partifunktionærer, præster, universitetsfolk og ungdomsledere, mens scavenianerne var repræsenteret af handel og industri – ej heller at Frihedsrådet var domineret af professorer! Heraf følger at kollaborationen ikke på forhånd vil kunne diskvalificeres som *moralsk mindre værdig* end modstanden. Valget var et spørgsmål om *loyalitet*. Og hvilke loyalitetsbindinger der i sidste instans blev belønnet, og hvilke der blev kriminaliseret, afgjorde sejrherrene, dvs. de allierede og modstandsbevægelserne. Og da det nu en gang er sejrherrene der skriver historien, er det jo også dem, der skaber eftermælet. Og det er just dette, der giver forskellen på kollaborationen og modstanden, på en de Gaulle og en Pétain, og på en Christmas Møller og en Scavenius!

Det er historikerens opgave at gennembryde den mur af virkelighedsforfalskning, som retsopgøret og krigsskyldsdiskussionen rejste. Det kan han gøre i kraft af sin kritiske skoling og sin viden, men han gør det naturligvis ikke uden engagement. Hvad enten han åbent vedstår sine holdninger eller skjuler dem bag sin videnskabelighed, influerer de naturligvis på hans problemstillinger og hans tolkninger. Jeg lægger ikke i disputatsen skjul på, at samarbejdspolitikken efter min mening havde

overlevet sig selv i 1943 (I s. 18). Jeg har aldrig kunnet hylde det argument, som var så fremtrædende i den socialdemokratiske agitation i augustdagene, nemlig at det store opgør uden for Danmarks grænser ikke vedkom os. Og det hænger naturligvis igen sammen med min opfattelse af, at verdenskrigen ikke blot var en national kamp, men også et opgør med fascisme og reaktion. Som aktivt engageret på samarbejdslinjen under besættelsen og som fremtrædende medlem af det politiske establishment i dag har KBA (naturligvis) en anden vurdering. Han erklærer sig således stort set enig med politikernes dispositioner under krigen og slutter sin opposition med at udtrykke en dyb respekt for de folkevalgte ledere, »som i en afgørende periode under besættelsen førte den politik, de anså for at tjene den danske befolkning bedst« (Historie s. 141 f.). Som det fremgår af disputatsen, mener jeg ikke, at denne forklaring er udtømmende. Men omvendt kan jeg følge den et langt stykke af vejen. Jeg vil oven i købet mene, at min bog meget klart peger på og skildrer politikernes rolleopfattelse og deres dilemma og tvangssituation, dette at de ikke kunne handle anderledes, end de gjorde. Det er netop denne rolle, der giver kollaborationen dens tragiske, næsten shakespeare'ske dimension.

Men omvendt er det jo også den rolle, der for en stor gruppe danskere gjorde augustoprøret nødvendigt.

En kort bemærkning fra K.B. Andersen i anledning af Hans Kirchhoffs indlæg

Hans Kirchhoff har skrevet, hvad han kalder »Et svar til folketingets formand, fhv. udenrigsminister K.B. Andersen«. Det fremgår af svaret, at det er et forsøg på at kommentere nogle af de synspunkter, jeg gav udtryk for i mit indlæg ved forsvaret af Hans Kirchhoffs afhandling 2. november 1979. Det virker imidlertid vildledende, når Kirchhoff har betitlet sit svar: »Omkring den socialdemokratiske historieskrivning 1940-45«. Det er nemlig ikke det emne, mit indlæg forsøger at dække.

Svaret giver i øvrigt ikke anledning, endsige inspiration, til mange bemærkninger. Hovedårsagen hertil er, at Kirchhoff ganske enkelt går ud fra, jeg ikke har læst hans afhandling! Han skriver, at han tror, »at K.B.A. slet ikke har læst min bog grundig nok. Han har kun punktlæst den – først og fremmest naturligvis indledning og konklusion« – og senere: »karakteristisk for hans punktlæsning af afhandlingen«. Nu er det altså ikke blot en trossag, men en kendsgerning.

Det er både ubehageligt og pinligt at skulle argumentere på det plan. Beskyldninger kan være så ærekrænkende, at blot det at skulle dementere dem er ubehageligt. Selvfølgelig har jeg læst hver side i Kirchhoffs afhandling. Det fremgår blandt andet af de mange sidehenvisninger, spredt over hele værket, der forekommer i mit indlæg. Kirchhoff taler altså – også her – uden dokumentation og uden saglig basis for sine påstande. Det følgende er derfor *ikke* et svar til Kirchhoff, men nogle korte bemærkninger til læserne af Kirchhoffs indlæg.

1. Kirchhoff indleder med at korrigere referatet i Aktuelt dagen efter forsvaret – jeg citerer – »hvorefter Kirchhoff erklærede sig helt enig med K.B.A. Det modsatte var naturligvis tilfældet – men sætternissen har det jo med at optræde så vældig belejligt!«. Når jeg fremdrager dette – som selvfølgelig er en detalje – er det, fordi det tjener til belysning af Kirchhoffs arbejdsform. For det første drejer det sig jo helt klart for enhver, der ser ordene i sammenhængen, om en trykfejl. Men yderligere er fejlen allerede korrigeret. Viggo Sjøqvist, der havde refereret det mundtlige forsvar i Aktuelt 3. november, havde i bladets udgave af 5. november følgende lille rettelse:

»I referatet lørdag den 3. af Kirchhoffs disputats har der indsneget sig en meningsforstyrrende fejl. Der skulle stå: »I sit svar erklærede Kirchhoff sig stort set uenig med K.B. Andersen«.«

Jeg er ikke forundret over, at Kirchhoff ikke har undersøgt, om den fejl var blevet rettet. Denne lille episode er helt typisk for såvel den grundighed som den forudindtagethed, der præger Kirchhoffs disputats, og navnlig hans reaktion på min opposition.

2. Kirchhoff giver nogle oplysninger om »De ældres råd« og min forbindelse med det. De er forkerte, hvilket fremgår af allerede offentliggjort materiale. (Se f.eks. Henrik S. Nissen og Henning Poulsen »På dansk friheds grund«).

3. Kirchhoff skriver, at han kun kan tillægge mit vidneudsagn ringe værdi. Jeg håber, at han tillægger de over 150 vidneudsagn – i form af samtaler og breve – han har benyttet ved udarbejdelsen af sin disputats (III, s. 60-65) større værdi. Jeg er ikke klar over kriteriet.

4. Mine kritiske bemærkninger om manglende dokumentation for en række påstande afviser Kirchhoff principielt med et »nu lader sandheden sig jo ikke måle med antallet af notehenvisninger« hvorefter han dog gør nogle ikke særligt vellykkede forsøg på en – altså efterfølgende – dokumentation.

5. Kirchhoff angriber mit svar på hans bemærkning om, at forholdene omkring formandsskiftet i De samvirkende Fagforbund »ikke er klar-

lagt«. Efter at have læst Kirchhoffs svar på dette punkt har jeg ingen anledning til at korrigere min kritik i min opposition. Det interessante i denne sammenhæng er da også noget andet, nemlig at Kirchhoff *nu* mener sig i stand til at levere en lang udredning om dette forhold, der altså efter hans eget udsagn ikke var klarlagt. Eksemplet taler for sig selv.

6. Kirchhoff skriver, at det »afgørende kritikpunkt« i forhold til DKP »er naturligvis her DKP's kolbøtte den 22. juni 1941«. Dette er ganske klart i strid med sandheden. Det »afgørende kritikpunkt« var, som det fremgår af gengivelsen af min opposition i *Historie*, nr. 3, 1980 (s. 137-139), kommunisternes optræden i *sommeren 1940*, specielt deres reaktion på Hitlers tale af 19. juli 1940. Dette eksempel anføres for at vise, at man desværre ikke kan stole på Kirchhoffs gengivelse af de kilder, han henviser til.

7. Til sidst blot et enkelt – til gengæld klart – eksempel på den form for manipulation, Kirchhoff betjener sig af. I forbindelse med omtalen af politikernes holdning til 29. august 1943 citerer Kirchhoff mig for bemærkningen om »de ulykker, som netop den 29. august førte med sig«. Det var da indlysende, at det måtte indgå i politikernes overvejelser forud for bruddet den 29. august, hvilke konsekvenser et sådant brud kunne få i retning af jødeforfølgelser, deportationer m.m. I min ovennævnte bemærkning ligger helt klart ikke en vurdering af 29. augustbruddet som sådant, men nogle af dets *negative* følger. Kirchhoff læser imidlertid også her på sin egen måde, idet han skriver: »Altså vurderer han her den 29 august som en ulykke«. Kommentarer til denne Erasmus Montanus-logik er overflødige.

Da Kirchhoff postulerer, *at* jeg ikke har læst hans afhandling, *at* det nærmest er en belastende omstændighed, at jeg på nært hold har oplevet den fase af besættelsestidens historie, han beskæftiger sig med, og *da* han citerer forkert og manipulerer med citater når han citerer korrekt, skal jeg afstå fra yderligere bemærkninger i dette indlæg, der altså som sagt ikke er et svar til Kirchhoff, men nogle kommentarer til orientering for læserne. Der er ikke rokket ved de synspunkter, jeg fremførte i min opposition, hvortil jeg derfor stadig henviser.

På afgørende kritikpunkter er jeg jo i øvrigt på linie med professor H.P. Clausens vurdering. Det gælder f.eks. den forskellige måde, hvorpå Kirchhoff vurderer sine kilder (*Historie*, 3, 1980, s. 116), mangelen ved referencerammen for værkets politiske vurderinger (samme sted s. 125), brugen af ordet »kollaboration« (samme sted s. 126) og den manglende forståelse af de politiske vilkår (samme sted s. 128).

– og et kort svar fra Hans Kirchhoff

K.B. Andersen fortsætter og forstærker sine angreb på mig for citatfusk, historieforvrængning og manipulation. Men i kardinalspørgsmålet om den socialdemokratiske strategi 1940-43, herunder det vigtige punkt om hvorvidt partiledelsen ønskede et brud med samarbejdspolitikken eller ej, bringer han intet som helst nyt – og det til trods for at han i sin opposition hævdede at ligge inde med en række udtalelser herom! Tværtimod undflyr han overhovedet denne diskussion til fordel for en række skinfægtninger omkring detailproblemer, der skal rejse en generel tvivl om min hæderlighed som historiker.

På denne baggrund ser jeg intet som helst konstruktivt i at fortsætte debatten. Med skuffelse må jeg således også konstatere, at jeg har fejlbedømt K.B. Andersens stærke fokusering på de negative følgevirkninger af den 29. august som udtryk for en åbning i den socialdemokratiske historieskrivning henimod en sandere virkelighedsopfattelse. Dette er altså ikke tilfældet. Tværtimod konstaterer K.B.A. til slut, at mit svar ikke har rokket ved hans synspunkter overhovedet. Det er denne totale uberørthed af en nok så massiv dokumentation, der fortsat rejser tvivl hos mig om, hvorvidt K.B.A. virkelig har læst min disputats ordentligt. For hvad er forklaringen ellers?

Anmeldelser og litteraturnyt

Ved arkivar, *cand. mag.* Dorrit Andersen, arkivar, *cand. mag.* Henrik Becker-Christensen, *professor, dr. theol.* Troels Dahlerup, *universitetslektor, dr. jur.* Inger Dübeck, arkivar, *mag. art.* Henrik Fode, arkivar, *cand. mag.* Ib Gejl, *stud. mag.* Hans Aage Hansen, *dr. phil.* Jørgen Hæstrup, *overarkivar, cand. mag.* Finn H. Lauridsen, *professor, dr. jur.* Poul Meyer, *universitetslektor, cand. mag.* Johan P. Noack, *universitetslektor, cand. mag.* Thomas Petersen, *professor, dr. phil.* Erik Rasmussen, *dr. phil.* Viggo Sjøqvist, *dr. phil.* Helge Søgaard, *universitetslektor, cand. mag.* Axel Kjær Sørensen og arkivar, *cand. mag.* Henrik Vedel-Smith.

Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen: *Sociale brydninger 1914-39. Dansk social historie 6.* (Gyldendal, 1980). 424 s.

Bind 6 af syvbindsværket *Dansk socialhistorie* er skrevet af Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen. De har kaldt det *Sociale brydninger 1914-39*.

Bindet er udgivet af Gyldendal i 1980 »i samarbejde med Statens humanistiske forskningsråd« (som iflg. en pressemeddelelse fra forlaget »også har været initiativtager til værket«). Der oplyses intet om en overordnet redaktion, og det lader heller ikke til at en sådan har lagt bånd på forfatterne. De har selv valgt hvordan de vil forstå deres emne. Men nogen må dog have udvalgt forfatterne.

Disse er begge økonomer. Dr. polit. Svend Aage Hansen (født 1919) er (med en karriere i Statistisk Departement bag sig) den velkendte professor i økonomisk historie ved Københavns Universitet, fortjent bl.a. ved sine monografier om dansk pengehistorie 1818-1914, om industrialiseringen og

om økonomisk vækst i Danmark. Cand.polit. Ingrid Henriksen (født 1949) er ansat på Socialforskningsinstituttet, hvor hun især har beskæftiget sig med arbejdsmarkedsforhold, men hun er også undervisningsassistent i Svend Aage Hansens fag. Det angives i indholdsfortegnelsen hvem af de to der har skrevet hvilke underkapitler. Der kan spores forskelle i stil og temperament, måske generationsbestemt. Men det er beskedne forskelle. De to udgør et vel samarbejdende team.

Valget af forfattere – hvem der så ellers har foretaget det? – er, som man vil have forstået, velmotiveret. Desuagtet kan det nok give anledning til funderinger at det ikke er faldet på historikere, som i tre af de fem andre bind. Emnet er dog *social* historie, ikke *økonomisk* (uden at det dermed skal antydes at historikere ikke kunde være kvalificerede til at skrive også sidstnævnte slags). Har man ikke ment at kunne finde nogen velegnede i alle årgangene mellem 30 og 60? Muligt fordi man i så fald befrygtede en dogmatisk tilskæring af stoffet? Eller er disse funderinger ganske umotiverede,

fordi de indbyrdes bekendtskaber har været bestemmende? I så fald med godt resultat. Hvordan dette end forholder sig finder jeg ikke at historikerne bør føle sig brøstholdne. Der er noget såre værdifuldt i at folk fra flere samfundsvidenskaber (og en sådan er jo også historien) dyrker samme arbejdsområde. Det kan i det lange løb kun have frugtbare følger, både for studiet af objekterne og for de samfundsvidenskabelige discipliner selv.

Det er en ejendommelig fornemmelse at skulle anmelde en fremstilling af en periode som man selv har skildret to gange, dels i slutningen af 40'erne i Historikergruppens Danmarks-historie (bd. 2, 1951) under en selvplagerisk og til tider plagsom redaktion, dels i begyndelsen af 60'erne i Politikens ditto (bd. 13, 1965) under en lidet aktiv redaktion. Det giver selvfølgelig særlige forudsætninger. Men det er svært ikke samtidig at føle sig erhvervsskadet, hvilket den tålmodige læser vil finde vidnesbyrd om længere fremme.

Når jeg alligevel har accepteret redaktørens opfordring begrunder jeg det overfor mig selv med at det ikke er den samme opgave Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen har skullet løse. De skriver ikke Danmarks historie i perioden men dets sociale historie. Det giver i sig selv en særlig synsvinkel under hvilken det mere eller mindre identiske stof må anskues, det disponerer stoffet for dem ved på forhånd at kategorisere dette som mere og mindre og slet ikke relevant.

Det skal dog tilføjes at denne sondring ikke er så fundamental som den kan synes. Med en tilspidset formulering kan man sige at historien er amorf. Der er nok i et lands og et folks historie fænomener der springer i øjnene med en sådan kraft at de påtvinger sig enhver fremstilling som landemærker. Men om den store masse af stof –

det være sig tilstande eller begivenheder – gælder at det er historieskrivernes valg der er afgørende for hvad der tages med, og det vil sige at det er hans ubevidste eller, helst, bevidste kriterier som disponerer fremstillingen og bestemmer udvælgelsen, hans »historiesyn«, om man vil, dvs. hans videnskabsteori. Selv hvis han ikke vil være sig en sådan bevidst, sætter den sig spor i den måde han sorterer og ordner sit stof på. Følgelig bliver forskellen på en socialhistoriker og den der skriver »almen« historie blot den at for den første er en vigtig del af hans valg truffet pr. definition mens den sidstnævnte træffer det hele valg selv. Men træffes må det. Da jeg skrev mit bind til Politikens Danmarks-historie lod jeg i høj grad politologiske synsmåder strukturere stoffet for mig, så både økonomisk, social, politisk og kulturel historie blev vigtige men underordnede led i en således determineret helhed. Med de fordele og mangler ethvert valg fører med sig.

Selv om det at skrive socialhistorie pr. definition giver en stofudvælgelse, har forskeren dermed kun fået løst en ringe del af sin videnskabsteoretiske problematik. Han må spørge sig selv: Hvad er socialhistorie?, eller rettere: Hvad vil jeg forstå ved socialhistorie? Og dermed rejses spørgsmålene om hvilken samfundsteori, hvilke samfundsmodeller han vil strukturere stoffet ved hjælp af. Det bestemmer hvilken bog der kommer ud af det.

Dette har Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen naturligvis været sig bevidst, og i forordet giver de os del i deres overvejelser. De henviser til Gunnar Viby Mogensen m.fl.'s *Socialhistorie* (1975), et teoretisk værk hvis tilblivelse de selv har taget del i. »Socialhistorie«, siger de sluttelig, »er historien om samtlige befolkningsgruppers levevilkår og deres relationer til

og reaktioner overfor hinanden, historien om deres samarbejde og deres kampe«. Undervejs har de omtalt »Marx' klasseteori« og Max Webers »tredeleling af samfundenes ulighedsdimensioner som baseret på økonomisk ulighed, ulighed i social status eller prestige og ulighed i magtpotentiel, i politisk eller organisatorisk styrke«, og konkluderer til fordel for Weber. Jeg tror ikke marxister vil være tilfredse med den meget hastige behandling af Marx. Men jeg er enig i konklusionen. Der er i perioden alt for meget selv en nuanceret marxistisk teori ikke ville være i stand til at indfange, og ofte anvendes den så forenkende at den bliver proportionsforvridende.

Alt har sin pris. Valget af Webers tredimensionale model gør struktureringen af stoffet vanskeligere end den ville have været for en marxist. Forfatterne er imidlertid – og det mener jeg er den væsentligste indvending der kan gøres mod deres værdifulde bog – meget tilbage for ethvert energisk forsøg på at strukturere skildringen ud fra den Weber'ske model. De lader stort set kronologien bestemme deres fremstilling og vender under denne ikke tilbage til deres teoretiske udgangspunkt for nu og da at trække linjer op, ja undlader endda at bringe et konkluderende afsnit til sidst. Netop når man som emne har et væsentligt aspekt af (og på) det samlede historiske forløb, ikke dette som sådant, skulde noget sådant dog ellers være muligt, og fristende.

Forfatterne har, ligesom jeg, opdelt perioden i tre afsnit. Disse er 1914-20, 1920-29 og 1929-39. Når man vil inddele giver dette sig af sig selv. Dog er 1929 vel en lapsus, al den stund de selv meget rigtigt fremhæver at krisen først nåede Danmark sidst på året 1930, og dette må socialhistorisk være langt vigtigere end regeringsskiftet i april 1929,

så meget mere som den iøvrigt så bemærkelsesværdige Stauning-Munch regering ikke nåede at udrette særlig meget i sine allerførste år. Jeg foretrak derfor i Politikens Danmarks-historie, hvor jeg selv kunne bestemme, at lægge skellet ved årsskiftet 1930/31. Der lægger forfatterne det realiter også.

Hvad der virkelig forundrer mig er at Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen har fundet en opdeling af perioden formålstjenlig når opgaven er socialhistorisk. Selv i en almenhistorisk fremstilling har jeg følt det hæmmende, særlig hvad angår de socialhistoriske aspekter, at arbejde med meget korte underperioder. Det kræver nogenlunde lange stræk at få hold på ændringerne i »befolkningsgruppernes« indbyrdes relationer. Og hele tidsrummet er jo kun 25 år.

Forfatterne har kaldt deres bind *Sociale brydninger*. Som karakteristisk af perioden er den titel lidet givende. For hvilken periode af Danmarks-historien kunde man ikke give den samme overskrift? Det er først de tilføjede årstal der fortæller læseren hvor han befinder sig.

Alligevel siger titelen noget om forfatternes opfattelse af hvad socialhistorie er. I deres ovenfor citerede definition hed det at den er historien om befolkningsgruppernes samarbejde og kampe. Andetsteds i forordet betones imidlertid modsætningerne stærkere end samarbejdet, og det er nok dette de har ønsket at lade træde frem i titelen, som iøvrigt er den eneste af de syv bindtitler hvori det sker; Vagn Dybdahls forudgående bind hedder, forbavsende fredsommeligt og umådelig intetsigende, *Det nye samfund på vej*. Måske er forfatternes valg en art utilsigtet afbigt overfor »Marx' klasseteori«, som de ikke har villet lægge til grund, og i hvert fald er det sket i god overensstemmelse med hvad det i

70'erne var progressivt at betone.

Andetsteds (*Dansk politik*, Gyldendal 1975, s.21; jvf. *Komparativ politik*, 1, 2. udg., Gyldendal 1971, s. 105-06) har jeg fremhævet *samarbejde* og *konflikt* som fænomener der forekommer i ethvert samfund. Et andet begrebspar, *konsens* og *dissens*, tydeliggør hvad der tænkes på. Det sidste går på hvad folk mener, det første bruges til at beskrive noget man finder faktisk forekommer. Samarbejde foregår tit på trods af dissens, f.eks. betaler også Glistrup-tilhængere skat. Uden et vist og i et land som Danmark meget omfattende samarbejde kan et samfund ikke eksistere. Omvendt består der til stadighed modsætninger (og ikke mindst marxister vil fremhæve at det gør der uanset om de – endnu – har givet sig udtryk i dissens), altså konflikt, som i perioden 1914-39 mellem landbrug og industri, arbejdsgivere og arbejdere, osv.

Det karakteristiske for en periode er derfor ikke om der er samarbejde eller om der er konflikt (eller med vendingen fra forfatterens definition: kampe), for der er altid begge dele. Sit særpræg får en tid i forhold til andre perioder ved om det ene eller det andet er mere eller mindre fremtrædende. Den slags bliver naturligvis i nogen grad en skønssag, hvilket vil sige at der er et spillerum for forfatterens personlige samfundsopfattelse og, i bedste fald, hans videnskabsteori. Derimod bør en historiker ikke, uanset at det kan være svært at undgå, lade sig påvirke af hvad der er modeopfattelse just på det tidspunkt hvor han skriver. Der findes nogle afskrækkende eksempler, som virker grelt pudserlige fordi det ikke er til at se at de har baggrund i et genuint videnskabsteoretisk hamskifte.

Denne sidste bemærkning tager ikke sigte på Svend Aage Hansen og Ingrid

Henriksen. De er afgjort sobre. Når de i et af deres værdifulde kommenterende afsnit om kilder og litteratur bemærker at det sociale konfliktstof findes forholdsvis svagt understreget i min fremstilling af 20'erne i Politikens Danmarks-historie er det et skøn hvis berettigelse som skøn jeg ikke vil stride. Jeg har fundet at hele perioden som periode betragtet er mindre præget end den forudgående af konflikt. De sidste årtier af det 19. århundrede er en tid hvor nye dybtgående modsætninger opstår. Derpå følger en tid, egentlig tilbage fra september-forliget 1899, hvor man finder frem til former under hvilke de kan ikke løses men af-dramatiseres, altså en tid hvor samarbejdet igen bliver mere fremtrædende, og ikke alene på arbejdsmarkedet men over et bredt socialt felt. Derfor kaldte jeg bindet *Velfærdsstaten på vej* og disponerede fremstillingen omkring dette motiv i dets mange variationer og jeg vil fastholde at det giver en mindre utilfredsstillende karakteristik af perioden end *Sociale brydninger*, også til et socialhistorisk formål. Men jeg forstår indvendingen og må overveje med mig selv om jeg har overspillet et tema og underspillet et andet.

Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen har leveret et godt bind, som det i høj grad kan anbefales interesserede at stifte bekendtskab med. Et enormt stof er samlet sammen og bearbejdet så læseren kan gå til det uden andet besvær end at tænke sig om under læsningen. Socialhistoriens baggrund i økonomiske udvikling behersker forfatterne naturligvis suverænt. De selv er også fortrolige med det politiske forløb. Måske har de overvurderet læsernes fortrolighed i så henseende. Et par siders tidstavle over den politiske historie ville nok have været en kærkommen håndsrækning for adskillige.

Erik Rasmussen

Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen: *Velfærdsstaten 1940-78. Dansk social historie 7.* (Gyldendal, 1980). 399 s.

Man studser lidt over, at Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen kalder det 7. bind af dansk socialhistorie for »Velfærdsstaten 1940-78«, eftersom de fleste vel anser krigsårene 1940-45 for en periode, der netop ikke var præget af velstand. Årsagen er måske, at man vil afkorte bogtitlen på bekostning af nøjagtigheden, men det er ikke usandsynligt, at bogens titel hænger sammen med forfatternes påstand om, at der selv i besættelsens værste år ikke var nogen forholdsvis forskel mellem forringelsen af arbejdernes og den øvrige befolknings kår, således som man i almindelighed og især fra arbejderorganisationernes side har hævdet.

Det er indlysende, at skatteligningen er så mangelfuld, at den ikke kan bruges til ret meget i så henseende, men så snart man forsøger sig med andre beregninger, er man ofte på endnu mere usikker grund. Bogen fremhæver med rette kvalitetsforringelsens væsentlige betydning – også for den sociale fordeling – hvortil kommer uligheden mellem arbejdere i tysk tjeneste og de andre. Som noget af et antiklimaks i forhold til bogens øvrige fremstilling af perioden er en konklusion om, at levestandarden har været lav »ja, endog katastrofal lav for den dårligst stillede del af arbejderklassen«.

Forfatterens konklusion er imidlertid, at den indkomstudjævning, der var skredet langsomt frem i 20'erne og 30'erne, fortsatte under krigen og i efterkrigstidens genopbygningsperiode. Heller ikke for det følgende tiår mener de, at indkomstudjævningen var synderlig stor, snarere mindre end i perioden 1938-1950, men i modsætning til beskrivelsen af forholdene under kri-

gen understreges her, at den virkelighed, tallene skal beskrive, havde ændret sig på mange andre måder, end hvad der fremgår af det statistiske materiale.

Dette gælder i endnu højere grad de »brølede 1960'ere«, som bogen beskriver mere interessant end de øvrige hovedafsnit. På grund af konkurrerende pris- og lønstigninger var stigningen i arbejdernes realindkomst i slutningen af 60'erne og i begyndelsen af 70'erne det helt dominerende træk. Desværre mangler man en analyse af overenskomstsystemets indflydelse herpå, lige som man i det hele taget savner en mere dybtgående analyse af sam- og modspillet i dansk økonomi mellem de overenskomstbestemte arbejds lønninger og de øvrige økonomiske faktorer. Der burde f.eks. have været gjort opmærksom på, at netop i den nævnte periode havde arbejdsgivernes eftergivenhed som følge af højkonjunkturen sat denne mekanik ud af spillet. Betydningen af, at en væsentlig del af indkomstfastsættelsen foregår på organisationsplan, nævnes dog kort i beskrivelsen af perioden efter 1972 (s. 269).

Spørgsmålet er herefter, om der fandt en indkomstudjævning sted i 60'erne, og altså om arbejderne opnåede en større reallønsstigning end de øvrige befolkningsgrupper. Netop i dette afsnit (ss. 205-11) når bogen et højdepunkt i anvendelsen af faglige udtryk, der er uforståelige for ikke-fagmænd. Disse tekniske betegnelser er vel i øvrigt som regel overflødige, fordi meningen kunne have været udtrykt på dagligdags dansk, og hvis forfatterne ikke havde været i stand hertil, burde de i hvert fald have forsynet bogen med en ordforklaring.

Når man trænger igennem dette vildnis af fremmedord, ses det, at bogens umiddelbare resultat er, at arbejdernes andel i velstanden steg, idet

prisstigningerne ikke helt kunne opveje pengelønsstigningerne. Ved en bedømmelse af arbejderne lønstigning må man imidlertid tage den voksende funktionærstand med i betragtning. Omvendt må det erindres, at den begyndende omfordeling over de offentlige finanser har været stigende.

For at kunne bedømme denne omfordeling må læseren selv skønne, hvor stor en indflydelse den voldsomme udvikling af socialforsorgen, uddannelsessektoren samt syge- og sundhedssektoren har haft på realindkomstens fordeling mellem befolkningsgrupperne og på den økonomiske udjævning. I det inflationsprægede tiår er der næppe tvivl om, at de lavestlønnede, som man ved alle overenskomster har forsøgt at hale med op, samt den lille gruppe af sociale tabere i denne periode har været samfundets egentlige sociale problem i snæver forstand.

Halvfjerdsernes krise kom efter mange års næsten ubrudt økonomisk vækst og efter et meget stærkt konjunkturopsving i årene 1972-73. Det kunne have været et velkonsolideret Danmark, der gik ind i den periode, som vel kommer til at hedde oliekrisen, men det var ikke tilfældet. Velstanden var opnået på kredit, der mest direkte lod sig aflæse i den voksende udlandsgæld. Krisen medførte væsentlig forskydning af indkomstforholdene mellem de enkelte erhvervsgrupper. Lønarbejderne fortsatte med forholdsvis stærke indkomstfremgange, men især de højere tjenestemænd og byernes selvstændige erhvervsdrivende sakkede bagud. Man var for alvor begyndt en udvikling hen imod en jævnere indkomstfordeling.

Selv om bogen ikke direkte behandler kapitalen, men arbejderne, giver den et så bredt billede af samfundsøkonomien, at man savner en henvisning

til den voksende indflydelse, som udenlandsk kapital har fået på dansk erhvervsliv. Arbejderne mærker det direkte, når en udenlandsk koncernledelse beslutter at lukke en virksomhed, den ejer her i landet.

Vor tids helt afgørende sociale problem er naturligvis arbejdsløsheden, og bogen giver en oversigt over de problemer, der knytter sig hertil. Denne oversigt er imidlertid mere overfladisk, end man kunne have ventet af forfatterne. Der sammenlignes mellem visse ydre træk nu og i 1930'erne, og selv om de betydelige støtteforanstaltninger, der nu iværksættes, beskrives indgående, får man ikke noget indtryk af den helt afgørende forskel imellem en arbejdsløs' kår i 30'erne og nu. Paradoxproblemet nævnes, men analyseres ikke, skønt det angiver et af det moderne samfunds mest betydningsfulde problemer.

Forfatterne taler om højkonjunkturen i 1967-73 og lavkonjunkturen i 1973-77, og det forstås naturligvis, hvad de mener hermed, men når to fremragende nationaløkonomer beskæftiger sig med historie, ville det have været lærerigt, hvis vi havde fået lidt at vide om, hvordan denne lavkonjunktur adskiller sig fra fortidens økonomiske bølgedale. Det er så vidt erindres *Gunnar Myrdal*, der har udmøntet betegnelsen *stagflation*. Et teoretisk bidrag til denne diskussion burde der nok være blevet plads til.

Nærværende anmeldelse er bygget over bogens skildring af arbejderne forhold i de 3 perioder, fordi skildringen af disse perioder indeholder de mest originale træk i fremstillingen. Det bør tilføjes, at der også i øvrigt gives en god beskrivelse af samfundsforholdene i almindelighed. Væsentlig for en bedømmelse er imidlertid spørgsmålet om, i hvilket omfang det

er lykkedes at inddrage det kvalitative og litterære stof, således som det er bebudet i programerklæringen i værkets 6. bind, som de to forfattere også har skrevet. At det kniber i så henseende, ser man ikke mindst i beskrivelsen af de store politiske forlig og »helhedsløsninger« i perioden, hvor en fordelingspolitisk analyse i høj grad var tiltrængt og derfor savnes. Alt for ofte er de litterære kilder gengivet, uden at man helt er klar over, om forfatterne er enig i de citerede udtalelser, eller hvorledes de passer ind i den statistisk-økonomiske analyse. Dette er så meget desto mere beklageligt, som litteraturfortegnelsen viser, at forfatterne har et imponerende kendskab til de samfundsvidenskabelige værker i videste forstand.

Den tidsperiode, vi nu er kommet ind i, er for samfundsbeskrivelsens vedkommende ikke mindst præget af opinionsundersøgelserne. Vi har fået et helt nyt redskab til at analysere og i nogen grad også forudsige den politiske og sociale udvikling. Om en så ukritisk anvendelse af opinionsundersøgelserne, som bogen indeholder, er berettiget, har anmelderen ikke forudsætninger for at bedømme, men man savner i hvert fald en fremhævelse af de problemer, som en alt for ukritisk anvendelse af disse undersøgelser rejser.

Det allervanskeligste spørgsmål i en fremstilling af denne karakter er, om tilfredsheden med tilværelsen er forøget i de grupper, der har fået det »bedre«. Dette afgørende kvalitative spørgsmål berører bogen ikke. Det var jo ikke alene det danske samfund som helhed, der var sårbart, fordi vi havde levet over evne, det var ikke mindst de grupper, der for en generation siden var boligkasernes klientel, men som nu er flyttet ind i parcelhuse (dette

skrækkelige ord, der blev skabt, netop fordi det kun var rigmænd, der havde villa, hvorimod arbejderne havde parcelhus).

Vi kan umiddelbart konstatere en formindskelse af den faglige og geografiske mobilitet, som støtter bogens kritiske holdning over for det traditionelle klassebegreb, men vi savner en virkelig socialpsykologisk behandling af problemet. I en bog som denne kunne vi nøjes med en antydning af problemets karakter.

For god ordens skyld bemærkes, at anmelderen ikke i det foregående har taget stilling til spørgsmålet om, hvad socialhistorie er i modsætning til anden historie, eller til spørgsmålet om, hvorledes man kan placere samfundsvidenskaberne i forhold til det, der kaldes samtidshistorie. Læst uden videnskabs-teoretiske bagtanker er bogen en særdeles god økonomisk analyse af vor tid, og den er i øvrigt en interessant begyndelse på en vej, der må længere frem henimod en integreret samfundsbeskrivelse.

Poul Meyer

Danske Domme 1375-1662. De private domssamlinger ved Erik Reitzel-Nielsen under medvirken af Ole Fenger. Bd. III: 1570-1581 (422 s.) og Bd. IV: 1582-89 (440 s.). (Det danske Sprog- og Litteraturselskab, C.A. Reitzels Boghandel, 1979 og 1980).

Nu foreligger bind III og IV af Det danske Sprog- og Litteraturselskabs store værk, De private domssamlinger, som indledtes i 1978. Bind I og II dækkede henholdsvis 178 og 15 år, mens bind III dækker 11 år og bind IV kun 7 år. Mængden af bevarede domme er således klart i stigning. De to sidste

bind rummer tilsammen over 270 rets-sager.

Langt størsteparten af de pådømte sager er fra landstingene, henved 90 i hvert af bindene, mens rettertingsafgørelser kun omfatter ca 20 i hvert bind. Nogle sager er afgjort ved andre instanser eller domstole, f.eks. forekommer afgørelser fra by- og herredsting, tamperretter og landemoder, hvad der synes mindre påagtet blandt ældre retshistorikere, mens enkelte sager er afgjort af selve rigsrådet, af tilforordnede råder eller særlige kommissioner.

Når datidens dommere opbyggede sig en privat domssamling, skyldtes det i første række, at en dommer, som afsagde en forkert dom, f.eks. fordi retspraksis havde ændret retsopfattelsen på et givet område, kunne ifalde straf eller miste sin stilling for sin uvidenhed. Det var derfor vigtigt at skabe sig en samling af især principielle afgørelser. Næppe alle her medtagne afgørelser fra underinstanserne eller landstingene har dog haft præjudikatværdi. En del har nok tjent som model i mere rutineprægede afgørelser.

Et gennemgående problem af mere retshistorisk art ved mange ældre domssamlinger, trykte som utrykte, er vanskeligheden ved på grundlag af domsteksten at gennemskue, på hvilke retskilder de enkelte afgørelser er baseret. I mange tilfælde afsagdes dom uden henvisning til retsgrundlaget, i andre henvistes blot til »loven, recessen og håndfæstningen« eller til skik og brug. Det samme billede aftegner sig i de private domssamlinger. Men ind imellem henvises dog til konkrete bestemmelser i landskabslovene eller anden skreven ret. Også henvisninger til tidligere domme forekommer. Der synes dog i flere tilfælde kun tale om henvisninger til tidligere domme i forholdet mellem samme parter, og ikke som anført i det ellers nyttige, foreløbi-

ge realregister, om henvisninger til egentlige præjudikater i almindelig procesretlig forstand.

Ligesom de første to bind giver de to nye et rigt indblik i datidens retlige problemer ved siden af de mange oplysninger af politisk-, økonomisk- og socialhistorisk art for ikke at glemme personalhistorien. Også kvindernes forhold belyses i mangfoldige tilfælde. Det kan heller ikke undre, at kirken i denne reformationsepoke spiller en betydelig rolle. Til belysning af kirkeretlige forhold kan nævnes, at en kommissionsdomstol i 1572 måtte tage stilling til en sag, som udsprang af et pikant trekantforhold. En præstekone havde sigtet Lunds biskop for at have bedrevet hor med hende. Lunds kapitel kunne ikke påkende en sag mod bispen, derfor nedsatte kongen en kommissionsdomstol bestående af nogle rigsråder og flere professorer fra Københavns universitet, bl.a. rektor Niels Hemmingsen og juristen Albert Knoppert, som havde den fornemme grad »doctor utriusque juris«. Biskoppen blev frifundet, mens præstekonen skulle indstævnes for Lundekapitlet for sit forhold over for ægtefællen.

Enkelte sager afspejler datidens helt store politiske problemer. Rigsrådets dom af 14. juli 1579 må ligefrem siges at yde bidrag til europæisk historie. Sagen blev rejst, fordi nogle adelsmænd, Jacob Ulfeldt, Gregers Ulfstand og Arild Urup, under en diplomatisk udsendelse til Rusland under de befalede forhandlinger med Ivan IV (den grusomme) havde overtrådt deres instruks til skade for Danmarks og Frederik II's interesser i de baltiske områder. Sagen er som nævnt ikke en almindelig rettertingssag, men er behandlet af samtlige rigsråder, formentlig på grund af sin overordentlige betydning for statens sikkerhed og forholdet til udenlandske magter. Når denne dom er bevaret

blandt private domssamlinger, er det næppe alene af hensyn til dens mulige præjudikatværdi, men sikkert også, fordi det har været en celeber og stærkt omtalt sag.

Der er al mulig grund til at se frem til fortsættelsen af dette store udgiverarbejde og til at håbe, at udgiverselskabet og mange gode bevillingskræfter vil kunne magte at føre arbejdet igennem til en lykkelig afslutning.

Inger Dübeck

Jacob Ulfeldts Rejse i Rusland 1578.

Indledning, noter og kommentar ved Knud Rasmussen. (Rosenkilde og Bagger, 1978). 182 s.

Det hævdes ofte og ikke uden grund, at det er besværligt at rejse i Rusland. Rejseberetninger fra dette land bekræfter som regel dette indtryk, og nærværende nyudgave af Ulfeldts beretning fra 1578 antyder med al mulig tydelighed, at det ikke er noget nyt fænomen. De samme rejseberetninger vidner imidlertid også om, at diplomatiske pligter, faglige interesser samt ren og skær nysgerrighed på trods af de nævnte besværligheder gennem århundreder har drevet vesteuropæere østpå.

Det var først og fremmest pligt, der i maj 1578 sendte den danske rigsråd Jacob Ulfeldt til Moskva i spidsen for et gesandtskab på over 100 mand. Hans opgave var gennem forhandlinger med tsar Ivan IV at få bekræftet den dansk-russiske venskabstraktat af 1562 og dermed sikre de danske besiddelser i Livland; det gik hans instruks ud på, kort fortalt. Heroverfor stillede de russiske forhandlere ultimativt, at der ikke kunne være tale om at anerkende nogen områder i Livland som danske. Ulfeldt var i et vanskeligt dilemma: skulle han indgå et kompromis, der

p.g.a. afstanden mellem de fremsatte synspunkter under alle omstændigheder ville komme til at gå ud over indholdet i kongens instruks, eller skulle han følge denne til punkt og prikke med risiko for, at dette sandsynligvis ville føre til krig med Rusland? De danske gesandter valgte kompromisset. I januar 1579 var de hjemme igen, og i juli samme år måtte Ulfeldt og de øvrige gesandter forklare konge og rigsråd det magre, for ikke at sige ganske uacceptable resultat. Ulfeldt mistede sit len og sin plads i rigsrådet.

Ni år senere erfarer vi, at Ulfeldt havde udarbejdet et manuskript om ambassaden til Rusland, og i 1608 udkommer i Frankfurt am Main en rejsebeskrivelse under Jacob Ulfeldts navn. Den giver et meget negativt billede af alt moskovitisk, den understreger rejsens besværligheder og russernes trækhed, og med Knud Rasmussens ord skal den læses med dette in mente: »Den er ikke blot en beretning fra en videbegærlig vesteuropæer, der møder en fremmed kultur, den er nok så meget en falden politikers forsvarstale for sig selv og anklageskrift mod dem, der indirekte var skyld i hans fald«.

Der er god mening i, at den latinske tekst fra 1608 er blevet genudgivet i 400-året for ambassaden. Nærværende udgave bringer den som paralleltekst til Resens danske oversættelse fra 1680. Beklageligvis er den tekniske kvalitet af den gengivne latinske tekst meget dårlig. Dette er ikke mindst beklageligt på baggrund af, at alt andet ved denne nyudgave er forbilledligt. Vi får i indledningen gesandtskabets baggrund og følger klart og koncist beskrevet, og med sikker detektivisk og i bedste mening næsten pedantisk sporsans fører Knud Rasmussen os gennem kildekritikkens og kildeprøvelsens mysterier og frem til størst mulig, men alligevel forsigtig klarhed om bogen, ma-

nuskriptet og forfatteren. Her (pp. 15-27) kan vordende udgivere lære noget; den tidligere arkivar fornægter sig ikke. Historikeren glæder sig, mens slavisten, russisklæreren og lægmanden efter temperament i Ulfeldts levende tekst kan finde et rigt materiale til komparative studier over rejseoplevelser i Rusland for 400 år siden og i dag.

Thomas Petersen

Alex Wittendorff: *Alvej og kongevej. Studier i samfærdselsforhold og vejenes topografi i det 16. og 17. århundrede.* (Skrifter udgivet af det historiske institut ved Københavns Universitet bind IV. Akademisk Forlag, 1973). 348 s.

Wittendorffs bog er en disputats – og som sådan af den læservenlige slags. Det gælder såvel den klare typografi som billeder og kort, hvor man virkelig kan se, hvad man efter teksten gerne skulle kunne se, og det gælder ikke mindst den letløbende og levende stil, som gør det digre værk hyggeligt at have med at gøre.

Bogen falder i to dele: 1. en almen, der behandler vejenes beskaffenhed, broer og vadesteder, administration og vedligeholdelse, vogntyper, godstransportens og personbefordringens organisering, rejsehastighed, kroer og herberger, og 2. en speciel, der rummer et forsøg på at rekonstruere det sjællandske vejnet, der forbandt købstæderne og anvendtes af fjerntrafikken i perioden 1550-1650 – ud fra den forudsætning, at de nævnte generelle problemer kun kan indgå med fuld vægt i en vurdering, når man kender vejenes forløb og ved, om dette har ændret sig gennem tiderne. Wittendorff forkaster den metode, som vel de fleste har brugt: en tilbageslutning fra gamle kort; han forkaster også terrænstu-

dierne, som en årrække var en vogue både hos professionelle og amatører, i al fald som basis for de lange linier. Er disse fundet, kan terrænformer og hydrologiske forhold føje mange punkter til de lokale forløb. Heller ikke de stumper af gamle veje, der hist og her findes bevaret, er til nogen hjælp. Hvis de endelig kan dateres, og det kan være svært nok, ofte umuligt, så har man alligevel ikke nogensomhelst fornemmelse af deres betydning. Det, der tæller, er de steder, om hvilke man ved, at folk faktisk har passeret dem. De findes anført mange steder: i rejseberetninger, i dagbøger, i private breve og i kancellibreve, hvor vejforløb kan konstateres i forbindelse med broer, der skulle anlægges eller vedligeholdes, brokorn der skulle betales, veje, der skulle repareres osv. Også placeringen af kroer kan bruges, men kun når de kan konstateres at have haft en egentlig herbergsfunktion. Mange var af rent lokal betydning – som Jacob Skomagars. Endelig er der lensregnskaber og tingbøger, de første også med f.eks. broudgifter, de sidste med synsforretninger over veje og broer, sager med bønder, som forsømte deres arbejdspligter, misgerninger forøvede på veje og i kroer m.v. Med hensyn til vedligeholdelsen er det klart her som ved andre forhold i fortiden, at forordninger og påbud ofte slet ikke blev fulgt, og at skylden herfor ikke lå hos centraladministrationen, men at det var den lokale – lensmændene – der svigtede.

En særlig interesse påkalder sig Wittendorffs redegørelse for de såkaldte kongeveje. Disse veje var faktisk forbeholdt kongen og det kongelige hus, og de holdtes derfor afspærrede og bevogtede. I modsætning til alfarvejene, der var dannet af færdselen selv, var kongevejene anlagte og derved en stor belastning for kronens bønder. Be-

stemmelserne om deres utilgængelighed for den gemene trafik voldte det stort besvær at få overholdt, og kongerne, særlig Christian IV, udfoldede stor opfindsomhed for at fange syndere på dette område. Mens alfarvejene fulgte landsbysystemet, var kongevejene baseret på den korteste afstand til fjerne mål. Det har været en almindelig antagelse, at de alle var brolagte; men det var ikke tilfældet. Afviklingen af færdselsbegrænsningen begyndte sandsynligvis allerede i 1660'erne med strækningen Haderslev-Kolding af den eneste jyske af slagsen, der gik fra Haderslev til Jelling. Den fortsatte derefter over godt 100 år til 1775, da den nye hovedvej fra Vibenshus over Lundehuset, Rudersdal og Hørsholm til Fredensborg stod færdig. Denne vej fulgte i øvrigt den gamle kongevejs spor.

Det bærende element i vejnettets udvikling helt frem til reformerne i slutningen af 1700-tallet var de gamle landsbyveje. De udgjorde ikke altid det korteste stræk mellem f.eks. to købstæder, idet færdselen ofte fulgte flere systemer, og først langsomt udviklede visse forløb sig til hovedveje – i øvrigt i en vis forbindelse med købstædernes frem- eller tilbagegang, der skabte konkurrence mellem landsbyvejene. I nogle tilfælde har en kystlinie kunnet fastholde færdselens retning i århundreder.

Wittendorff er ikke meget enig med de tidligere forfattere på området. Han fremfører bl.a., at der ud fra enkeltteksempler har været en tendens til at slutte mere generelt, end kildematerialet kan bære. Den grøft er han ikke selv faldet i. Hans kildekritik er detaljeret, skarpsindig – og fængslende. Det er en bog, som også ikkespecialister kan have fornøjelse af at stifte bekendtskab med.

Finn H. Lauridsen

Bent Jørgensen: *Stednavne og samfærdselshistorie*. Navnestudier udgivet af institut for Navneforskning nr. 18. (Akademisk forlag, 1979) 173 s., ill.

Samfærdselens historie i Danmark har hidtil nok været genstand for en lang række enkelt undersøgelser af bestemte veje og gamle færdselslinjer, men det har i høj grad skortet på mere overordnede, metodiske studier. Alex Wittendorff søgte med held i sin disputats om »Alvej og kongevej« (1973) at råde bod herpå for det 16. og 17. årh.s. vedkommende. Den foreliggende bog af Bent Jørgensen er et skridt i samme retning, men her drejer det sig om en undersøgelse af en speciel kilde til studiet af vejenes og samfærdselens historie, nemlig stednavnene. Det er således de såkaldt samfærdselsindicerende stednavne, hvis sidste led f.eks. kan bestå af ordene -vej, -sti, -vad, -bro eller -vase, der er bogens emne, men med hovedvægten lagt på de samfærdselsforhold, der kun dårligt eller slet ikke er belyst gennem andre kilder.

Til undersøgelsesområde er valgt 5 forskellige egne af Danmark. Med denne geografiske spredning har forfatteren søgt at sikre sig, at så mange samfærdselsforhold som muligt inddrages i undersøgelsen og hermed også skabt grundlag for mere overordnede slutninger. Kilderne til navnestoffet er de samlinger af trykt og utrykt materiale, der findes registreret i Institut for Navneforskning's arkiver.

Bogens første kapitler indeholder en interessant gennemgang af stednavnernes mange forskellige ord for færdselslinjer samt en gennemgang af en række forskellige navne og deres betydning. Af særlig interesse ud fra en vejhistorisk betragtning er kapitlet om samfærdselsnavnenes alder. I forbindelse med sine hærvejsstudier gjorde Hugo

Matthiessen i 1927 den centrale iagttagelse, at »...en gammel vej er yderst karrig med oplysninger om sig selv og røber ikke nærmere sin alder«. Det samme gælder også stednavne. Det er imidlertid lykkedes forfatteren på trods af de store vanskeligheder med at indkredse de enkelte navnes tilblivelsestid at komme med flere gode anvisninger og løsningsforslag. Endelig indeholder bogen også en gennemgang af forskellige vejes opgivelse og forfald i de behandlede undersøgelsesområder. Denne del af undersøgelsen har også en særlig lokalhistorisk interesse.

Flere af de anførte eksempler på samfærdselsnavne og deres tolkning er, hvad forfatteren selv gør opmærksom på, forbundet med betydelig usikkerhed. Alt i alt er det imidlertid lykkedes forfatteren at give læseren en interessant og velfunderet indføring i stednavnes muligheder for at belyse samfærdselens historie. Bogen vil derfor uden tvivl være til stor glæde for kommende vejhistorikere samt andre interesserede, og som et vigtigt metodisk bidrag inspirere til en større brug af stednavne ved studiet af samfærdselens historie, end det hidtil har været tilfældet.

Henrik Becker-Christensen

Thomas Munck: *The Peasantry and the Early Absolute Monarchy in Denmark 1660-1708*. (Landbohistorisk Selskab, København, 1979). 262 s., indb. Pris: 100 kr. (favørpris for medl. af hist. foren. m.v. 80 kr)

Bogens indhold er stort set identisk med forfatterens engelske Ph.D.-afhandling. Problemstillingen er, om der i Danmark eksisterede en »forståelse« mellem bondestanden og enevoldsmagten lige som i Sverige, eller om enevælden ikke var til nogen gavn for

bondestanden, sådan som det var tilfældet i f.eks. Frankrig. Forfatteren søger at klarlægge den danske bondestands sociale status og økonomiske vilkår i tiden 1660-1708 med særligt henblik på retssystemets opfyldelse af sin funktion, central- og lokaladministrationens holdning og så vidt muligt godsdriftens og de jorddrotlige rettigheders karakter.

I de to første kapitler gives en udmærket baggrundsorientering om den økonomiske ramme, samfundsstrukturen før 1660, valgkongedømmets sidste årtier, enevældens indførelse og forandringer i samfundsstrukturen efter 1660. Der er fyldige litteraturhenvisninger (Engbergs *Dansk finanshistorie i 1640'erne* kunne dog have været medtaget, bl.a. s. 41 note 4). Herefter tager forfatteren i kapitel 3 fat på en analyse af omfanget og effektiviteten af kronens politik over for landbefolkningen i almindelighed (bondestandens indflydelse på administrationen især gennem supplikker og retssager, kronens politik og virkningerne af »skatter og påbud«, militære byrder, lovgivning til forbedring af landboforholdene). I kapitel 4 analyseres kronens holdning til godsdrift og fæstesystemet (kilder, fæstebønders ydelser til herskabet (herunder tiende), herskabets hjælp til forarmede bønder, regeringens indgreb på enkelte godser). Dernæst behandles i kapitel 5 herskabets beføjelser (intet om skiftejurisdiktion!) og bøndernes modstand mod udøvelsen af disse beføjelser. Kapitel 6 omhandler fæstelovgivning og flyttefrihed. Til kapitel 7 om vornedskabet vil *Histories* læsere nikke genkendende (ny rk., bd. 11, s. 289-308). Det samme vil læsere af *Scandinavian Economic History Review* (bd. 25, s. 37-61) til afslutningskapitlet om selvejerbønder, dels på krongodset, dels på private godser. Efter konklusionen følger en

redegørelse for kilder, bibliografi m.m. Bogen er ikke forsynet med registre; men indholdsfortegnelsen afhjælper i nogen grad savnet heraf.

Forfatteren har foretaget en systematisk undersøgelse af Danske Kancellis, Rentekammerets og Højesterets arkiver m.m.; endvidere er benyttet to tingbøger og de jyske ryttergodsarkiver, hvortil naturligvis kommer trykte kilder og litteratur. Materialet er særdeles omfattende, men har sine problemer og begrænsninger. Forfatteren fremhæver selv, at en stor del af materialet om private godser hidrører fra retssager. Krongodset, specielt ryttergodset, får derved en fremtrædende placering i bogen.

Svaret, forfatteren giver på det stillede spørgsmål, er et både/og. I henseende til de for danske læsere velkendte mørke sider ligner landboforholdene i Danmark mest forholdene i Vest- og Centraleuropa. Men det interessante ved forholdene i Danmark set i europæisk sammenhæng er, at kronen som godsejer og afhængig, som den var af bøndernes skatter, især fra 1680'erne blev mere opmærksom på bondestandens problemer og bestræbte sig på at forbedre sine godsets drift, hjælpe forarmede bønder mere konsekvent, sikre bøndergårdene fornøden besætning og avlsredskaber m.m. og nedbringe antallet af ødegårde. Naturligvis var dette i kronens egen interesse; men private godsejere kunne ikke ignorere kronens eksempel. Meget af den generelle lovgivning efter 1660 udsprang af problemer på krongodset. At der ikke forekom bondeopstande i Danmark kan skyldes kronens voksende interesse for bøndernes økonomi, bøndernes adgang til at indgive supplikker til kongen, som bønderne åbenbart satte deres lid til næsten som i Sverige, og måske vigtigst af alt bevarelsen af uafhængige, forholdsvis enkle og effektive

domstole lige som i Norge og Sverige, hvad der var enestående i Europa. Hermed være dog ikke sagt, at systemet var fejlfrit.

Bogen vil givetvis overbevise de fleste om, at der var flere lyspunkter, end man hidtil har kunnet få øje på; men det interessante er ofte atypisk, og det er nok et spørgsmål, om forfatterens fordeling af lys og skygge vil finde almindelig tilslutning. I hvert fald kan man indvende, at forfatterens materiale om domstolene for størstedelens vedkommende hidrører fra højesteret, den domstol, bønderne havde mindst med at gøre, og højesteretsdomme, som jo ikke indeholdt præmisser, havde næppe nogen synderlig præjudikativ virkning (I øvrigt havde det været ønskeligt, om forfatteren i lighed med Fussing i *Herremand og Fæstebonde* havde haft et sammenfattende kapitel: Højesteret og bønderne. Anmelderen har løseligt opgjort antallet af højesteretsdomme, som omtales på forskellige steder i bogen, til ca. 60). Et andet taknemmeligt angrebepunkt er det sparsomme materiale om de private godser. Endelig en sidste hovedindvending: Forfatteren bemærker, at hans formål mere er at undersøge forholdet mellem den tidlige enevoldsmagt og bondestanden end bondesamfundets rent økonomiske vilkår (s. 108). Forfatteren er langt fra blind for det økonomiske aspekt; men spørgsmålet er, om han ikke i nogen grad undervurderer det. Hvor stor betydning har uafhængige (?) domstole for personer, som er alt andet end uafhængige? Der er eksempler på, at bønder vandt i processer med deres herskaber; men én svale gør ingen sommer, og hvorledes reagerede det tabende herskab på en sådan dom?

Om dette eller hint var til gavn eller skade for bønderne kan diskuteres, hvad forfatteren da også redeligt gør;

men naturligvis kan der findes punkter, hvor han kunne have inddraget flere momenter i sine overvejelser. Bestemmelserne om besætning og inventarium beskyttede bonden mod kreditorer; men hvad var konsekvenserne for bondens kreditværdighed hos andre end herskabet? Forfatterens vurderinger kan virke overraskende på anmelderen. Han fastslår således, at hvis regeringens forsøg på at kontrollere landbefolkningens mobilitet havde kunnet gennemføres, ville det have været til klar fordel for godsejerne; men lovgivningen manglede effektiv administrativ opbakning og formåede derfor ikke at »fastfryse« landbefolkningen (s. 173). Lovgivningen kunne ikke forhindre rømninger; men tyder den omstændighed, at rømninger, som forfatteren erkender (s. 164), ofte var en bondes eneste udvej for at slippe ud af et fæsteforhold, dog ikke på, at nettet var ret finmasket?

I kapitlet om selvejerbønder kunne forfatteren have stillet det ikke uvæsentlige spørgsmål, om de bønder, kronen fastslog kun var bygningsejere, var det eller blev det. Såvidt anmelderen bekendt foreligger der intet om bygningsejere på Lolland, førend det ved kgl. resolutioner fastsloges, at bønder, som forment at være selvejerbønder, kun ejede deres gårdes bygninger. Derimod ved man, at der før 1660 fandtes et betydeligt antal selvejerbønder på Lolland (Fridericia). Hvor mange der var efter 1660, skylder lollandske lokalhistorikere os et svar på. Hverken forfatteren eller anmelderen tror blindt på Jens Sørensen (1668) eller matriklen 1688. (Jens Sørensen opererer med de kategorier, der anvendtes ved udskrivning af ekstraskatter indtil 1656, f.eks. ugedags ejendomsbønder fuld/halv skat og embedsmænd med avl (»local officials«!!!). Oplysningerne om de jordegne gårdes

herskaber stammer dog fra efter kronogodsudlæggene, men er for de fleste amters vedkommende lidet eksakte). Men man véd, at en del selvejerbønder i Halsted Kloster amt i 1693 førte en sag for højesteret, uden at deres status anfægtedes (s. 218, note 48). 1702 fastslog kronen, at *alle* dens lollandske bønder, som forment at være selvejerbønder, kun var bygningsejere; desuagtet resolverede kongen 1706, at 3 bønder, som havde indbragt spørgsmålet for højesteret, var selvejerbønder.

Forfatteren mangler nogle brikker i det puslespil, der hedder selvejerbønder. Selvejerbønderne svarede afgifter, der betragtedes som landgilde (s. 110, note 10). Denne landgilde kunne være betydelig, ikke blot i Skåne. En gårds status som selvejerbondegård var ikke et spørgsmål om afgiftens eller landgildens størrelse, lige så lidt som en gårds status som fæstegård (eller en gårds status som en af den type arvefæstegårde, der fremkom i sidste del af det 18. århundrede) var det. Når kronen i det 16. århundrede solgte fæstegårde til bønder som frit bondegods med forbehold af den hidtidige landgilde, var det, bønderne opnåede, status som alle andre jordegne bønder. I Niels Kaas' mageskiftetakst hedder det da også kategorisk: »For kronens retlighed af selvejerbondegods gives kun, hvad de skylder til kronen; thi ejendommen hører bønderne til« (Sv. Gis-sel, *Landgilde og udsæd*, s. 315). Sidenhen nøjedes man ikke med landgildehartkornet, men medregnede også jordegne gårdes ejendomshartkorn (i kronens favør), skov dog uberegnet, »efterdi bonden selv nytte både skoven og olden, så kronen deraf aldeles intet haver; men af ejendommen nyder kronen landgilde« (magesk. 18. 7. 1648, besigtigelse). Arent Berntsen anbefaler at gå en mellemvej. Han sammen-

ligner landgilde med rente, »og ligervis som ingen rente uden af sin visse hovedstol: så kan og ikke heller nogen landgilde uden af sin visse ejendom udgives«. Hans konklusion er, at »kongl. majt. af ... jordegne ... gårdes ejendom efter landgilds kvota og bønderne alene det øvrige tilkommer« (3. bogs 2. part, s. 410).

Men kunne bønderne bevise, at de ejede det øvrige? Hvis en selvejerbondegårds beboere selv ejede bondeejendommen, svarede der ingen bonde- eller skæppeskyld. Det kunne i så tilfælde ikke oplyses, hvad bondeskylden var, og hvad den eventuelt havde været, fremgik ikke af traditionelle bondeskøder; men bondeejendommens kapitalværdi eller dens afkastning (bondeskylden) kunne *takseres*. Imod teorien om en *fast* bondeskyldsansættelse taler rec. 1558 § 40 (D.L. 3-12-1) og taksationsforretninger (f.eks. *Aasum hrds. tingbog 1644*, nr. 256, *Jy.Saml.* 4: IV, s. 361, 370, 391); for øvrigt kunne bondeskyldens størrelse vel vanskeligt være uberørt af den økonomiske udvikling. Det kan konstateres, at adskillige selvejerbondegårde på trods af kronens krav om skat af bondeskylden ikke blev ansat til bondeskyldshartkorn. Men når herskabet således ejede alt gl. matr. hartkorn af en gård, var det en naturlig slutning, at det også ejede alt nye matr. hartkorn og dermed, da dette var ejendoms- eller udsædshartkorn, al gårdens jord. Når bondens skøder ikke desto mindre lød på jord, kunne man ikke tillægge sådanne bondeskøder betydning. Hertil kunne man føje flere andre argumenter, som anmelderen vil forbigå.

Unøjagtigheder og uklarheder finder man i enhver bog; men denne er ikke særlig graverende i så henseende. Dog ville f.eks. afsnittet om tiender (s. 120 ff) nok have vundet i klarhed ved, at forfatteren havde omtalt, at kronen

bortskødede konge- og senere kirketiender i stort tal, og at den godsejer, som ejede eller havde fæstet en tiende, ikke nødvendigvis var identisk med tiendeydernes herskab. Man får af forfatterens fremstilling det indtryk, at patronatsretten medfulgte, når kronen bortfæstede (»leased«) tiender!

Bogen er på den ene side egentlig skrevet for et udenlandsk publikum med begrænset kendskab til danske forhold, men er på den anden side en doktorafhandling. Som forfatteren har afgrænset sin opgave, kræves der både bredde og dybde. Det er en vanskelig balancegang; men anmelderen vil som dansk læser karakterisere bogen som et i det store og hele grundigt og detaljeret standardværk, som bør anskaffes og læses af enhver landbohistorisk interesseret med de fornødne sprogkundskaber.

Hans Aage Hansen

Bjarne Hastrup: *Håndværkets økonomiske historie 1879-1979*. (Håndværkets Forlag, 1979) 446 s., ill. 148,50 kr.

I anledning af hundredåret for oprettelsen af Fællesrepræsentationen for dansk Håndværk og Industri, nu blot kaldt Håndværksrådet, har dets direktør, cand. polit. Bjarne Hastrup, skrevet denne bog om det danske håndværk.

Der har naturligvis tidligere været skrevet meget om dansk håndværk, men Hastrups fremstilling adskiller sig fra de tidligere ved at angribe emnet samfundsstatistisk.

Forfatteren søger indledningsvis at definere begrebet håndværk, og udgangspunktet for hans definition er håndværkerkommissionens betænkning fra 1969. Heri lægges en skillelinie mellem »mindre industri« og dermed

»håndværk« ud fra antallet af beskæftigede. Grænsen er 20. Definitionen adskiller sig således stærkt fra den ældre grænselinie ved 6 medarbejdere. Forfatteren er imidlertid selv opmærksom på de definatoriske vanskeligheder, men der må nødvendigvis vælges »simple og målelige definitioner«, da det ikke er muligt i praksis at arbejde med en sammensat og kompliceret definition.

Bogen er stærkt kronologisk disponeret, og i hvert tidsafsnit belyses håndværkets betydning statistisk. Der er næppe tvivl om, at værket vil blive stående længe, da det på værdifuld vis supplerer ældre fremstillinger. Det skal imidlertid siges, at bogen på den anden side har en række mangler, forstået sådan, at mange spørgsmål af mere kvalitativ karakter står tilbage. Vi mangler således »liv« i håndværkerne, selv om mange særdeles fine billeder søger at råde bod herpå. Der mangler undersøgelser om social rekruttering, virksomhedernes økonomi, finansiering og politiske bindinger. Der læses nok om Erhvervspartiet og HS-bevægelsen (Håndværkernes Sammenlutning), men det politiske aspekt er alligevel ikke integreret gennem hele værket. Forholdet til detailhandlerbevægelsen i årene op til første verdenskrig, etableringen af de mange lokale håndværkerbanker; Kooperationens fremvækst og kommunesocialismen er også for mangelfuldt skildret. Det gælder også hele spørgsmålet omkring sociale stiftelser og dermed håndværkerstandens syn på sig selv. Der er også forholdet omkring mesterlæren og den faglærte håndværker, der »forråder« håndværkerstanden ved at vandre til industrien, og derved påfører hård konkurrence.

Et gennemgående træk er forfatterens meget positive syn på håndværket, dets beskæftigelsesværdi for sam-

fundet og dets fine kvalitetsprodukter.

På trods af de kritiske indvendinger må man håbe, at bogen må finde ind på landets mange gymnasiebiblioteker.

Henrik Fode

Flemming Kiilsgård Madsen: *Naturfredningssagens historie i Danmark*. (Odense Universitets forlag, 1979). 191 s., 120,25 kr.

Naturligvis skulle også naturfredningssagens historie skrives. Udgangspunktet er et speciale i historie ved Odense Universitet fra 1976. Siden blev forfatteren opfordret af Danmarks Naturfredningsforening til at færdiggøre sin fremstilling til denne bog.

Resultatet er blevet en nydelig publikation, trykt på kraftigt papir. Bogen indeholder 24 tegninger af fredede områder af Johannes Larsen og Andreas Friis foruden nogle få fotografier, især portrætter af naturfredningssagens forkæmpere.

Bogen er opbygget strengt kronologisk, dvs. at den følger de enkelte fredningsloves veje fra den første spæde politiske formulering til endelig vedtagelse. Der indledes med Fredsskovsforordningen i 1805, og der afsluttes med loven om by og landzoner fra 1973.

Forfatteren undlader desværre at komme ind på en lang række nærliggende spørgsmål, og det efterlader læseren i et tomrum. Bogen kan derfor ikke siges at være den endelige fremstilling af naturfredningssagen i Danmark. De sociale, økonomiske og politiske konsekvenser af lovene berøres ikke. Kræfterne bag naturfredningssagen søges ikke analyseret, ligesom der heller ikke forsøges på en samlet vurdering af de politiske partiers holdning til spørgsmålet; der har ellers nok været talrige eksempler på modstående

interesser. Nævnes bør det også, at forfatteren heller ikke søger at sætte den danske naturfredning ind i en større international sammenhæng. Det må derfor konkluderes, at bogen desværre kommer til at stå alt for isoleret, ligesom der ikke drages alle de konklusioner af undersøgelserne, som der egentlig er grundlag for.

Henrik Fode

Søren Risbjerg Thomsen: *Socialstruktur og partivalg 1920-1977. En økologisk undersøgelse af folketingsvalg i Danmark*. (Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet, 1979). 116 s.¹

Den foreliggende publikation er en midtvejsrapport fra et igangværende forskningsprojekt. Det væsentligste nye er et forsøg på at bruge et mere raffineret mål for partistyrke end den hidtil anvendte summariske procentandel af afgivne stemmer eller vælgere i alt. Forfatteren har valgt at arbejde med logaritmen til forholdet mellem den procentdel af de afgivne stemmer, et parti har, og den procentdel det ikke har. Undertegnede læge anmelder forekommer det, at der argumenteres overbevisende for, at det kan have sine fordele.

Dette mål har han brugt til ved faktoranalyse at finde tre hoveddimensioner til beskrivelse af partivalgets udvikling: urbanisering, status og vækst, i den videre undersøgelse operationaliseret ved henholdsvis antal beskæftigede i landbrug, antal arbejdere og antal pensionister. På grundlag af regressionskoefficienter for hvert parti ved rækken af folketingsvalg 1920-1977

tegner han figurer over udviklingen i partiernes sociale profiler. Meget kortfattet diskuterer han nogle mulige historiske forklaringer på de vigtigste iagttagelser.

Disse analyser rejser nogle problemer, som – naturligt nok – næppe er fuldt afklarede endnu. Faktoranalysen er således gennemført på et materiale fra 1970'erne, og det er tvivlsomt, om den har gyldighed for tidligere årtier. Det er navnlig den første dimension, der er knas med. Forfatteren benævner den lidt vel hastigt urbanisering. På grundlag af de fundne faktorvægte karakteriserer han den nærmere som især »en kulturel differentiering mellem på den ene side en progressiv orienteret befolkning præget af nye ideer og samlivsformer ..... og på den anden side en traditionelt orienteret befolkning præget af kulturel konservatisme og skepsis over for nye samlivsformer« (pp. 39-40). Rent bortset fra de noget værdiladede udtryk kan det indvendes, at der her er tale om en væsentlig mindre omfattende dimension end den, urbanisering normalt leder tanken hen på, selv om den selvfølgelig har noget med sagen at gøre. Til brug for regressionsanalyserne har forfatteren af praktiske grunde operationaliseret den ved antal beskæftigede i landbrug. Men dermed er han ovre i en ny dimension, erhvervsstrukturen, som er noget helt tredje, selv om også den selvfølgelig har noget med sagen at gøre. Da han i øvrigt har bryderier med at skaffe gyldige data for mellemkrigstiden, idet Statistisk Departement har omklassificeret erhvervsstrukturen flere gange og ikke har publiceret stillingsstrukturen fordelt på kommuner før 1940, ville det måske være tilråde-

1. Forfatteren oplyser, at der på Institut for Statskundskab kun findes et begrænset restoplag, men at interesserede eventuelt kan få en fotokopi.

ligt at samle analyserne om perioden efter og forsøge sig med et sammensat mål, der bedre svarede til faktorvægtenes tale.

Glædeligt er det at se, med hvilken frejdighed forfatteren i praksis har ignoreret den økologiske fejl, som jo ikke behøver ansues som en fejl, men under alle omstændigheder nok udgør et problem. I sine forklaringer på udviklingen i partiernes sociale profil bygger han rask væk på antagelser på det »individuelle« plan. Blot kunne man have ønsket, at det var sket helt uden camouflage og uden påstanden om, at gode forklaringer ikke er et brud på budet om at undgå den økologiske fejl, mens dårlige er. Ganske vist er flere af forklaringerne nok mere diskutabile, end forfatteren antyder, men den frejdighed, han lægger for dagen, er alligevel en tiltrængt fornyelse af vælgeradfærdsforskningen. Da han ydermere skriver, om ikke populært, for det er jo et temmelig teknisk emne, men klart og instruktivt, er det med betydelige forventninger, man ser frem til resultaterne af projektet.

Johan Peter Noack

Peder Herschend: *Fra min Silkeborg-tid*. (Vejle Amts historiske Samfund, 1980). 108 s.

På værdifuldt initiativ af »Vejle Amts historiske Samfund« er stiftamtmand Peder Herschends beretning om sin virksomhed som leder af det såkaldte »Silkeborgkontor« nu blevet udgivet. Bogen fremtræder med rette i smukt udstyr.

Kontoret blev af departementschefstyret oprettet i november 1943 og fungerede til maj 1945, og det blev kontorets opgave at repræsentere departementschefstyret vis a vis det militære tyske hovedkvarter i Silkeborg, ledet

først af general v. Hanneken og derpå - fra januar 1945 - af generaloberst Lindemann. Baggrunden for oprettelsen af det særlige kontor var den invasionsfrygt, der fra efteråret 1943 beherskede det tyske førerhovedkvarter, og som bl.a. gennem en førerordre af 3. november 1943 medførte højeste alarmberedskab i Jylland, forøgelse af de tyske militærstyrker på halvøen og omgående anlæg af en række militære forsvarsværker (»Atlantvolden«) samt en forlægning af v. Hannekens hovedkvarter fra København til Silkeborg. Under disse forhold ytrede man fra tysk side ønske eller snarere krav, om, at en repræsentant for den danske centraladministration blev knyttet til det tyske hovedkvarter i Silkeborg til støtte for den øgede tyske aktivitet, og centraladministrationen udpegede da amtmanden i Vejle, Peder Herschend, til at oprette og lede et sådant kontor; ikke som krævet fra tysk side med henblik på at støtte tysk aktivitet, men som rådgiver for lokale danske myndigheder i Jylland i sager, der måtte medføre dansk-tyske forhandlinger og således, at han skulle fungere som centraladministrationens midlertidige, ekstraordinære repræsentant i Jylland; i realiteten et stødpudekontor, der kom til at stå vagt om danske interesser, og som i øvrigt til enhver tid og i enhver sag af principiel karakter kunne poste afgørelser af væsentlige sager op til forhandling i København.

Så langt og ikke et skridt videre strakte man kontorets beføjelser. Herschend, der pligtro og uden tøven sagde ja til en belastende og afskyelig post, betragtede selv kontoret som centraladministrationens forlængede arm. Muligheden for en nær kontakt mellem kontoret med det upretentiøse navn, »Stiftamtmand Herschend, p.t. Silkeborg« og centraladministrationen var da også til stede i og med oprettel-

sen af en uaflyttelig hustelefon mellem kontoret på Silkeborg Tuberkulosesanatorium og udenrigsministeriets sekretærvagt.

Det er om dette kontor og dets virksomhed, at Herschend i 1959 udarbejdede sin beretning. Han kunne under udarbejdelsen støtte sig til kontorets dagbog og andre akter, der slemmedes op i kontorets arkiv i de 1½ år, kontoret kom til at virke, og som i begyndelsen af 1960'erne indgik til rigsarkivet tillige med beretningen. Om han gjorde det og i hvilket omfang får stå hen. Beretningen er først og fremmest båret af en klar og levende hukommelse om sager og navnlige personer, og den hukommelse ville man nødtigt være foruden.

Herschend er en brillant beretter. Hans redegørelse er klar, koncis og væsentlig, og først og fremmest giver den et levende indtryk af de tyske modparter, han og hans medarbejdere kom til at stå overfor, de to nævnte generaler og de to tilfornede civile repræsentanter for den tyske rigsbefuldmægtigede, Regierungsdirektor Stalman og dr. Caspar samt en række mere underordnede funktionærer i det tyske hierarki. Herschends skildring af sine møder med disse modparter er nøgtern og behersket af forfatterens fairness. Kun faktiske konstateringer af de oplevede episoder kommer frem i beretningens linier, selv om et beskud nu og da gnister frem i skildringen af visse groteske situationer. Men dette er også nok til en aflædning uden megen direkte kommentar, så der især for v. Hannekens og dr. Caspars vedkommende ikke bliver andet tilbage end de prangende titler.

Ud over skildringen af de tyske koryfæer går Herschend også ind på en lang række situationer, hvor han og hans medarbejdere kom til at træde håndfast op over for tyske overgreb,

og i skildringen af disse episoder fremstår et samlet billede af kontorets vanskeligheder og beslutsomhed og ikke mindst et mindeværdigt billede af den tyske lejrns hensynsløshed, upålidelighed, brovtende optræden og ledeløse administration. Disse episoder behandles i en række underafsnit i beretningen, hvor overskrifterne angiver episodernes art: »Rekvision af fast ejendom«, »Rekvision af løsøre«, »Rekvision af træ«, »Anlæg af flyvepladser«, »Skydning og andre øvelser«, »Bistand, hvor danske borgere var arresteret«, »Opløsningen af det danske politi«, »Tyskernes befæstning af den såkaldte Kongeålinie«, »Kapitulationen« m.fl. Hvert af disse områder gav anledning til endeløse forhandlinger, der havde ændringer og lempelser som hovedformål, men hvor forhandlingen ofte førte ud i konfrontation og protest, ikke sjældent med tyske indrømmelser til følge. Men undertonen i beretningen er vrede og foragt, stærkest markeret, hvor Herschend må give råd for usødet, hvad han ikke var sen til. Typisk er det, at han hårdnakket stod fast på de protokollære hensyn, man skyldte ham og hans embede. Derved hamrede han sig den respekt til, der muliggjorde indflydelse. Og i skildringen af de tyske modparter og de talrige konfrontationer træder da manden Herschend lyslevende frem, selv om han beskedent afslår at bedømme sig selv og det samlede kontors indsats: En fast og myndig personlighed, der stod stejlt på både sin egen og sine landsmænds rettigheder, og som ikke var til sinds at vige en tomme, når det for alvor gjaldt, og så langt hans indflydelse nu engang rakte. Lad så eftertiden bedømme. »Stiftamtmand Herschend, p.t. Silkeborg« blev en institution til velsignelse for hele det jyske område og fik først sent og aldrig tilstrækkeligt tak for en djærv indsats.

Det samme kan vel en bloc siges om hele den danske centraladministration i disse kritiske måneder, og dette må gælde, uanset at Herschend i slutningen af sin beretning ikke kan tilbageholde en vis bitterhed over utilstrækkelig brug af den interne hustelefon. Selv ringede han ofte, når det brændte på, mens opkaldene fra København blev sjældnere, ligesom han følte sig utilstrækkelig orienteret ved overtagelsen af det byrdefulde hverv i Silkeborg. En vis følelse af isolation blev uundgåelig. Der blev langt fra Slotsholmen til medarbejderne i Silkeborg, der måske også havde svært ved at erkende travlheden i de københavnske departementer, hvor man unægteligt havde hænderne fulde. Det føles naturligt at parallellisere med den jyske modstandsbevægelse og antyde en generel tendens, at det betrængte Jylland i de måneder blev en fjern provins med sine helt specielle problemer, ikke altid sanset på hovedstadens brosten.

Lad eftertiden bedømme. Eftertiden er også daværende fuldmægtig i indenrigsministeriet, senere landshøvding i Grønland og stiftamtmand P.H. Lundsteen, der blev en af Herschends vigtigste medarbejdere i hele Silkeborgperioden. Uden en historisk græsrodsundersøgelse af kontorets samlede indsats kommune for kommune kan han måske lige så lidt som Herschend bedømme den fulde værdi af kontorets virke, men han kan i det mindste bedømme sin daværende chef. Det gør han i en indledning til beretningen med varme og beundring for personen Herschend, hvem han sikkert altfor beskedent tillægger næsten hele æren for, at kontoret opnåede den autoritet, der var basis for indflydelse over for det jalousi-forrevne og ofte inkompetente tyske hierarki. Han kan bl.a. bevidne, at man fra tysk side videst muligt søgte at undgå »vrøvl med Herschend«, og

han kan vidne om Herschends flid forud for enhver vigtig forhandling og om den selvsikkerhed, grænsende til arrogance, der var en del af Herschends væsen, når han aflagde den interne rolle som kontorets »hyggeonkel« og procederede den danske sag over for sine ofte brøsigse modparter. Men »Stiftamtmand Herschend, p.t. Silkeborg« var altså også medarbejderne, og Herschends beretning er da også spækket med anerkendelse til disse medarbejdere, Worsaae, Kønigsfeldt, Henningsen, Lundsteen, Sabroe m.fl.

I dag, hvor tjenestemandsbegrebet er under debat, er det velgørende og tankevækkende at genopleve en tid, hvor en stribe uselviske og gennemlyale tjenestemænd var deres løn værd i guld.

Jørgen Hæstrup

Københavns Historie. Bind 1. indtil 1660, Byen og Borgen Havn, ved Erik Kjersgaard; bind 2. 1660-1728, Residens- og Hovedstad, ved Helge Gamrath. (Gyldendal, 1980). 336 og 328 s. ill., pr. bind kr. 250,00.

Det er nu godt og vel hundrede år siden, at Københavns historie er nogenlunde udførligt skildret, hvorfor dette planlagte seksbindsværk turde udfylde et hårdt tiltrængt savn. Nok henviser forordet til Carl Bruuns populære arbejde (fra 1886); men litteraturfortegnelsen indledes dog med taknemmelige ord om Oluf Nielsens indsats. Og typisk for vor tid skal hovedvægten lægges på nyere tid med det næppe helt tilfredsstillende resultat, at første bind skal gå ab urbe condita og frem til ca. 1600, unægtelig en stor mundfuld, som den kendte historiefortæller Erik Kjersgaard fornuftigvis har søgt at klare ved simpelthen at udvælge en række tværsnit.

Efter en kort redegørelse for de ældste bebyggelsesforhold, bl.a. stednavneundersøgelser, fastslås – ikke mindst på basis af Ramsings studier – det ældste *Havn* at have ligget i firkanten mellem Rådhuspladsen, Vestergade og Nytorv omkring den på reformationstiden forsvundne St. Clemens kirke. Første hovedafsnit bliver naturligvis om bispestaden København med gennemgang af stadsretten 1293, medens erhvervsforhold især må dokumenteres arkæologisk, og i forfatterens velkendte, livligt fortællende stil refereres en række fra rigshistorien hentede, men for bispebyen vigtige begivenheder som holstenerkrige og hanseaterproblemer.

Hovedstykket bliver her en udnyttelse af Roskildebispens Jordebog (ca. 1370), hvor en tur igennem Nørregade viser kirkens dominerende stilling som grundejer, medens lejernes tilnavne (bevares med al mulig forsigtighed) antyder erhvervet (især skomagerne virker fremtrædende), og hvor det høje antal rent tyske navne viser noget om indbyggernes internationale præg, ja flere synes kommet så langt fra som fra Westfalen. Derimod er de første sikre kilder om lav så sene som fra tiden, umiddelbart før kronen 1416 overtog magten i staden.

Det store, altid tilstedeværende problem med hensyn til Københavns historie er, at det fra nu af bliver stedsvis vanskeligere at holde det lokale og det rigshistoriske aspekt ude fra hinanden, og det ville utvivlsomt også give et helt falsk indtryk, hvis man konsekvent forsøgte at gøre det. Men i betragtning af det for senmiddelalderens vedkommende næsten overvældende kildemateriale (vedrørende lokalkirkehistorien således udnyttet af Rørdam) turde genfortællingen af klassiske anekdoter (Christoffer af Bayern skildret i lyset af den svenske Rimkrønike, kong Hans

og Christiern II ikke mindst via Svaning) være et tilbageskridt. Ligså turde man ud fra vor egen tids erfaringer om vold imod sagesløse stille sig lidt tøvende over for den gentagne betoning af middelalderens »mere utilslørede brutalitet« og tilbøjelighed til »at løse problemer ved vold og selvtaget«! Ved skildringen af Københavns belejring 1535-36 ligger pointen således i, at de hjemlige forhold *ikke* kunne sammenlignes med de samtidige i Münster!

Også efter 1536 spiller riget en vigtig rolle for byen; her holdtes som regel rigs- og herredage; den nye kirkeordning medførte, at bispen flyttede hertil fra Roskilde, og det reformerede universitet fik blivende betydning. Omsider skildres bystyret lidt mere detaljeret; men som residensstad mærkes kongens hyppige nærværelse, såvel med slots- og flådebyggeri som med den økonomiske politik, hvor f.eks. Islandshandelen begynder at blive en københavnsk specialitet. Og især det for staden specielle statholderskab viser tydeligt, at der her er tale om en by uden for det almindelige. Således skal Christoffer Walckendorf have ryddet op i et inkompetent, for ikke at sige korrupt magistratskoteri.

Det er en stor fornøjelse at åbne Helge Gamraths bind, og vel har denne blot tidsrummet 1600-1728 at gøre rede for; men bindet er fornuftigvis delt i to lige store halvdele, fordi Christian IV's næsten middelalderlige småstad er så helt forskellig fra enevældens internationale storby. Og med bred udnyttelse af et stort samtidigt erindringsmateriale kan han understrege dette ved med biskop Gerner 1691 at udbrøde, at København ikke er til at kende igen. Med en festlig optakt skildres byen, som den så ud ved Christian IV's kroning, hvorefter den gamle bys topografi gennemgås. Men derpå er det atter kongemagtens virke,

der står i centrum, således manufakturer og kompagnieksexperimenter, og trods de talrige brande turde den dag i dag fjerde Christians særprægede bygningsværker være karakteristiske for staden. Foruden de talrige erindringer giver nu også tingbøgerne deres besyv med, om end ifølge sagens natur gerne med hensyn til tilværelsens skyggesider.

Takket være omhyggelige bygningsopmålinger m.m. kan vi omsider vove os indenfor i borgerhusene, og via samarbejdet kongeby er vi fremme ved enevældens indførelse 1660, hvilket mere end noget andet gjorde staden til Kongens København. Her kunne det måske have været understreget, at de mange administrative særrettigheder, København besidder den dag i dag, går tilbage til de da erhvervede privilegier, ja om det så er magistratens ret til direkte adgang til kronen, anvendtes denne som bekendt såvel 1848 som 1920!

Som Christian IV havde tilføjet Christianshavn, fik byen nu ved indlemmelsen af »Frederiksstaden« mere end fordoblet sit område, og folketallet er givet mangedoblet i løbet af dette tidsafsnit, vel ikke mindst grundet voksende bureaukrati, hær og flåde, og det anslås, at mellem 1/3 og 1/2 af befolkningen havde økonomisk forbindelse til en eller anden statsinstitution. Dermed voksede de lokale problemer i den grad, at bystyret (magistrat og de 32 mænd) ikke var opgaverne voksen, hvorfor hyppige kgl. kommissioner tog sig af presserende problemer. Såvel oprettelsen af et specielt politimesterembede som et organiseret fattigvæsen hører hjemme i denne periode, medens det må være en lapsus, der får forfatteren til på grund af periodens reformer helt at overse det allerede omkring 1645 betydeligt udviklede skole- og undervisningsvæsen. Og med øjen-

vidneberetninger om Københavns brand 1728 slutter det uhyre læseværdige bind, der fuldt ud tilfredsstiller de krav, man kan og bør stille til en forsvarlig populærhistorie. Blot må jeg anholde den evindeligt gentagne trav, at København havde lige så mange indbyggere som resten af Danmarks købstæder tilsammen. Monarkiets øvrige storbyer var nu engang Altona, Flensborg, Bergen og snart også St. Thomas, en art »regionalcentrer«, på hvilken baggrund man langt bedre forstår denne tilsyneladende mangel på »ligevægt« mellem kongerigets byer.

Foruden ros til de udmærkede illustrationer og det meget instruktive kortmateriale skal bemærkes, at hvert bind afsluttes med en udførlig litteraturliste.

Troels Dahlerup

Harald Jørgensen: *Thi kendes for ret – Studier i de civile københavnske domstoles historie i perioden ca. 1660 til 1919*. Administrationshistoriske studier (Rigsarkivet – G.E.C. Gad, 1980). 451 s., ill., kr. 122,00.

Enhver, der har skullet anvende københavnske retsakter og som følgelig har været ved at løbe sur i de talrige indbyrdes konkurrerende jurisdiktioner under den ældre enevælde, vil vide at påskønne dr. Harald Jørgensens skrift, der udsendt i Forskningsrådets planlagte serie af administrationshistoriske studier indeholder en detaljeret redegørelse for disses historie fra enevældens indførelse og frem til retsplejereformen 1919.

Højest naturligt udelades de helt specielle militære retter, og læseren bliver hurtigt klar over, at også de – i øvrigt næsten ukendte – gejstlige retter ej heller behandles her.

Med hofret, borgret, byting og råd-

stueret var hovedstaden næsten overforsynet med domstole, hvis indbyrdes kompetence giver ikke blot nutiden anledning til hovedbrud. For netop at fremme et hurtigt og effektivt arbejdende retspleje vedrørende groft tyveri så man ikke anden udvej end at oprette endnu en domstol, den for sin hyppige anvendelse af tortur stærkt frygtede inkvisitionskommission 1686-1771.

Naturligvis er der ikke tale om egentlig retshistorie; men for at eksemplificere domstolens virke er flere retssager udførligere omtalt, hvad enten der er tale om »typiske« eller mere celebre (som slaget på fælleden eller Albertisagen), for at belyse rettens ofte krogede veje, dommernes antal og aflønning m.v., og ikke mindst efter junigrundlovens krav om adskillelse af dømmende og udøvende magt redegøres udførligt for retsplejeomlægninger og disses baggrund.

Med talrige henvisninger til de netop i forfatterens egen landsarkivartid omregistrerede retsarkivalier, med noter og navne- og sagregister er det et nyttigt hjælpemiddel, hvorfor man gerne havde set også en litteraturfortegnelse (i sagregisteret er ombrydningen af bogstav H gået i fisk; a propos Højesteret gad jeg vidst, hvor mange det er »bekendt«, at højesteretsåret går fra marts til februar?).

Troels Dahlerup

Sv. Aage Bay: *Bidrag til Horsens historie*. (Horsens Kommune 1979). 169 s.

I indledningen til sin bog siger forfatteren, at den er tænkt som et bidrag til en kommende Horsenshistorie. Det er vel forklaringen på bogens noget ujævne indhold. Den består af tre hovedafsnit: Om Horsens bys jorder indtil udskift-

ningen i 1830. Så følger et afsnit om byens havn og skibsfart 1670 indtil 1857, før der sluttes af med et 40 sider stort afsnit »Striden om kapellanen hr. Samuel Baufein 1768-72«. Ikke mindst sidstnævnte afsnit hører i høj grad den snævrere lokalhistorie til, men desværre mangler også de to indledende afsnit perspektiv og udblik. Det håndværksmæssige er naturligvis i orden. Et fyldigt noteapparat viser læseren, hvordan forfatteren har arbejdet med kilderne.

Henrik Fode

Ejnar Jakobsen; *Blade af Søbys historie*. (Sæby Museum, 1979). 86 s.

Den mangeårige drivkraft bag Sæby lokalhistoriske arkiv har med denne bog givet et kalejdoskopisk billede af sin by. Bogen er indrammet af et afsnit om kunstnerens opdagelse af Sæby og historien om Sæby Søbad, som byen skabte netop for at trække turister til.

Mellem disse afsnit kan læseren møde noget om gadenavne i Sæby, om barndoms minder fra byen samt noget om byens originaler ved århundredskiftet. Bogen har næppe større interesse for en bredere kreds, men må snarere betragtes som et bedre eksempel på hjemstavns litteratur.

Henrik Fode

Det skabende menneske. Kulturhistoriske skitser tilegnet P.V.Glob. I-II. (Nationalmuseet, 1981). 263 og 279 s.

Hvis et menneskes popularitet skal måles efter det omfang, et festskrift til ham har, kommer P.V. Glob på den første plads. Bedre er det dog at betragte den bibliografi, som festskriftet bringer, fordi den viser, hvad rigs-

tikvaren har udrettet gennem årene, da den både viser omfanget af hans interesser og alle fremskridt, som han har givet sit fag; og så er tilmed meget uomtalt for kun at nævne Moesgaard og udvidelsen af Nationalmuseet.

Festskriftet indeholder 32 artikler, alle af folk fra Nationalmuseet, og dermed er det også givet, at deres emner er fra det mangesidige arbejde, der udføres i samlingerne, spændende fra forhistorisk tid til den sidste verdenskrigs koncentrationslejre, uden at det er muligt at fremhæve det ene bidrag for det andet; men det bør understreges, at der ofte tages gamle problemer op, som føres frem til nye og bedre resultater. Det gælder bl.a. Fritze Lindahls redegørelse for det såkaldte Margrethebæger. Hun bekræfter den gamle forklaring, at det er et par generationer yngre end dronningen, og viser, at de senere graveringer har erstattet ældre, for at man kunne fremvise et minde fra unionens skaber, en ikke ualmindelig pia fraus, men bægerets historie kan kun føres tilbage til ca. 1700, og dets nærmere oprindelse kendes ikke. I artiklen En død murer har Peter Michelsen ført oplysningerne om rejsegildet videre til 1980. Den døde murer er en figur, håndværkerne hænger op, hvis et rejsegilde undlades. I stedet for en mandsstor kludedukke kunne der også ophænges en række tomme flasker, der tydeligere viste, hvad der savnedes. Mens Fritze Lindahls artikel hører til den emnekreds, der fra gammel tid var Nationalmuseets, hvor kunsthistorie og kulturhistorie gik op i en enhed, viser Peter Michelsens videre frem ved at tage folkeskikke op, hvis de er knyttet til en eller anden genstand. Det bliver i fremtiden svært at skelne mellem Nationalmuseets og Dansk Folkemindesamlings arbejdsområder. Tilsvarende ses i Lise Rishøj Pedersens artikel om Buddha, Guder og Ånder med

dens skildring af tro og religion i Thailand. Det er en religionshistorisk afhandling, hvor det kulturhistoriske indtager en underordnet plads.

De fremdragne eksempler viser, at Nationalmuseet stræber efter at optage de nye synspunkter for arbejdet og rummer et indhold, der er den store institution værdig.

Helge Søgaard

Emil Telmányi: *Af en musikers billedbog*. (Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1978). 320 s.

I den store verden er den ungarskfødte violinvirtuos Emil Telmányi kendt for sin i hvert fald for eftertiden sensationelle debut i Berlin 1911 med førsteopførelsen af Elgars violinkoncert. I samtiden kunne den 19-årige solist så lidt som andre mere erfarne overbevise den strenge Berlinkritik om værkets kvaliteter; det har altid været svært at komme igennem med engelsk musik i Tyskland. Men med sit uforfærdede repertoirevalg viste den unge Telmányi allerede den gang, at han var en af de kommende betydelige solister. For det europæiske koncertpublikum præsenterede han sig ved adskillige koncerter op gennem århundredet, og det er også almindelig kendt, at han i 1949 præsenterede en speciel Bach-bue, hvor man kunne løsne hårene til flerstemmigt spil. Sin måske mest krævende *dirigertopgave* havde Telmányi ved en Stravinskij-aften i Budapest i 1926 med komponisten ved klaveret i bl.a. klaverkoncerten. Alle, der har kendt eller hørt om Stravinskij's facon, ved, at det har været krævende.

I Danmark er Emil Telmányi først og fremmest kendt som en utrættelig forkæmper for Carl Nielsens musik, og som sådan er hans præstation en af århundredets betydelige i dansk kultur-

historie. 70 gange har han fra 1920 til 1967 opført Carl Niensens violinkoncert overalt i Europa. Han har spillet den i Albert Hall og har sin del af æren for, at Carl Niensens musik i det mindste er slået igennem i den angelsaksiske verden. På en eller anden måde har det naturligtvis sammenhæng med, at han var svigersøn til vor store komponist, idet han ved første verdenskrigs slutning blev gift med komponistens datter Anne Marie.

Nå har denne mand skrevet sine erindringer. Det er såmænd gået ham som mange andre forfattere til omfangsrige erindringsbøger, at barndommen og ungdommen er mest udenslet, men den kronologiske fremstillingsform er det dog lykkedes ham at fastholde til begyndelsen af 1930'erne; derefter bliver formen kronologisk-tematisk. Man får et næsten bevægende indtryk af Telmányis fuldstændig utrættelige arbejde for Carl Niensens musik. Han forsøgte ingen lejlighed til at bringe den frem; den kan måske endnu slå igennem på det europæiske kontinent inden århundredets slutning (der er visse tegn), og så vil det ikke mindst være Telmányi, der har beredt jordbunden. Han har oplevet at blive jaget bort af Furtwängler, da han under dennes prøvearbejde ville forklare lilletrommen, at dens opgave faktisk var at *forstyrre* i den 5. symfoni. Også Toscanini skuffede ham; han fandt den 5. lidt rigeligt buldrende.

Men i øvrigt får man et alsidigt indblik i, hvorledes det europæiske koncertliv udfoldede sig under århundredets skiftende vilkår. Dette er ikke stedet til detaljer omkring dette; den interesserede vil i det omfattende personregister finde, hvad han vil slå op. Også det danske musikmiljø er naturligvis indgående behandlet, og Telmányi har så lidt som andre betydelige ak-

tive musikfolk undgået at blive indblandet i konflikter om dette og hint. Om disse ting skriver han ærligt, men taktfuldt. Om familieensemblet Telmányikvintetten og om musikmiljøet på Fuglsang er der også oplysninger at hente.

Emil Telmányi har altid været besat af musik, og dette har som for alle kunstnere bestemt tilværelsens form. Hans kamp for og med kunsten har været ret kompromisløs; lidt tung og kantet har han vel været ind imellem, og slet ikke nogen salonløve. Hans trang til anerkendelse skinner igennem, således at han nogle steder ikke undlader at citere fremtrædende personligheders anerkendende ord om sin indsats; men man må medgive ham, at han er afdæmpet i sin kritik af dem, der trådte ham over tærerne.

Emil Telmányis erindringsbog er et værdifuldt bidrag til den ikke meget omfattende danske musikhistoriske litteratur. Appendix I er en fortegnelse over kompositioner af Carl Nielsen, opført af Emil Telmányi, mens Appendix II er en discografi. Hertil kommer som nævnt det omfattende personregister.

Ib Gejl

Kristian Møller: *Men aldrig sattes lyset under skæppe*. (Forlaget Centrum, 1978) 250 s.

Efter udført gerning har Andelsbankens direktør fra 1957 til 1976 skrevet sine livserindringer. Det er sjældent, en bankmand skriver om sin egen eller bankens virksomhed; Kristian Møller har såmænd gjort begge dele, idet han i 1975 udsendte bogen *Fra idé til virkelighed*, Andelsbankens skrift i anledning af 75-års jubilæet. Desværre må man sige, at direktørtiden i Andelsbanken er spinkelt dækket i erindrings-

bogen. Kristian Møller kan som de fleste andre memoireskribenter opholde sig ved mange detaljer fra barndomstiden, hvorimod aspekter af det, der for andre er mest interessant, nemlig begivenheder og strukturer fra karrierens højdepunkter, omtales sparsomt.

Kristian Møller er cand.polit. fra 1936, og hans løbebane var embedsmandens, inden han kom ind i bankfaget. Valutacentralen og Brødkornskontoret var de offentlige foretagender, han arbejdede i, inden han fra 1947, efter et mellemspil som kontorchef i Pressens Fællesindkøb fra 1943, blev direktør i Danske Bankers Fællesrepræsentation. Han skal have tak for hvert et ord, han har skrevet om sin banktid. Bankdirektører plejer at udtrykke sig i fødselsdagsinterviews med søndagsbladene journalister, og da ofte blot kommenterende den øjeblikkelige økonomiske situation i landet.

Det var i Kristian Møllers direktørtid, at Andelsbanken kom af med sit A.m.b.A. og blev et A/S i stedet for. Grunden var den nødvendige tilpasning til EF; men sin vigtigste opgave løste han måske, da boligfinansieringen blev lagt om 1958/59. Andelsbanken kunne med sin særlige karakter ikke komme med i Provinsbankernes Reallånefond, der havde monopol på at yde 3. prioritets obligationslån til parcelhuse i provinsen. Kristian Møller tog i denne vanskelige situation initiativ til sammen med Arbejdernes Landsbank at lave Landsbankernes Reallånefond, som han med lidt besvær fik igennem hos boligminister Kaj Bundvad.

I øvrigt følger man Kristian Møller fra barndommen i det jyske lærerhjem til afslutningen på den udadventede virksomhed som formand for bestyrelsen i Jyllands-Posten A/S. Der er ikke noget tilknapnet over ham. Hans fortælleglæde er stor og hans fremstil-

lingsform fængslende, bl.a. optrænet gennem hans omfattende produktion af bankjubileumsskrifter, især skrevet i 1950'erne. Bogens titel er dækkende i den forstand, at den peger på Kristian Møllers stærke selvoptagethed, men samtidig antyder den også – hvad der selvfølgelig er meningen – at han ikke er uden selvironi. Man må undre sig over, at han har valgt at fortælle hele historien i detaljer om sin afgang fra Pressens Fællesindkøb efter krigen. Som sagen er fremstillet, er den belastende for institutionens direktør, der dog tydeligt var en syg mand. Det er mærkeligt, at det er så magtpåliggende for Kristian Møller at få sig renvasket i den sag; lidt selvhævdende og ubarmhjertigt.

En smule small-talk om turistoplevelser o.lign. får man med i købet. Politik har han ikke interesseret sig særligt for; hvad der slipper ud mellem sidebenene tyder på en urokkelig placering til højre i spektret.

Men tak for bogen, Kristian Møller. Lad de, der har mod og evne, skrive erindringer. Historievidenskaben vil i hvert fald værdsætte det.

Ib Gejl

Livet i Vedersø præstegård. Om Lise og Kaj Munk. Ved Bjarne Nielsen Brovst. (Poul Kristensens Forlag, 1980). 104 s.

»Radiointeressen vil falde bort af sig selv ---- jeg tror ikke på fjernsynet----« udtalte Kaj Munk engang i et interview, idet han samtidig pegede på, at de to medier – hvoraf han af gode grunde kun oplevede det ene – var surrogater for den personlige kontakt mellem mennesker. Det er påstande, der er hørt før, og som det er let at smile ad i dag – også på baggrund af, at Munks forfatterskab og hans miljø til

de seneste år med mellemrum er dyrket og behandlet i såvel radio som TV. Radioen har i øvrigt i sit stemmearkiv den eneste bevarede optagelse med Munks stemme: mindetalen ved Johannes Poulsens død i oktober 1938. Forholdet spiller en vis rolle i Nielsen Brovsts bog; men det er ellers et andet ærinde, han er ude i. Med baggrund i avisartikler, en samtale med Lise Munk, breve m.v. vil han give et billede af Kaj Munk i den egn, hvor han havde sit gejstlige virke. Det er lykkedes udmærket, og for dem, der husker Munk og hans fremtrædelsesformer i 30'erne, er det som påny at kigge ind ad vinduerne til noget, som mange dengang var stærkt optaget af: den levende, pågående stil, de stærke standpunkter, den naturlige skyhed over for nysgerrige, som det undertiden var direkte ubehageligt at møde – alt sammen vel ikke noget nyt, men dog her sat ind i en sammenhæng, som kan være en forklaring. Munk havde betydelige talenter, også for omgang med mennesker, talenter, som fandt det smukkeste udtryk i hans forhold til sognebørnene i det fattige vestjyske pastorat. Bogen rummer flere eksempler herpå. Det hele oplyses af en mængde fortræffelige fotografier, hvoraf adskillige ikke tidligere synes at have været bragt. Der slutes med en bibliografi over Munkudsendelser i Danmarks Radio 1938-80, som er bevaret i stemmearkivet.

Finn H. Lauridsen

Jens Vester Christensen: *Hønsedren-gen. Barndomserindringer fra Salling Østergaard omkring 1925*. (Poul Kristensens forlag, Herning, 1980). 39 s. ill.

Den foreliggende bog er en beskrivelse af, hvordan livet levedes på Øster-

gaard omkring året 1925. Den kan ikke betegnes som en fuldgyldig beskrivelse af, hvordan forholdene var for de ansatte på en herregård i mellemkrigstiden, men som hvordan en 12-årig hønsedreng oplevede sin arbejdsplads. Alle grupper i det lille samfund, som Østergaard dannede, bliver beskrevet, og både boligforhold, arbejdsforhold og ikke mindst rangfølgen inden for dette minisamfund omtales. Bogen er skrevet i en meget knap og nøgtern stil, som til trods herfor er meget billeddannende. Barndomserindringen står som en smuk hyldelse til den i 1516 af Lucas Krabbe grundlagte Salling Østergaard.

Henrik Vedel-Smith

Jon Jensen Kolding: *En ny Danmarksbeskrivelse 1594*. Oversat og kommenteret af Allan A. Lund. (Wormianum, 1980). 142 s.

I de senere år er man kommet ind på at genudgive ældre historiske værker, nogle i faksimile, og bøger, der tidligere har været vanskeligt tilgængelige, kan nu komme i alles hånd. Til disse hører Jon Jensen Koldings bog. Titlen dækker ikke indholdet, da den mere fortæller om dansk historie end om landets topografi, og det var det, der førte forfatteren i ulykke, idet han havde omtalt svenskerne så hårdt, at de officielt klagede over hans skrift. Formynderregeringen for den unge Christian 4. ønskede ikke forviklinger med Sverige og skred ind med en straf, der tilsyneladende var hård for at berolige Sverige, men i virkeligheden slap Jon Kolding let med at blive suspenderet fra sit embede som sognepræst i Gamst et halvt år. Udgiveren mener, at han betragtede straffen som uretfærdig, men om hans følelser ved man vist ikke meget. Bortset fra hans udfald mod

svenskerne deler hans bog tidens almindelige historiske opfattelse og er tilhænger af gøticismen.

Mere forsigtig end han var Cornelius Hamsfort, som til en skildring af Svend Estridsens slægt føjede en topografi over Danmark. Den kunne ikke krænge nogen, men blev heller ikke trykt før 1774 i tredje bind af *Scriptores rer. Dan.*

Oversættelsen er ledsaget af noter og oplysninger, der gør tilegnelsen let også for den, som ikke er inde i tidens begivenheder, men det er en mangel, at den latinske tekst ikke er bragt jævnsides den danske oversættelse. Det er Jon Jensen Koldings egne ord, læseren har brug for, og oversættelsen er kun en hjælp, der kan rådspørges, hvis den originale tekst hist og her bringer vanskeligheder.

Helge Søgaard

P. Eliassen: *Kongeåen eller Den gamle Grænse*. (Toldhistorisk Selskab og Historisk Samfund for Ribe Amt, 1980). 357 s., ill.

En klassiker i den lokalhistoriske litteratur er redaktør Peter Eliassens værk om Kongeågrænsen, der udkom i to bind 1925-26. Den store efterspørgsel på dette værk har motiveret dette fotografiske genoptryk, der er forsynet med en biografi af Eliassen ved H.K. Kristensen og en supplerende litteraturliste. Der er grund til at glæde sig over, at dette usædvanlig velskrevne værk, hvortil der bl.a. blev indsamlet et omfattende beretningsstof, nu igen kan erhverves til en rimelig pris. Bogens originale fotos gør sig også godt i genoptrykket; men man kunne alligevel nok have ønsket, at det var blevet suppleret yderligere.

Dorrit Andersen

Vald. Andersen: *Kongeåegnen. Kultur og miljø 1600-1800*. (Poul Kristenssens Forlag, Herning, 1979). 193 s.

Vald. Andersen, en af vore flittigste og mest produktive lokalhistorikere, har i mange år dyrket tingbøgerne som hovedkilde til sine studier. I bogen om Kongeåegnen – Vejen, Brørup og Holsted kommuner – har Malt herreds tingbøger, som forfatteren i øvrigt har lavet register til, dannet grundlaget, og kun forholdsvis lidt supplerende stof er taget ind i behandlingen. Efter den valgte titel venter læseren vel nok en topografisk eller kulturhistorisk skildring; men det er der kun tale om i en vis forstand. Materialet er ordnet efter (nogle enkelte) ejendomme og efter foreteelser i dagliglivet, som det udfoldede sig i fortrinsvis sidste halvdel af 1600-tallet: herregårdsmiljø, lov og ret, soldateri, rømninger, kram og kræmmere, tobak, brændevin, trolovelse og ægteskab, medgift, lejermål, ulve m.fl. Det er refereret uden egentlig konklusion, og det er slet ikke sat ind i nogen almen sammenhæng, men belyser naturligvis alligevel noget typisk for tid og samfundsforhold. Om man så vil søge oplysninger om emner som de ovenstående i en bog om Kongeåegnen er måske et spørgsmål. Bogen har registre og kildehenvisninger samt mange smukke billeder, hvoraf flere dog er uden tilknytning til teksten. Som altid fra Poul Kristensen er der tale om fornemt bogarbejde.

Finn H. Lauridsen

Topographie over Vium Præstekald af Niels Blicher 1795. Udgivet af Blicher-Selskabet ved Ella Jensen. (Poul Kristenssens Forlag, 1978). 276 s.

Niels Blichers Viumtopografi har kun

været genudgivet én gang siden dens fremkomst i 1795. Det var i 1924 ved Søren Vasegaard, der forsynede den berømte bog med alfabetisk ordnede noter og henvisninger. Udgaven er forlængst udsolgt, og Blicher-Selskabet har længe ønsket at få produceret en ny. Denne opgave har mag.art. Ella Jensen påtaget sig med tilføjelser til Vasegaards noter samt to afhandlinger: »Niels Blicher og jyske dialekter«, der også rummer de meddelelser, han i 1811 indsendte til C. Molbechs Dialectlexikon, og »Niels Blicher: Hans personlighed og mangfoldige virke og forholdet mellem far og søn«. I den sidste fremføres en interessant teori fra Hugo Matthiessens ufuldendte Tjelistudier om en anden baggrund end den kendte – Marie Grubbe – for St. St. Blichers »En landsbydegns dagbog«. Det drejer sig om en gruselig historie i familien Lüttichau fra 1750'erne. Helt usandsynlig er teorien vel ikke; men der er nu stadig træk i Landsbydegnen, der peger mod Marie Grubbe, så det højeste, man kan nå, er nok en vis fri sammenblanding af de to historier. Med i bogen er også Niels Blichers anden selvbiografi fra 1830 med Villads Christensens indledning samt en oversigt over et udvalg af hans skrifter ved Felix Nørgaard. Som forsatspapir er fint anvendt Videnskabernes Selskabs kort over Vium og Lyngård sogne fra 1791 og 1800.

I sit forord fortæller Niels Blicher om besværlighederne med overhovedet at få bogen ud. Han opgav at tilbyde den til Landhusholdningsselskabet og nøjedes med en tilegnelse til dette, en tilegnelse, der også omfattede Århusbispen Hector Fredrik Janson. I stedet valgte han »subskriptionsvejen; men denne har intet været mindre end opmuntrende«. Det forstås man, når man ser hans taleksemplere: Randers 15, Ålborg stift 11, Sjællands stift 3,

København 1 (»og den en parykma-ger«) – Fyns og Ribe stifter *ingen*. Topografien er opdelt i fire hovedkapitler: 1. sognenes geografiske beskaffenhed (navne, beliggenhed, størrelse, grænser, kirker, byer m.v.), 2. sognenes fysiske beskaffenhed (jordbund, vand, vejr, planter og dyr), 3. sognenes økonomiske beskaffenhed (befolkning, levevilkår, agerbrug, bygninger osv.) og 4. sognenes politiske beskaffenhed (sprog, næringsveje (strømpebinderiet), almindelige kulturforhold, rets-, læge-, fattig- og skolevæsen). Hertil kommer et anhang med præstebiografier, hvoraf den sidste er Blichers egen førsteredaktion af selvbiografien.

Selv om bogen næppe i vore dage af ret mange vil blive læst i ét stræk, er det dog værdifuldt atter at have den på markedet som udtryk for tankeverden og interesser hos en af oplysningstidens mest levende og typiske præster. Den er i den foreliggende udgave tillige en hilsen og hyldest (med tabula gratulatoria) til antikvarboghandler Poul Skadhauge, der til sin 80 års dag i 1978 modtog årets Blicherpris.

Finn H. Lauridsen

Vilh. Lütken: *Bidrag til Langelands historie*. (Rosenkilde & Bagger, 1979). 605 s., kr. 485,-.

Bogen er udsendt i Rosenkilde og Bagers efterhånden lange række af fotografiske genoptryk af ældre topografisk litteratur, og den er oprindelig udgivet i 1909, forfattet af præsten i Simmerbølle på Langeland. Han havde tidligere været fængselspræst og havde skrevet om danske fængselsforhold, men på grund af svigtende helbred havde han søgt det mindre belastende embede på Langeland.

Næsten tilfældigt kom Lütken imid-

lertid i besiddelse af et manuskript »Samlinger til et Langelands Diplomatarium«, der var udarbejdet af Lützens hustru morbroder, arkivregistrator Chr. Plesner. Samlingerne førte Lütken ind på studiet af øens historie.

Bogen beskriver alle sider af Langelands historie fra oldtid til ca. 1840, og den er almindeligvis højt vurderet som topografisk monografi; dens værdi skyldes ikke mindst, at den er forsynet med omhyggelige noter og henvisninger.

Med moderne øjne vil det nok kunne beklages, at fremstillingen ikke er analyserende, men et betydeligt stof til Langelands historie er hermed lagt frem, og den moderne historiker kan så selv analysere og forklare. Det skal naturligvis også nævnes, at bogen fremtræder i et særdeles nydeligt genoptryk med et klart og læsevenligt skriftbillede.

Vilh. Lützens arbejde blev i øvrigt omhyggeligt anmeldt, da det udkom, af skoleinspektør P. Lauridsen i Historisk Tidsskrift 8 R. 3 bd. 275-282. (1910-12).

Henrik Fode

Gregers Begtrup: *Beskrivelse over Agerdyrkningens tilstand i Danmark, Nørrejylland III*. (Rosenkilde & Bagger, 1978) 332 s., kr. 290,40.

Agerdyrkningens Tilstand i Danmark. Fyen, Langeland, Ærø, Lolland og Falster II. (Rosenkilde & Bagger, 1979). 310 s., kr. 290,40.

Landøkonomen Gregers Begtrup blev ikke i sin samtid værdsat for sin genialitet. I 1778 var han som privatdocent begyndt at give forelæsninger over landøkonomi ved Københavns Universitet. Han havde den opfattelse, at den »videnskabelige landmand« kunne nå

meget længere end den, der blot gik bag ploven. Han ønskede derfor at fremme de landøkonomiske videnskaber blandt de teologiske kandidater, der jo siden som præster gerne skulle være foregangsmænd på præstegårdene rundt i landet. Men selv om han havde regeringens bevågenhed, så fulgte de kommende præster ikke hans forelæsninger. Begtrup begyndte derfor allerede omkring år 1800 at udgive disse, og hermed begyndte hans beskrivelser over »agerdyrkningens tilstand« at udkomme.

I de senere år har hans arbejder imidlertid fået fornyet interesse, ikke blot på grund af de mange topografiske oplysninger, men også fordi hans arbejder giver et signalement af det danske landbrug kort efter de store landboreformer. Det er derfor meget prisværdigt, at forlaget har givet sig i kast med en genudgivelse af Gregers Begtrups i dag meget efterspurgte arbejder.

Henrik Fode

Chr. Glatved: *Provinsens sommerrevyer. Fra firsernes glade halvfemsere til i dag*. (Berlingske Forlag, 1979). 150 s.

I deres bog »Den danske revy« 1. bd. (1934) har Alfred Kjærulff og Orla Ramsøe kun meget lidt om revyfænomenet, som det formede sig i provinsen. Hvad anden del rummede mere end den kronologiske københavnerhistorie ved ingen. Det færdige manuskript blev borte ved begge forfatters død i 1938. Tråden blev taget op af Henry Lauridsen i »Dansk revy kavalade« (1962); men også han undgik provinsen. Gunnar Sandfeld strejfer revyen i sine teaterhistoriske arbejder uden dog at gøre noget ud af den – så bortset fra Bernhardt Jensens detalje-

rede skildring fra Århus i »Fra det glade Århus« (1963) står Glatved, der selv har været skuespiller og sommer-teaterdirektør, på ret jomfruelig grund. Han har dog allerede i 1960'erne i ca. 70 radiocausier skildret den danske revys historie.

I hovedsagen følger bogen de mere prominente revycentre. Efter en præsentation af provinsens sommereatre som fænomen følger Odense, Helsingør, Nykøbing F., Ålborg, Svendborg (den berømte »Rottefælden«), Slagelse, Århus og Randers. Der sluttes – lidt blandet – med pressen, forfatterne, hvordan man blev sommereaterdirektør, en turné i 1930, kalejdoskopiske minder, skuespillernes øgenavne og provinsrevyen i dag. Bortset fra dem, der senere blev til noget i den fjerne hovedstad, er det et hav af glemte navne, der her stilles på række og geled i tekst og gode billeder, og dog må mange af dem havde været kære og kendte i de sommermåneder, de hvert år gæstede de danske købstæder. Glatved sætter dem et smukt og velment mindet, om end i en noget snakkende – altfor snakkende – form. Hans livslange, nære tilknytning til genren indbyder ham naturligvis til en omfattende udnyttelse af anekdoten som karakteriserende sidestof. Det skal han ikke dødes for – for adskillige af historierne er gode! Med vilje undgår han i vidt omfang årstal og dateringer, og det svækker bogen afgørende som værktøj. Men et udgangspunkt for videre undersøgelser er den da; også selv om den er lidt for indforstået. I indledningen konstaterer Glatved, at det »burde være på tide«, at der bliver skrevet og fortalt om provinsens revyer. Han har selv begyndt; men at det vil være muligt at komme lidt længere tilbage og endda finde stof, vil enhver interesseret kunne erkyndige sig om ved en detaljeret gennemgang af provinsavi-

serne for de relevante sommermåneder – oftest fra 1. maj til 31. august, men af og til lidt længere, alt eftersom sæsonen ellers var gået. En enkelt detalje: Den legendariske første københavnske revykonge Wilhelm Petersen omtales bestandig som »Peter Vild«, hvilket måske er nærliggende, hvis man skal gætte på en betydning af navneombytningen; men det var nu »Peter Wilh«. – et pseudonym, der ikke var så vanskeligt at gennemskue, som Glatved synes at tro.

Finn H. Lauridsen

Sejlskibe. Danskbyggede træskibe opmålt, tegnet og fotograferet af Jens Friis-Pedersen. (Høst & søn, 1980). 106 s., 295 kr.

I 1978 modtog Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg arkitekt Jens Friis-Pedersens tegninger og fotografier af danske træskibe. De var blevet til i 1920'erne og 1930'erne, mens skibene endnu sejlede. Før sin død havde han færdiggjort det meste af en forbindende tekst til billederne, der viser det danske sejlskibs udvikling fra slutningen af 1700-tallet til indgangen af vort århundrede. Især havde han lagt vægt på de ændrede former af stævn og agterspejl.

Udgivelsen er forestået af to søfartskyndige, Anders Monrad Møller og Jens Lorentzen, og resultatet er blevet særdeles vellykket. Med nænsom hånd har de to fortsat og færdiggjort den nødvendige tekst til Friis-Pedersens billeder.

Resultatet er blevet en grafisk særdeles vellykket publikation. De smukke akvareller kommer med deres fine farvespil til deres fulde ret. Også de store tekstsider med forfatterens brødtekst virker vellykket. Billede og tekst klæder hinanden.

I det hele taget bærer bogen i høj grad præg af forfatterens og udgiverens dybe forelskelse i de gamle træskibe.

Henrik Fode

Ole Brage (red.): *Lokalhistorisk filmvejviser*. (Bibliotekscentralens Forlag, 1980). 246 s.

Lokalhistorisk filmvejviser er udgivet med baggrund i den række indsamlingskampagner for gamle billeder og film, der under Danmarks Radios filmarkivar Ole Brages ledelse har fundet sted i 1970'erne. Resultatet har været imponerende. Mere end 1300 film fra århundredskiftet til de seneste år er registreret i ca. 1825 indførsler, idet film fra spredte lokaliteter er optaget alle konstaterede steder. Den generelle indgangskode er Indenrigsministeriets kommunenummerfortegnelse. Desuden er angivet optagelsesår, spilletid, sort/hvid eller farve, eventuel lyd, indholdsreferat samt den ejende institution eller privatpersons navn. For institutionernes vedkommende er der også en særlig adressefortegnelse. Registeret bag i bogen, der henviser til kommunenummer og årstal, er et kombineret sag- og navregister, der dog er baseret på de modtagne oplysninger og ikke på redaktørens gennemsyn af hver film – der også tidsmæssigt ville have været umuligt at overkomme.

Bogen påstås at henvende sig til lokalhistorikere, forskere, lærere og foredragsholdere, der ønsker at anvende film til belysning af den nyere historie. Henvendelsen er god nok, men anvendelsen synes mere tvivlsom. Et overvældende antal er – og det er da af sikkerhedsgrunde forståeligt – undtaget fra udlån. Alligevel må det i høj grad anbefales interesserede at stifte bekendtskab med kataloget. Det er en in-

spirerende, tids- og emnemæssig lang vandring i vor egen, vore forældres og bedsteforældres tid, og selv om adskiligt ikke er kommet med, er det alligevel glædeligt, at så mange har sanset at fæstne så meget på den i de første årtier så spændende celluloidstrimmel.

Finn H. Lauridsen

H. P. Clausen og Jørgen Paulsen: *Augustenborgerne. Slægt – Slotte – Skæbne*. (Historisk Samfund for Als og Sundeved, 1980). 350 s. Ill.

Ordet »Augustenborgerne« har ikke nogen god klang i vor historie. Dertil minder det for meget om danskerhad og forræderi. Men en sådan dom er lidt for summarisk. Augustenborgerne repræsenterede mere end dynastiske stridigheder og intriger mod det danske monarki.

Derfor er det en ypperlig idé, det historiske samfund for Als og Sundeved har fået ved at overtale to eksperter som professor H.P. Clausen og museumsdirektør Jørgen Paulsen til at udarbejde dette statelige værk.

Jørgen Paulsen har taget sig af slægten og slottene. Det er blevet en meget fascinerende skildring af denne fyrsteslægt, der tog sin begyndelse i 1651 ved hertug Ernst Günthers ægteskab med prinsesse Augusta af Lyksborg. Slægten uddøde i 1931.

Allerede i det første afsnit møder vi en række repræsentanter – ikke mindst kvindelige – der er værd at stifte bekendtskab med på grund af deres menneskelige egenskaber. Der var således hertuginde Charlotte Amalie Wilhelmine, som i 1762 blev gift med hertug Frederik Christian I (1721-94), med hvem hun levede i et smukt, men kortvarigt ægteskab, da hun døde i 1770 kun 26 år gammel. Hendes mand byggede det prægtige Augustenborg Slot,

en af Sønderjyllands arkitektoniske perler. Slottet blev rammen om et hof, hvor man især dyrkede musikken.

Det var i det hele et kendetegn for Augustenborghoffet, at her levedes et liv præget af tidens højeste kultur – og ikke mindst af dansk kultur. Det hang til dels sammen med, at de to sidste hertuginder mellem 1794 og 1848 var danske. Det gælder Louise Augusta, Frederik VI's søster, der i 1786 blev gift med den senere hertug Frederik Christian II (1765-1814). Og det gælder Louise Sophie, født komtesse Dannekiold-Samsøe, der i 1820 blev gift med hertug Christian August (1798-1869). Men det må understreges, at de to hertuger også var præget af dansk kultur og beherskede dansk i skrift og tale. Det gjaldt især Christian August.

Mange af de store navne i den danske litterære guldalder fra Bagesen til H.C. Andersen har været gæster på Augustenborg Slot og givet deres bidrag til aftenunderholdningen. Der har hvilet en særlig glans over dette lille sønderjyske kulturcenter.

Det er godt, at Jørgen Paulsen har fået alt dette med og heller ikke har glemt hertugernes indsats som godsejere. Thi den positive side af augustenborgernes liv bør ikke glemmes, når dansk historie skal skrives.

Bagsiden af medaljen var de dynastiske og politiske stridigheder, der begyndte i slutningen af det 18. århundrede. Dem har H.P. Clausen taget sig af, og det er blevet til en velskrevet og tillige meget klar fremstilling af de indviklede begivenheder.

Striden mellem hertugslægten og det danske kongehus beroede på, at augustenborgerne ikke blot ville hævde en arveret til Slesvig og Holsten, men også til kongeriget. Det sidste blev dog ikke sagt åbent, skønt formålet med ægteskabet mellem Louise Augusta og Frederik Christian netop havde været

at sikre denne mulighed. Men den senere Christian VIII's fødsel i 1786 og sønnen prins Frederiks (VII) i 1808 gjorde foreløbig dette spørgsmål uaktuel.

Hertugerne koncentrerede derfor deres anstrengelser omkring arveretten til hertugdømmerne. Men her spillede skæbnen eller rettere tiden dem et slemt puds. Clausen fremhæver med rette, at augustenborgernes bevisførelse hovedsagelig støttede sig til fyrstretlige argumenter, skønt det nu var de politiske, der var afgørende.

Hvis arvestriden havde fundet sted 100, ja bare 50 år tidligere og på de samme betingelser, så er det ikke utænkeligt, at augustenborgerne havde fået ret. På dette tidspunkt tog man endnu de dynastiske argumenter helt alvorligt og lod sig ikke distrahere af nationale problemer. Men tiden var blevet en anden. Nationalismen havde vist sin formidable styrke. Den virkelige strid stod nu mellem dansk og tysk, og i denne kamp tabte augustenborgerne, skønt de forsøgte at alliere sig med den slesvig-holstenske bevægelse, hvor de i virkeligheden ikke hørte hjemme.

Deres uansvarlige og uforsvarlige optræden i marts 1848 gjorde det nemt for den danske regering at stemple dem som foragtelige landsforrædere og sætte dem ud af spillet. Det skete formelt ved den nye tronfølgerlov af 1852, som de europæiske magter godkendte. Tolv år senere behøvede Bismarck blot at holde sig til den, så havde også Preussen vendt augustenborgerne ryggen. Nederlaget var totalt.

Det er som sagt to glimrende fremstillinger, vi har fået i denne bog, der tillige prydes af et storartet billedmateriale. Men netop fordi det er et værk af kvalitet, må man undres over, at forfatterne har udeladt noteapparatet. De hævder i indledningen, at det skyldes

ønsket om »ikke at tynde fremstillingen«. Hertil er at sige, at samles noterne bag i bogen, så tynger de ikke. Læsere, der ikke er interesseret i dette noteapparat, kan jo springe det over. Men udelades noterne, savnes de smerteligt af de læsere, der gerne vil trænge dybere ind i bogens problemer.

Viggo Sjøqvist

Kim Salomon: *Konflikt i grænseland. Sociale og nationale modsætninger i Sønderjylland 1920-33.* (Gyldendal, 1980). 234 s.

I en årrække er der ved universitetet i Lund blevet forsket i mindretals- og grænseproblemer i europæisk og global sammenhæng. Af særlig interesse for det slesvigske område har været Sven Tägils undersøgelse *Deutschland und die deutsche Minderheit in Nordschleswig* (1970), der skildrede mindretallets forbindelser med de rigstyske organisationer i den nazistiske tid frem til 1939. Kim Salomons bog, der er blevet forsvaret som disputats i Lund, er også blevet til i sammenhæng med det svenske grænseforskningsprojekt, men er ikke nogen pendant til Tägils arbejde, selv om den også behandler mindretallets forhold til Tyskland. Som det fremgår af undertitlen, har den primært et andet og mere omfattende sigte, som forfatteren prøver at forklare i indledningen.

Den centrale problemstilling skal være: »Hvorfor eksisterede der en grænsekonflikt i Nordslesvig efter 1920, og hvorfor ændrede denne konflikt intensitet på visse tidspunkter?« Det skal også undersøges, hvorfor aktørerne handlede, som de gjorde. Endelig vil forfatteren beskæftige sig med, om den nationale konflikt var økonomisk og socialt betinget, samt i almindelighed bidrage med ny viden.

Hans afsluttende konklusion siger imidlertid ikke noget nyt. Modsætningen dansk/tysk var efter 1920 ikke socialt betinget i Nordslesvig, således som man til dels kan sige, den var før 1864. Det var allerede i fremmedherredømmets tid blevet en konflikt, hvori »borgerskabet« på begge sider var førende. De former, som konflikten ytrede sig under, var imidlertid i høj grad bestemt af de økonomiske forhold i 1920'erne, særlig af krisen i landbruget.

Stoffet er organiseret i seks emneafgrænsede hovedkapitler, hvor der lægges en række tværsnit gennem perioden 1920-30; trods titlen beskæftiger bogen sig nemlig næsten ikke med tiden 1930-33. Kapitlerne handler om indstillingen til grænsen, politisk organisering, kulturel virksomhed, landbrugspolitik og jordkamp, handels- og industripolitisk udvikling samt om de politiske protestbevægelser. Hensigten er at føre den politiske udvikling frem til 1933; men det sker kun for »bevægelsernes« vedkommende, hvilket for de seneste år vil sige kun LS-bevægelsen. De politiske partiers og mindretallets reaktioner på den fremvoksende nazisme syd for grænsen behandles således ikke, selv om dette fænomen også kom til at præge grænsekonflikten, og kapitlet om den politiske organisering i almindelighed fører nærmest ikke ud over 1925. Bogen indeholder en del nye enkeltoplysninger, idet forfatteren har nydt godt af en omfattende kildeadgang. Men den emnemæssige opdeling i fremstillingen betyder, at den indre sammenhæng ofte går tabt.

Parternes reaktioner på ét område vil sikkert ofte kunne ses som en konsekvens af erfaringerne på et andet. Således kan parternes politik f.eks. i skolespørgsmål og i jordkampen næppe forstås, når de behandles isoleret fra den politiske udvikling. Et eksem-

pel skal anføres på ulemperne ved den emnemæssige opdeling. I 1926 skærpedes nationalitetskampen ved oprettelsen af den tyske Kreditanstalt Vogelgesang. Dette og følgerne heraf på jordkampsområdet omtales i et særskilt kapitel; men denne skærpelse ledsages også af en intensivering af den politiske konflikt. Ved folketingsvalget 1926 kan iagttages en stigende aggressivitet i mindretallets agitation, der nu begyndte at konkurrere med »bevægelsesernes« voldsomme kritik af danske samfundsforhold og dermed indvarslede den linje, der også blev fulgt i 1930'erne. Også grænservisionskravet skærpedes i valgkampen. Hævdelsen af den nationale selvbestemmelsesrets princip blev i valgprogrammet forladt til fordel for et krav om, at hele Nordslesvig skulle tilbage til Tyskland, og mindretalslederen pastor Schmidt agiterede selv for, at hele Danmark økonomisk og politisk burde tilsluttes Tyskland. Men intetsteds hos Salomon behandles disse ting i sammenhæng. I kapitlet om indstillingen til grænsen har han fra 1926 kun hæftet sig ved, at Kongeåparolen tidligere på året af taktiske grunde ikke udtrykkeligt blev formuleret i den tyske vælgerforenings vedtægter (s.34-35), og den faktiske skærpelse i agitationen 1926 bliver ikke omtalt. Planen om Danmarks tilslutning til Tyskland omtales først s. 125-26 i afsnittet om mindretallets handelsforbindelser med Tyskland 1927. At tanken allerede var fremme 1926 omtales først s. 144. I et så centralt spørgsmål er det således nærmest overladt læseren selv at etablere overblikket.

Et endnu utrykt speciale af Henning Gaardsvig: Det tyske mindretals grænsepolitik og organisatoriske opbygning 1920-26 (Århus 1977) giver større klarhed og sammenhæng i mindretallets bestræbelser f.eks. 1926 og i dets ideologiske udvikling i almindelighed, hvil-

ket er nødvendigt for at forstå også reaktionerne på dansk side.

Bemærkelsesværdig ved bogens hovedafsnit er den måde, hvorpå forfatteren synes at vælge side i datidens nationale kamp, selv om han i indledningen meget prisværdigt har hævdet at ville »analysere udviklingen ... udfra et nationalt neutralt ståsted«. Forfatterens manglende neutralitet fremgår i høj grad af den måde, stoffet arrangeres og sammenstilles på, af sproglige vendinger o.lign., altså mere eller mindre indirekte, men undertiden også i enkeltfortolkninger. Muligvis som en opposition mod den megen litteratur med et åbent dansk udgangspunkt falder Salomon i den anden grøft og lægger sig tæt op ad visse af mindretallets egne apologetiske fortolkninger af udviklingen, der ikke almindeligvis er anerkendt som specielt neutrale.

Salomon starter allerede i indledningen denne linje med at betvivle genforeningens berettigelse: »Måske ville det være muligt at gennemføre en historisk undersøgelse af, hvor længe landsdelen har været dansk respektive tysk. Måske ville det også på baggrund af en sådan undersøgelse være muligt at fælde en dom, dvs. afgøre, hvorvidt Nordslesvig i 1920 burde være tilfaldet Danmark eller forblevet tysk«. Det er dunkelt, hvad det er, forfatteren ønsker undersøgt. Talrige undersøgelser har bekræftet, at flertallet i Nordslesvig altid har været dansk, og selv hvis det ikke havde været sådan, bør vel sindelaget på det givne tidspunkt for afstemningen være det afgørende efter vor tids opfattelse. Det tyske mindretals grænseagitation i 1920'erne spillede på to strenge, dels at nogle kommuner med tysk flertal i 1920 var kommet med til Danmark (begrænset grænserrevision), dels at hele Slesvig-Holsten burde være forblevet udelt (Kongeåparolen). Er det dette sidste synspunkt,

forfatteren ønsker taget op til seriøs overvejelse?

Den danske politik i landsdelen efter 1920 sættes derefter under kraftig beskydning. Den karakteriseres tre gange så ofte som den tyske som national eller nationalistisk, uden at forfatteren definerer hvad han egentlig lægger i disse begreber. National motivation er den grundlæggende forklaring, han falder tilbage på i sine forsøg på at forklare de danske bestræbelser. Indirekte kommer han således til at placere skylden for udviklingen i grænsekonflikten ret ensidigt på den danske side, selv om det ikke er hans hensigt at afegøre noget spørgsmål om »skyld«. Undertiden er det også indtrykket, at Salomon presser sine kilder til at sige mere, end der er dækning for. F.eks. fastslår han s. 82, at H.P. Hanssen ønskede »at opsuge det tyske mindretal«; men hans belæg – et brev fra H.P. Hanssen til Martin Hammerich 4. 12.1922 – taler kun om nødvendigheden af at holde det tyske arbejde under nøje observation og kontrol og at støtte det danske arbejde. Opsugningen er Salomons egen skærpelse og et slagord fra den tyske propaganda.

At de danske ledere ville fremme genforeningsprocessen ved at støtte og værne danskheden, der repræsenterede flertallet i landsdelen, burde ikke kunne overraske og forarge en historiker. Alligevel er det vist stadig en ubestridt kendsgerning, at de danske mindretalsordninger efter 1920 var de mest liberale i en tid, hvor begrebet mindretalsbeskyttelse også internationalt var noget nyt. Dette nævnes ingen steder, og der savnes fuldstændig en sammenligning med forholdene i andre grænseområder. Geografisk er fremstillingen så afgrænset, at forholdene for det danske mindretal syd for grænsen så godt som ikke omtales, selv om der i perioden var et vist samspil mel-

lem de to regeringer om mindretalsforholdene. Det danske mindretals vanskeligheder med de tyske myndigheder bidrog ikke til at skabe større velvilje i Danmark over for det tyske mindretal, og det er således et forhold, der også skal med, når man vil prøve at forstå den danske holdning til mindretallets stadig accellererende krav om særordninger m.v.

Når Salomon ikke kommer ind på disse spørgsmål, der kunne få de nord-slesvigske mindretalsordninger til at fremtræde i et mere velvilligt perspektiv, må man uvilkårligt få det indtryk, at det ikke passer i det negative billede, han i objektivitetens navn tegner af de danske bestræbelser. Forståelse og velvilje præger skildringen af mindretallets bestræbelser, det modsatte, når det gælder de danske.

Balancen i fremstillingen kan således forekomme tvivlsom, og det må føres tilbage til, at Salomon ikke er trængt dybt ned i spørgsmålet om, hvorfor aktørerne handlede, som de gjorde. De historiske erfaringer fra tiden før 1920, der var en stadigt virkende faktor i 1920'erne, kunne let være fremstillet mere kyndigt og udførligt. Det samme gælder den ideologiske udvikling efter 1920. Hvorledes udviklede parternes syn sig på hinanden, og hvilke nye begivenheder påvirkede dette syn? Hvad var årsag, og hvad var virkning? Hvilket samfundssyn stod de for?

Sikkert kan man i mange forhold se kritisk på begge parter og ikke kun på den ene. Men det sidste ord eller noget, der blot ligner det, er næppe sagt med denne bog. Det er ærgerligt, at Salomon ikke har fået mere ud af det store kildemateriale, han uforfærdet har pløjet igennem, og så lidt går i direkte diskussion med de historiske fremstillinger, han føler sig i opposition til. At hans bog vækker diskussion

er ikke noget negativt og vil sikre den et langt eftermæle. For at komme videre må man imidlertid nok arbejde mere med detailstudier emnemæssigt og lokalt, således at baggrunden for de overordnede beslutninger og tanker kan træde frem og give dem perspektiv. For det generelle overbliksvedkommende må man sige, at Troels Finks lille bog fra 1955 om Sønderjylland siden genforeningen fortsat hævder sig som standardværket, bl.a. takket være en syntese, der giver et klart overblik over indbyrdes sammenhænge.

Dorrit Andersen

G. Japsen: *Pastor Jacobsen fra Skærbæk og hans foretagender. Bidrag til det tyske mindretals historie efter 1864.* (Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland. nr. 52, 1980). 214 s., ill.

En af den sønderjyske historieforskningens betydeligste mænd er den nyligt afdøde Gottlieb Japsen. I de senere år koncentrerede han sig om det tyske mindretals historie især i perioden 1864-1920, et emne, der har været næsten ubehandlet både fra dansk og fra tysk side. Desværre nåede Japsen ikke at fuldføre projektet; men heldigvis blev bogen om pastor Jacobsen i Skærbæk færdig.

Pastor Jacobsen var i årene 1895-1903 den nordslesvigske tyskheds fører. Han var selv nordslesviger og opvokset i en dansk præstegård. I hans studietid i Kiel vakte hans begejstring for tidens storgermanske lærdomme; men hans virksomhed i Kiel var ikke kendt i Skærbæk, da han 1884 blev valgt til præst i dette overvejende dansksindede sogn. Jacobsens lidet præstelige opførsel og vandel bragte ham hurtigt i konflikt med sognebør-

nene. Hertil kom hans politiske aktivitet til fordel for tyskheden og hans iværksættelse at storstilede økonomiske foretagender med germaniseringsformål for øje. Økonomien var uholdbar; men regeringen holdt længe hånden over den i alle henseender tvivlsomme Jacobsen, støttede ham og brugte ham som mellemand i en økonomisk transaktion, der dårligt talte dagens lys. Til sidst prisgav hans beskyttere ham, da situationen var blevet helt uholdbar. Først afskedigedes han som præst – de kirkelige myndigheder havde meget længe været betænkelige ved hans embedsførsel – og et økonomisk sammenbrud for hans ambitiøse foretagender kunne ikke forhindres.

Det er en meget spændende bog, Japsen har skrevet på grundlag af et omfattende, ikke hidtil brugt kildemateriale. Han tegner et fængslende og nuanceret billede af Jacobsens komplicerede personlighed og hans udvikling til stadig mere aggressiv altysker, indtil han efter sammenbruddet delvis fortrød sin virksomhed. De jacobsenske foretagenders udvikling og økonomi er for første gang klarlagt, så godt det kan lade sig gøre; men ikke mindst får bogen kvalitet som et bidrag til tyskhedens historie i Nordslesvig. For første gang er de forskellige holdninger i den tyske lejr undersøgt, således også spillet mellem embedsmændene, de kirkelige myndigheder, Den tyske Forening og regeringen. Der kastes et grelt lys over den grove for tyskkningspolitik, som det stadig mere højredrejede og nationalistiske Tysklands embedsmænd førte an i. Japsens bog er således langt mere end en biografi. Forhåbentlig vil denne perspektivrige og vel-skrevne fremstilling inspirere andre historikere til at arbejde videre med disse spørgsmål, f.eks. med Den tyske Forenings historie, som Japsen ikke nåede at afslutte.

Det skal tilføjes, at billedredaktøren Lars N. Henningsen har forsynet bogen med mange og fremragende illustrationer.

Dorrit Andersen

Hans J. Muusmann: *Stavedskov – Ejstrup – Kragelund. Erindringer 1901-73.* (Sønderjyske Levnedsløb. Nr. 20. Historisk Samfund for Sønderjylland, 1980). 189 s., ill.

Historisk Samfund for Sønderjylland har siden 1955 udgivet en serie letlæste biografier og erindringer. Serien dækker efterhånden et bredt spektrum både kronologisk og socialt. I 1978 udkom således socialdemokraten Peter J. Møllers erindringer bl.a. om arbejdsløshedstiden i 1930'erne. Også Muusmanns bog har meget mere end lokal interesse. Den fortæller om en opvækst i et vestslesvigsk bondemiljø. Skildringen af barndommen har en almenmenneskelig interesse i barnets oplevelse af et for det meste stærkt følelseshæmmet hjem. Derudover bringer bogen mange interessante træk fra dagliglivet. Forfatteren fortæller meget om arbejdsforhold og arbejdsbetingelser, idet han, indtil han selv blev gårdejer i 1920, arbejdede mange forskellige steder for det meste som karl ved landbruget. Under første verdenskrig tog Muusmann som så mange andre til Danmark for at slippe for den tyske militærtjeneste, og han skildrer de sønderjyske desertørers tilværelse i Danmark, noget man sjældent har kunnet læse om. Fra Mellemløstiden skal særlig fremhæves afsnittene om landbrugskrisens virkninger og om Muusmanns tilslutning til LS-bevægelsen. Det sidste emne er også sjældent behandlet i erindringsform. Bogen kan således gøre krav på en mere almen

opmærksomhed, end den lokalitetsfikserede titel lader formode.

Dorrit Andersen

Granit i Angel. Romansk stenhuggerkunst i et sydslesvigsk landskab. (Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 1980). 91 s., ill.

Det sydslesvigske kirkebyggeri i det 12. århundrede indgår i den helhed, det øvrige danske kirkebyggeri udgjorde. Slesvigs bispedømme kan opvise et byggeri, der svarer til tendensen i resten af landet. Derimod var udviklingen i Holsten markant forskellig herfra. Sigtet med det foreliggende værk har været at lave en billedbog med ledsagende tekst om granitkunsten i relieffer og på døbefonte fra kirkerne i Angel. De glimrende sort-hvide fotos, der alle er nyoptaget til bogen af Helge Krempin, kommenteres i en kyndig og velskrevet tekst af Jane Bossen. Der gives en bred indføring i baggrunden for tidens kirkebyggeri og specielt den udsmykningsmæssige side med tolkninger af symbolindholdet i stenhuggerens kunst. Man kan ønske værket en vid udbredelse både nord og syd for grænsen. Et tysk resumé forøger dets anvendelighed.

Dorrit Andersen

Harald Jørgensen, Frants Thygesen og O.M. Olsesen (red.): *Egernførde bys historie.* (Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 1980). 291 s., ill.

Studieafdelingen ved det danske centralbibliotek i Flensborg har tidligere forsøgt at videreføre ældre, kun delvis realiserede planer om udgivelse af danske, historisk-topografiske skildringer

af byer og egne i Sydslesvig. I 1969 udgav afdelingen således en bog om det gamle Husum amt (Nørre- og Sønder Gøs herred). Den bestod af en lang række mindre artikler, hvoraf de fleste havde været trykt andetsteds først. I forhold til denne udgivelse må Egernførdebogen betegnes som et stort fremskridt. Bogen er mere homogen og har et mere tilfredsstillende videnskabeligt niveau. Den afhjælper også et generelt savn, fordi der ikke findes nogen tysk fremstilling af byens historie. Af bogens titel skal man imidlertid ikke slutte, at der er tale om en fast struktureret byhistorie i klassisk forstand som f.eks. den danske Flensborghistorie. Egernførdebogen består af 7 artikler om byens oprindelse, stednavne, kirkebygninger, billedskærere, Godske Ahlefeldt-stiftelsen, fajanceproduktionen og retshistorien. Hertil kommer to længere sammenfattende artikler om byens historie, én om tiden 1241-1914 og én om 1914 til idag. I den sidste fremlægges megen ny viden, og skildringen af nazismens virkninger i Egernførde og af det danske mindretal efter 1945 har væsentlig mere end lokal interesse. Desværre er de to historiske oversigtsartikler i modsætning til specialartiklerne ikke forsynet med kildehenvisninger og noter.

Dorrit Andersen

Samuel J. Balto: *Med Nansen over Grønlandsisen i 1888*. (Universitetsforlaget, Tromsø-Oslo-Bergen, 1981). 118 s.

Med på Nansens krydsning af indlandsisen fra øst mod vest var to samer, Ravna og Balto. Det foreliggende skrift er Baltos beretning herom, skrevet på samisk i 1889 og oversat til norsk i 1980. Begge versioner er trykt, så den egentlige beretning fylder blot 2

× 35 sider. Resten er indledning med biografiske oplysninger, omstændigheder ved afrejsen fra Norge og et par grønlandske digte, der afspejlede grønlændernes reaktion på begivenheden. Dette omgivende stof er ualmindeligt rodet præsenteret og har svært ved at aftvinge interesse. Baltos beretning har sin egen charme ved at være skrevet fra ekspeditionens bagtrop, og det er tænkeligt, at Nansen-specialister kan få noget ud af at sammenligne den med Nansens beretninger. I sig selv er den jo en kilde til de lag i befolkningen, som ellers sætter sig så få skriftlige spor.

Axel Kjær Sørensen

Jørgen Fleischer: *Et grønlandsk blad Atuaqagdliutit 120 år*. (Det grønlandske Forlag, Godthåb, 1980). 83 s. (dansk og grønlandsk tekst).

I januar 1861 begyndte skriftet *Atuaqagdliutit* at udkomme. Initiativet var den kgl. inspektørs, H.J. Rink, men bladet var skrevet og i alle måder fabrikeret af grønlændere og på grønlandsk. Først i 1874 kom det regelmæssigt med 12 numre om året, fra 1932 med 24 numre og fra 1974 kom det hver uge. 1952 blev det dobbeltsproget og overtog sit danske navn fra et rent dansksproget blad, der var startet under krigen i 1942, og som gik ind i 1950, *Grønlandsposten*. Det er bladets nuværende redaktør, der i anledning af 120-året har samlet nogle glimt fra den forløbne periode. For tiden før sin egen tiltræden (1952) står hans fremstilling naturligvis i stor gæld til hovedværket på området: Knud Oldendow, *Bogtrykkerkunsten i Grønland og mændene bag den*, Kbh. 1957. Fleischers lille rigt illustrerede skrift med en tekst, der ikke overskrider 10 normalsider, kan således kun være en

markering af hovedtrækkene i bladets udvikling.

Axel Kjær Sørensen

Palle Koch: *Kaptajnen. Logbog over polarforskeren Ejnar Mikkelsens togt gennem tilværelsen.* (Gyldendal, 1980). 244 s.

Bogen holder, hvad den lover i titlen. Positions- og kursbestemmelser på en række tidspunkter i Ejnar Mikkelsens (1880-1971) begivenhedsrige liv. Hensigten har været at give et signalement af manden ud fra en registrering af, hvad han brugte sit liv til. Og det bød på ret dramatiske og eksotiske oplevelser. Som 13-årig forlod han skolen, og efter en tur med Georg Stage, sejlede han 3 år på Ostindien. Forsøgte 1896 at komme med på Andrés færd til Norpolen, men blev afvist på grund af sin unge alder. Efter forgæves forsøg på at komme med på andre polarekspeditioner lykkedes det med en styrmandsek-samen i hus at komme på Amdrups ekspedition langs Blossesville-kysten i Østgrønland (mellem Scoresbysund og Angmagssalik) i år 1900. Året efter var han med på en mislykket engelsk ekspedition til Nordpolen, der aldrig kom længere end til Franz Josefs Land, nord for Svalbard. 1905 var han igen på polarekspedition, denne gang som leder for at søge efter et ukendt land, der »måtte« ligge i Beauforthavet nord for Alaska. Landet fandt han ikke. Det er senere (1946) sandsynliggjort, at kæmpemæssige isflager på hundredevis af kvadratkilometer kunne forårsage de tidevandsbevægelser, der oprindelig havde givet anledning til teorien om det ukendte land. Hans hjemrejse 1907 formede sig som en-mands hundeslædekørsel langs Alaskas nord og vestkyst, hvad der vakte meget opmærksomhed i samtiden. Var denne færd

end farefuld og dramatisk, havde han dog den største prøvelse tilgode endnu. Den kom, da han som leder af Alabama-ekspeditionen 1909-12 tog til Nordøstgrønland for at lede efter Hagens og Mylius Erichsens lig. De var forulykket på Danmarks-ekspeditionen 1906-08. Han fandt ikke Mylius Erichsen og Hagen, men nogle beretninger, de havde efterladt i depotet. Eftersøgningen havde imidlertid trukket så længe ud, at da Ejnar Mikkelsen og hans rejsefælle, Iversen, vendte tilbage til basen i november 1910, var resten af mandskabet taget hjem allerede i august. Det havde været aftalt i forvejen. Ene 2 tilbragte Mikkelsen og Iversen vinteren i en hytte på stedet, og næste vinter med, for det skib, der var på udkig efter dem, var gået ind til kysten 16 miles sydligere, og de havde ikke fået kontakt. Først sommeren 1912 blev de fundet af en norsk sælfanger. Da havde de længe været afskrevet som omkomne.

Efter en kort tid hos ØK var Mikkelsen havariexpert i Baltica under 1. verdenskrig og blev 1918 rejsende korrespondent for Nationaltidende. Det førte ham til Finland, de baltiske randstater, Argentina og Mexico de næste 5 år.

1923/24 startede hans engagement i Østgrønland for alvor, idet han var med i den nationale kreds, der ønskede at anlægge en ny koloni nord for Angmagssalik for over for Norge at hævde suveræniteten. På privat basis og med Ejnar Mikkelsen som leder blev så Scoresbysund anlagt i 1924 og befolket året efter med grønlændere fra Angmagssalik, nu efter aftale i statens regi. Efter nogle år som leder af et hvalfangeranlæg på Færøerne blev det i 1932 til endnu en ekspedition til Blossesville-kysten for at opføre fangsthytter på passende steder, så grønlænderne kunne rejse mellem Scoresbysund

og Angmagssalik. Hytterne blev privat finansieret, men staten stillede skib til rådighed. Det var igen et modtræk mod de norske aktiviteter, der som bekendt førte til norsk okkupation af visse landstrækninger, hvad der dog i 1933 blev kendt ulovligt ved domstolen i Haag. Samme år blev Ejnar Mikkelsen inspektør for Østkysten, en post han beholdt til 1950.

Bogens 244 sider fortæller naturligvis ovenstående rids med flere detaljer og flere episoder, end der her er medtaget, men indeholder ikke flere problemstillinger. Et tilløb til at forklare den interne danske kontrovers om anlæggelsen af Scoresbysund forbliver på antydningsskemaet. Nogen vurdering af

Ejnar Mikkelsens betydning for udforskningen af Østgrønland og for østgrønlænderne er der heller ikke udover en registrering af de aktiviteter, han deltog i, og de hædersbevisninger, der blev ham til del. Det har som nævnt først heller ikke været hensigten og er blot noteret her for at fortælle læserne, hvad der ikke kan hentes i bogen. Det der kan hentes, er en oversigt, og den gode journalist fornægter sig ikke i fremstillingen. Den er velskrevet med en udviklet sans for den gode historie og den elementære dramatik i Ejnar Mikkelsens mange ekspeditionsrejser.

Axel Kjær Sørensen